

Tartalom

LVIII. ÉVFOLYAM, 5. SZÁM

2004. MÁJUS

NAGY GÁSPÁR: Mi volna évei mögött?; Köszöntő ének Jáki Sándor Teodóz (OSB) szolgálataiért; A garast letetted	3
FALUDY GYÖRGY: A tangeri esztendő	8
TŐZSÉR ÁRPÁD: A forradalmakról és a lélekről faggatják, de e versen túli entitásokról csak prózában tud val- lani, bár prózája mintha itt-ott versbe csapna	38
JÓKAI ANNA: A készülődő imája; Ima az olajfák alatt; A Halál Angyala szól	40
GRENDÉL LAJOS: Mátyás király New Hontban – 8	42
SIMAI MIHÁLY: a Soha jelentésváltozásai; arctalan tükör; véresztes év; mikor a maszkot	50
BOGDÁN LÁSZLÓ: Kós Károly elhatározza, hogy meg- teremti Erdélyt; Róma égése (A nagy római költő levele feleségéhez, A rémálom); Rezervátum	52
ACZÉL GÉZA: műfenyő	55
BITÓ LÁSZLÓ: A halállal kibékítő ember	56
<i>Kányádi Sándor 75 éves</i>	
VÖRÖS LÁSZLÓ: A „röstellt” versek természetrajza (Ká- nyádi Sándor pályakezdéséről)	69
POMOGÁTS BÉLA: Az idilltől a drámáig	79
BÁRDOS B. ARTHUR: Esztendők	84
MÁRKUS BÉLA: Monográfia Kányádi Sándorról (Pécsi Györgyi könyvéről)	88

Mai magyarok – mai magyarokról

MONOSTORI IMRE: „Ugyanarról – másképpen” (Domokos Mátyás fél évszázada)	93
GYÁNI GÁBOR: A szintézis akarása és a közvetítő szerep (Romsics Ignác portréjához)	98

TANULMÁNY

FRIED ISTVÁN: Az újra-megalkotott Európa antológiája (Faludy György: Európai költők antológiája)	104
--	-----

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

LIPTÁK GYÖRGY munkái a címlapon, a 7., 37., 41., 49., 68., 78. és a 103. oldalon	
KÁNYÁDI SÁNDOR és BÁRDOS B. ARTHUR fotói a 84. és 86. oldalon (Bárdos B. Éva felvételei)	

DIÁKMELLÉKLET

VADAI ISTVÁN: Egy hiányzó hattyú (Balassi Bálint <i>Aenigma</i> című verséről)	
--	--

NAGY GÁSPÁR

Mi volna évei mögött?

Kányádi Sándornak szeretettel

Most már tudom
vagy csak sejtem?
de májusban
mégse rejtem
véka alá titkát ha van
mert nagy utak
világvégi találkozók
cikázások cikkanások
árny-mosolyok
gyors szökellő szavak
mögött
csikó-csengő
gólya-kelep
fecske-csivít
messze hangzó
Szamos Nyárád és Küiküllő
megmorajló
hangja
mögött
sőt még ama
metró-pad fölötti falra
papírosra
féltenyérre és körömrre
vagy a fekete korongra
rótt versek
mögött
is van egy másik költő
fényből s gondból
egyberostált
ember-vándor
el nem romló

el nem vásó
mert szívéből tud ő szókat
Isten hű írástudója
de bölcsen tud hallgatni is
így prófétál némán s túlhan
már fák hegyén és koronáján.

Köszöntő ének Jáki Sándor Teodóz (OSB) szolgálataiért

születésének háromnegyedszázados
szép ünnepén

„Szürkefejű öreg bácsó”
Égből küldött mentő hágcsó
így látják a Szeret martján
mikor arra felé csángál
Domokos Pál Péter nyomán
rendületlen szívű vándor
ruganyos léptű és bátor
papi ember a javából
családjából épp harmadik
aki Szent Benedek fia
Róla zeng most e krónika
ősi magyar tagolóban
egyszer nyárban másszor hóban
nagy lélekkel reményt szállít
ügyében Istenre számít
számolja de számolatlan
útja van hol él a magyar
szó és ének a legszebben
Máriához Szent Istvánhoz
erőst Szent László királyhoz!
Sohasem rest Ő az útra
Kárpát-kanyaron is túlra

*el-elcsángál Moldovába
Lészpedre és Pusztinába
Klézsére és Kalugerbe
Kacsikába Rekecsinbe
csángó szóért és énekért
Lakatos Demeter versiért...*

*Áldja Isten jó Teodóz
atyánkat ki hitben hajózik
fiatalon s nagy területen
orcáján mindig derűvel
megérdemli a virágot
csángómagyaroknak áldott
„szürkefejtű öreg bácsó”
ennél nem lehet szebb zárszó!*

A garast letetted

*Barátsággal küldöm Vörös Lászlónak,
aki 1975–1986 között állt a Tiszatáj élén*

*A mítoszokon túl
és a legendákon innen
miért s miért nem
magyarázat sincsen
ott a Tisza partján
(talán a féltékenyebb?)
elődök-utódok: valahai társak
meg a feledékeny bátrak is
már ritkán emlegetnek.*

*Holott a múlt századból
azok a lázas-sebes évek...
s lám éppen azokból
fáradt szívedben
tizenkét nem tucat éved!
kínzó nyomait hordod.*

De egyben tartottad a nyájat
 míg igazoltad s védted
 az annyiszor vádolt Tiszatájat
 és nem rémültél meg
 az érdekesebb gondolatoktól...
 csöndes hűséggel tetted a dolgod
 aztán tudjuk (én ne tudnám?!)
 mi lett a vége...
 de a lap a te rendelt idődben
 – annyi év után ma is kimondom –
 legjobb korszakát élte.

És most itt van a könyved
 hideg tényeivel félelmes
 és vádló dokumentum
 mert az álságot
 és a gyávaságot
 még azonmód melegében
 pontosan lejegyezted:
 mi is volt a vétked a vétkünk
 mikor szigorúan (és balgán)
 ellenőrzött mondatok
 és sorok között éltünk.

(Bizony vén és ifjabb kollégák
 mai bátor szájhősök
 – jobbról és balról –
 ti abból az idővallumból
 hogy s hogynem
 rendre kimaradtok
 mert akkoriban még
 legföljebb kocsmények mélyén
 egymásnak suttogva
 forttyogtok szónokoltok.)

Itt volna hát a magyarázat
 köszönjük néked
 előbb azt a tizenkét évet
 aztán e könyvet
 gondos jegyzeteivel

*mutatóival egyetemben
s ahol már te nem is taníthatsz
ott is tanítani fogják
s hiszem nemcsak a Tisza-partján
de ahol járnak még egyetemre
milyen is volt ez a szerencsétlen
támogatott túrt és tiltott ország
a garast letetted
szívből óhajtanám
hogy a te szíved is
lehessen már könnyebb!*

FALUDY GYÖRGY

A tangeri esztendő

1977-ben levelet kaptam Szász Katitól, aki Valencia mellett élt a spanyol tengerparton. A hosszú levél barátnőnk, Erényi Lili dolgával foglalkozott. Lili már 27 éve élt Tangerben, Marokkóban, ahol híres szőnyeggyárát vezette. Nem kívánt marokkói állampolgárságot szerezni, arra követség nem adott vízumot. Maradt tehát hontalan, miután magyar állampolgárságát régóta megvonták tőle, mint mástól is. A marokkói angol, francia, olasz vagy spanyol követek és konzulok viszont személyesen ismerték őt és üzleti útjaira vízumot szereznie nem jelentett nehézséget. A marokkói ki és beutazási engedélyről viszont az ország miniszterelnöke, Uffkir gondoskodott, Hasszán király „legjobb híve és szolgája.”

Néhány hónappal korábban a király külföldi útjáról repülőgépen tért haza, mikor egy másik, lázadó gépről löni kezdték. A király nem vesztette el ismert, berber hidegvérét. A pilótával megrádióztatta a támadó gépnek: a király már halott, hagyják abba a lövöldözést. Leszálláskor őfelsége kiugrott a gépből és a repülőtér helyett, ahol gyilkosok várták, palotájába sietett. Ott kormányhű csapatokra talált, kiket a zendülők azzal bolondítottak, hogy összeesküvők támadtak a királyra. Hasszán rövid idő alatt rendet teremtett. A trónteremben hívei térdén csúszva hálálkodtak megmeneküléséért. Köztük ujjongott Uffkir, kiről a király közben megtudta, hogy ő szervezte az összeesküvést, mert Hasszán helyére, a királyi trónra vágyott. Hasszán lefogatta és néhány nappal később a temető sarkán kívül az előkelők megkövezték.

Az új főminiszter – folytatta Szász Kati – szívesen adott utazási engedélyt Lilinek. A fővárosban ebédre hívatta magát Lilivel, és a kiutazásért esetenként 200 dollárt kért. Ezenkívül európai politikai vicceket kívánt hallani és ezeket Lilivel elmagyaráztatta magának. Mindez nem lett volna nagy baj, de a főminiszternek nem volt Rabatban mindig ideje ebédre és Lilit a fővárosban rendszerint 6–8 napra megváratta. Lili külföldi útjai 2–3 napig tartottak. Amikor havi két utazása volt, közel három hetet tartózkodott üzemétől távol. Ilyenkor minden rosszul működött, a lányok nem dolgoztak és a szőnyegüzem a csőd szélére került.

Mindezek megírása után Szász Kati arra kért: álljak Lili rendelkezésére. Ismerősei körében én vagyok az egyetlen, akinek nincs felesége. Kérjem meg Lilit: utazzon fel Tangerből Torontóba és ajánljak néki pro forma házasságot. Ez esetben Lili nyolc napon belül angol állampolgár lesz, angol útlevelet kap és nem

igényli többé a főminiszter segítségét, mert minden megkötés nélkül utazhat ki és be Marokkóba.

Egyetértettem Szász Katival. Írtam Lilinek, aki hamarosan átjött Torontóba. A városházán elvettem feleségül, miután megállapodtunk, hogy semmiféle anyagi, együttlakási vagy egyéb feltételekkel nem kívánjuk háborgatni egymást. Lili angol útlevelet kapott, mihelyt hazaért Tangerbe. Elutazása előtt, csak úgy, mint előzetesen néhányszor, meghívott bennünket, Ericet és engem, Tangerbe. Még hozzá a Tangertől mintegy négy kilométerre fekvő, tengerparti Marbel szállodába, hol Lili egy lakosztály tulajdonosa volt. A meghívás ezúttal nem nyári négy hétre, hanem egy egész esztendőre szólt. Mindketten vágyódtunk a torontói ég alól délre. Eric egyetemi állásából szabadságot kapott, lakásunkat távollétünkre átadtuk Jaqueline d'Amboisenak, akinél jobbat egyetlen kincsünk, könyvtárunk örének el sem képzelhettünk. Az ingyen szállás mellett akadt annyi pénzünk, hogy egy évig eltartsuk magunkat. 1978 elején, New Yorkon és Casablancán keresztül elrepültünk Tangerbe.

Érkezésünkkel az idő nem tűnt kedvezőbbnek Kanadánál. Az eső patakokban ömlött, az ég dörgött, aztán villámcsapás reszkettette meg a földet és fülünket. Mindenki várt a következő csapásra, de az nem érkezett meg. Aztán szürke felhőömegek jöttek, nem két, hanem három dimenziósak, mint hengerlő dunyhák, majd mosórongy formájú, koromfekete felhő, mely szélei mögött villámlott. A repülőtér előtt kétfajta ember: az egyik roppant, színes ernyők alatt állt mozdulatlanul, mintha a földből nőtt volna ki, míg a másik a nyakába csorgó víz alatt ugrált, mint aki dűhrohamot kapott. Lili alig tudott a latyakon át autójához vezetni bennünket. A városból és környékéből nem, látszott semmi, mintha fedél alá kerültünk volna.

A Marbel szálloda komplexumot egy marokkói-belga (Mar-Bel) társaság építtette, de építés alatt a vezetők, igen jelentős pénzüsszeggel, megszöktek. Így a magas kerítéssel övezett, mimózákkal és fürdőmedencékkel teleültetett parkban csak a Ceuta felé vezető útra nyíló főépület készült el és néhány, egy vagy kétemeletes szárny. Lili birtoka az egyik emeletesben a tengerre nézett. Kis előszoba, fürdőszoba, két nagy szoba, erkély. A szomszéd, háromemeletes épületnek csak egyetlen szobája ért fel ilyen magasra: a többi helyiség földszintes és tetőtlen maradt, az egyik közepén szép pálma nőtt. Lili annak idején szőnyeget szállított az előkelő szállodának. A fizetéssel adósai maradtak, úgyhogy a tangeri törvényszék és némi pénz segítségével egy lakosztályt lefoglaltatott magának.

Télen 10–15 ember lakott a komplexumban, többnyire európai. A szezonban vagy száz nyaraló, többnyire marokkói. Később néhányat megismertünk közülük. Majora svájci mérnököt, akinek keresztnevét senki sem tudta, Lili mutatta be. A király hívta Marokkóba, olajat keresni a sivatagban. Néha két hétre is eltűnt; ilyenkor a vízcsapot, a villanyt és tévéjét nyitva hagyta. Nem feledékenységből;

akarattal, lássák: van olyan gazdag, hogy teheti. Éjjeliszekrényén konyakgyűrűk alatt rohadt a könyv, melyet Lili egy esztendővel korábban kölcsönzött néki, a *Háború és béke*. Társalgása olyan tűrhetetlenül sekélyes volt, hogy Eric egyszerűen kiment a szobából. Valahányszor pompás Alfa-Rómeóján elindult az udvarról, a kapuban megállította kocsiját, felkelt az ülésről és hátranézett az erkélyekre: figyeli-e valamelyik csodálója? Aztán gázt adott a kocsinak és rendszerint elgázolt egy kóbor kutyát vagy macskát.

David Leblanc francia tanító nyáron érkezett feleségével, három tizenéves fiával és két óriási farkaskutyájával. Huszonegy évvel ezelőtt tanított fiatalon a Larache-i francia iskolában. Mikor 1956-ban a tüntetések véresek lettek, a franciák elmenekültek. Néhány arabbal ő védte az iskolát, mikor a tömeg ellene jött. Egyetlen géppuskájuk volt az iskola tetején, azt ő kezelte. Figyelmeztette a tömeget: löni fog, ha nem hagyják abba a fenyegetést. Megsebesített vagy harminc embert. A téren az iskola előtt öt halott maradt. Leblanc elhatározta: lemegy Laracheba és megnézi régi iskoláját. Felesége, mindannyian figyelmeztették: agyonverik. Végül, hitvese kíséretében, mégis leutazott. Négy nap múlva, diadalmas ábrázattal érkeztek vissza. Larache lakói fellobogózták az iskolát a hős tiszteletére, aki öt embert ölt meg géppuskájával. Hogy az áldozatok közülük voltak, nem érdekelte őket.

Nyáron gazdag arabok érkeztek drága autókon. Elöl a férj ült meg a feleség, hátul két vagy három cseléd. A gyermekeket másutt hagyták. A szállodát otthonnak tekintették, vagyis feleségek meg szolganők levették arcukról a fátylat. A főzőalkalmatosságokat a lakásból kihozták a folyosóra és a cselédek ott főztek. Ott is aludtak, gazdáik ajtaja előtt a földön, összeguborodva. Ha az ember éjszaka hazajött, nagy ugrásokkal kellett elmenni közöttük, de soha egyikük sem mocant meg. Néha, kora reggel egy magas, fekete köpenybe öltözött asszony jött le a szolganője kíséretében az erkélyek alatti, száz és száz ökölnyi kővel tarkított térségre. A nő mutatóujjával egy-egy kő felé intett, mire a cselédlány felemelte a követ és kidobta, a kerítésen túlra. Hús vagy harminc kő kidobása után szó nélkül visszatérték a házba. Hogy ennek a szertartásnak mi volt az értelme, azt senki sem tudta megmondani nékem.

Köröskörül, az út és a tenger közt apróbb ültetvények és kis narancsligetek sorakoztak, a tulajdonosok összevissza épült, görbe kunyhóival. Csupán szomszédunkat ismertük, akinek nem volt kunyhója, de egész nap veteményei közt dolgozott és éjszaka is ott aludt. Naponta ötször láthattam, ahogy az út – vagyis Mekka felé fordulva imádkozott, sűrű hasalások közepette. Tiszteletre méltónak tekintettem. Volt azonban még egy másik, kellemetlen ismerősünk is. Alkony után többször kutyák vonítását hallottuk a tenger felől. Egyszer lementünk. Kis ágakból és rőzséből rakott tűznél jól öltözött, kövér arab ült. Előtte összekötözött, kóbor kutya feküdt – soványsága és sebei jelezték ezt – miközben az arab azzal foglalkozott, hogy a kutya lábait eltörte. „Mit csinálsz, te örült?” kérdezte Eric

arabul. „Szórakozom,” felelte az arab kifogástalan franciasággal. „Menjetez innét, rohadt idegenek.” Eric meg akarta verni, de visszatartottam. Igen kérdéses, hogy a marokkói rendőrség a kóbor kutyák pártjára áll-e? Több este hallgattuk még a kutyák vonítását, míg egyszer Eric lement a partra, anélkül, hogy bármit elárult volna nékem. Tudtam, hogy hiába kérdezném. Azóta kutyák nem vinyogtak többé.

A szálloda főépülete előtt az autóbuzsmegálló. Félóránként közlekedett, néha egy órára jött, olykor egyáltalán nem. Ha Erickel bementünk a városba, taxit hívtunk telefonon. Eleinte rendkívül költséges volt. Aztán megismerkedtünk a taxisokkal és felét fizettük. Nappal gyalog mentem be a városba. Sokszor egy-egy európai vezette kocsit megállt és felvett. Arab autó csak egyetlen egyszer vitt a városba egy év alatt. Eric reggelenként a vízparton szokott bemenni a városba, hogy élelmiszert vásároljon. Az az út jóval rövidebb volt a kocsitútnál, de veszedelmei miatt Eric megígértette velem, hogy nem használom. Sejtettem azt is, hogy Eric védelmét nem negyven esztendő, rendkívüli ereje szolgálja, hanem minden helyzetet felismerő esze. Ha a bokros, magános ösvényen valaki eléje ugrott, tökéletes helyi arabsággal mondta: „állj félre, vagy fellöklek,” és az illető félreállt. Ha valaki cigarettát kért tőle, egy szálát húzott elő zsebéből és beszélgetni kezdett az illetővel. Végül is a bokrosban alvó csavargók és haramiák kedvence lett, pedig éppen ebben a bokrosban sok európai vesztette el óráját, gyűrűjét, pénztárcáját, ruháit vagy útlevelét. Egyszer dél táján láttam egy külseje és mozgulatai szerint angol, teljesen meztelen fiatalembert kiugrani a parti bozótból. Vagy kétszáz lépéssel odébb, a város végén álló, előkelő Riff szállodában tűnt el, miközben a livrés portás szalutált néki. Ilyen epizódokról egyébként sem a rendőrség, sem a helyi sajtó egyetlen sort sem írt, nehogy a nyaralni vágyó külföldieket elriassza. A marokkóiak persze ismerték a helyi tradíciót.

Nem éltem még ilyen helyen, ahol európai ismerőseim többsége, noha a maga társadalmi viszonyaihoz szigorúan ragaszkodott, ennyire különleges álmok közt élt, vagy kitalált képzeteket vagy elméleteket kergetett. Az arabok viszont józanok és reálisak voltak, ki-ki a maga szintjén. A legérdekesebbek közé tartozott Mohammed Soukri, író és liceumi tanár. Ákáli doktor, a tangeri liberális forradalmár fedezte fel, majd Ákáli halála után Paul Bowles, Tangerben élő angol író vette át és fordította írásait. Marokkóban évszázadok óta nem jelentek meg irodalmi művek, nem akadt író, kiadó és olvasó. A negyven esztendő Soukri indította meg műveivel a marokkói irodalmat; őt hamarosan Mohammed Mrabi és mások követték. Tragikus mellékjelenségnek csak az számított, hogy marokkói érdeklődés hiányában az írók művei angol meg francia nyelven láttak napvilágot, míg az arab eredeti kéziratban maradt. Helyzetük némileg hasonlított az enyémhez. Könyveim angol, francia és német fordításban jelentek meg, míg odahaza a kommunista kormány harmincegy esztendő óta nem tűrte, hogy nevem alatt könyv jelenjen meg. Ez is egyik oka, hogy kíváncsi voltam Mohammed Soukrira.

Paul Bowles kísért a teaházba, ahol Soukri várakozott rám, és otthagzott. A bejárattal szemközt fal közepén Hasszán király kifehérített arcképe függött. (Hivatalos fehérítés nélkül nem volt szabad fényképet közölni tőle.) A marokkóiak uralkodójuk arcképétől féltek, kikerülték, sohasem mertek odanézni, mintha vészthozó bálvány, kárhozatos szörnyeteg lenne, holott nem volt az. A teaház egyik asztalánál három férfi és egy nagyon szép fiú beszélgetett. Két kisasztalnál egy-egy magános fiatalember foglalt helyet. Ezek, láthatóan szexuális érdeklődéssel, a szépfiút figyelték mozdulatlan mohósággal. Beszélgetésünk közben az egyik fiatalember hirtelen felugrott, odaszaladt a másikhoz, mellbevágta, mire verekedni kezdtek. Soukri felállt mellőlem, nyugodtan odament hozzájuk és a verekedést kezdő vállára tette kezét. Mire mind a ketten szó nélkül visszaültek helyükre és bámulták a szépfiút, aki nem törődött velük.

Soukri – középmagas, erőteljes, mozgékony és roppant kifejező arcú berber – arra kért, hogy mondjak néki valamit először a magyar irodalomról. Ismertem a nehézséget amerikai egyetemi előadásaim elejéről: beszélni a hallgatóságnak egy irodalomról, melyből egyetlen sort sem ismer. Valamit mégis összehoztam, majd röviden szóltam magamról és a magyar költőkkel való viszonyomról. „Van-e akkora költő Ady mint Paul Verlaine?” kérdezte Soukri, amire nem tudtam megfelelni. Később azonban belejött a kérdésekbe, én a válaszbba. Végül elhencegtem néki, hogy szovjet területen Oszip Mandelstam mellett én vagyok az egyetlen költő, aki Sztálin ellen verset mertem írni. Ez azonban Soukrit, mint láttam, egyáltalán nem érdekelte.

Az ő története érdekesebb volt. A Riff hegységben élő szegény parasztok, vagy inkább szolgák gyerekeként született „valamikor a harmincas évek második felében,” mint ahogy személyes igazolványa állította. A Riff-hegyi éhínség a negyvenes években arra kényszerítette szüleit, hogy bérelt földjükről Tanger nyomor-negyedébe költözzenek. A várostól nagy rongysátrat kaptak lakóhelyül a nyomortelep legszélén, az autókanyar ívlámpája mellett. Éjszaka sátrukban mindig világos volt. Ő költözésük idején hét-nyolc éves lehetett, öccse három-négy évvel fiatalabb. Apjuk napszámot vállalt, téglahordónak állt az építőiparban, míg anyjuk bejárónő, segédcseléd volt egy francia ügyvédnél. A férj esténként részegen járt haza, megverte feleségét, leheveredett a földre szórt szalmán, ott szeretkezett vele, aztán elaludtak.

– Öcsém, folytatta Soukri, egy alkalommal nagyon meghűlt. Köhögött és szuszogott az éjszakában. Atyám többször figyelmeztette: hallgasson el, nem tud aludni tőle. Végül atyám két kézzel megfogta öcsém fejét és egy rettenetes rántással megforgatta. Hallottam, ahogy öcsém nyakcsigolyája egyetlen reccsenéssel eltörött. Nem bírtam elaludni. Egész éjszaka kisöcsém talpát néztem. Nem tudtam még, hogy ember talpa ilyen fehér, ilyen selymes, ilyen gyengéd, ilyen gyönyörű. Hajnalra apám ásót hozott és kisöcsémet eltemette sátrunk alatt, majd

elment napszámba. Anyám is elment, miután megreggeliztetett kásával és koldulni küldött. Akkor reggel láttam szüleimet utoljára.

– Mindez Roosevelt halála után lehetett, bár én nem hallottam még róla vagy a háborúról. Iskolába nem jártam, írni-olvasni nem tudtam, azt sem, hogy mi a telefon, a posta, a városháza vagy az ország. Attól féltem, hogy szüleim keresnek majd és megtalálnak, ha Tangerben maradok. Más koldus fiúktól hallottam az amerikai katonai táborról Kenitrában és legyalogoltam oda. A tábor körül, elhagyott csűrökben, istállók szögletében negyven-ötven hozzám hasonló korú fiú élt. Idősebbek is. Árvák, elhagyottak, elkergetettek. Az amerikai katonák cipőit tisztítottuk, ruháikat keféltük, kisebb szolgálatokat végeztünk. Ezért étellel jutalmaztak a félelmes bőségből. Ruhát is kaptunk. Megtanultam angolul. Másfél év alatt magasabbra nőttem és jobban megizmosodtam, mint az előző három alatt.

– Anyám után vágyódtam és másfél esztendő után visszatértem Tangerbe. Nem találtam sátrukat az útkanyar mellett és kérdezősködésemre senki sem tudott válaszolni. Nevüket sem jegyezte fel senki. Hosszú hónapokon át az utcán koldultam megint és iszonyú nyomorban éltem. Csak egyetlen egyszer történt, hogy egy idegen asszony – alighanem svéd volt – fél dirhem helyett húsz dirhem alamizsnát adott. Frissen sült, három és fél kilós, nagy, lapos kenyeret vásároltam és leszaladtam a partra, a halászcsonakok mellé, hogy megegyem. A nagy kenyeret magam mellé tettem és bele akartam harapni, mikor a halász, aki mögöttem jött, felkapta, beugrott csónakjába és elevezett. Ha tudtam volna akkor már úszni, utána ugrom, de nem tudtam. Ő foga közé vette a kenyeret és néhány harapás után bedobta a tengerbe. Néztam a kenyeret. Domború oldalával esett a vízbe. Sima, lapos, lisztes oldala látszott. Mint öcsém talpa egykoron, jutott eszembe, miközben elúszott az árral.

– Sorsom később jobbra fordult. Kihordója lettem a helybeli francia lapnak, a Tanger Gazettenek. Napi kétszázötven példányt vittem szét a városban, anélkül, hogy a házszámokat ismertem volna, mert írni-olvasni még mindig nem tudtam, bár már tizenkét vagy tizenhárom éves voltam. Mégse tévedtem soha, egyetlen esetben sem. Kifőzdékben étkeztem és ágyhelyet is béreltem magamnak. Ekkor tanultam meg a telefont használni, anélkül, hogy a számokat ismertem volna. A Café de Paris előtt álló nyilvános telefont használtam. A tíz számot ugyanis, melyeket a tárcsán olvashatni, a földrajzi pontok nevével helyettesítettem, amelyeket ismertem. A kettes lett a kikötő lent a tárcsán, a hatos fent az ég, a többi strand, bulvár, kasba, kikötő, nagymecset, temető, lépcsősor, bíróság. Nem 261-342-t hívtam, hanem kikötő-ég-strand-bulvár-kasba-eget. Két, nálam jóval idősebb segédemet a kikötőbe küldtem, hogy az utasokat foglalják, én meg a telefonon intéztem, hogy a velem üzleti kapcsolatban álló szállodákban helyet kapjanak. Minden szállodám rogyásig volt tele egész szezonban. Így félévig jól éltem, fél évig keseregtem.

A világ dolgai iránt ebben az időben kezdtem érdeklődni. Marokkóban már régen – a háború befejezése óta – megindult a Függetlenségi mozgalom az ország felszabadításáért francia és spanyol gyarmati uralom alól és az ország demokratiszálására. Sikertelenül bejutnom doktor Ákálihoz, aki lakásán – mert tilos volt – tartott 25–30 embernek előadást a marokkói történelemről. Én is remeknek tartom előadásait. Az első végighallgattam szavait az országról az 1912-es idegen megszállás előtt. Elmondta, hogy kövezett út az országban egyetlen egy sem volt és a szultánok négy fővárosban váltogatták lakhelyüket. Adót szedni egyszer vagy kétszer indultak útnak egy év alatt, százhusz-száznegyvenöt főnyi kísérelével és mezítlábas katonával. A nők nem bírták erővel az ilyen kirándulásokat, úgyhogy csak fiúszereitőket vitték magukkal lóháton. Az adószedést egyébként égetésnek hívták hivatalos nyelven, miután a fizetni nem tudók vagy nem akarók házait felgyújtották.

– Vasút nem járt az országban. A néhány előkelőségen kívül, akik külföldön jártak, a legtöbben nem is tudták, micsoda. Egyes tartományokban, mint délen, nem túrték a keresztényt, hanem agyonverték. Az a néhány angol, aki ott járt, kényszerűségből zsidónak öltözködött. Azt nem bánták, de legfeljebb számárháton ülhetett, mert lovat csak igazhitű használhatott. Furcsa módon viszont angol női utazókat nagy tisztelettel vettek körül. Tangerben mindig nagy számban és szabadon éltek az európaiak. Így az 1912 előtti szultán, Ábd el-Ázisz udvara is bővelkedett európai kalandorokkal.

– Ábd el-Ázisz? kérdeztem. Őt ismertem.

–Hogyan?

– 1941-ben már egy esztendeje Marokkóban éltem. Franciaországból menekültem. Marrakesből átmentem ide Tangerbe.

– Nem tudtam, hogy ennyire otthonos vagy minálunk. Örülök.

– Magyar útlevelemet a legközelebbi követség, a madridi nem mutatkozott hajlandónak meghosszabbítani. Útlevél nélkül az ember nem élhetett. Tangerben akkor barátom, Katona Pál kiderítette, hogy ilyen esetben a legmagasabb helyi hatóság dönt. Az nem a tangeri városi tanács volt, hanem a harminc éve száműzött, de le nem mondott marokkói szultán, Ábd el-Ázisz. Kihallgatást kértem és kaptam. Segíteni nem tudott, de jól elbeszélgettünk.

– Mi lett az útlevéllal?

– Gyerekjáték nyomdát vásároltam. Hat vagy hét gumisorra kinyomtattam, hogy „ezt az útlevelet stb. meghosszabbítom három évre” stb., konzul, olvashatatlan aláírás és ezt belenyomtattam feleségem meg a magam útlevelébe. Elmentem a tangeri Hotel Hungaria portásához és kölcsönkértem a szálló bélyegzőjét. Úgy nyomtuk a két passzusba, hogy a Hotel lemaradt, csak Hungaria volt meg a dátum. Persze féltünk. Akkoriban útlevelekben franciául írták a pecsétben, hogy *de l'Hongrie*, nem Hungaria. A dátum mellől hiányzott a konzulátus helye. Ennek ellenére a spanyol határon Algecirasban és az amerikai belépésnél New

Yorkban a két határőrtiszt megnézte és bólintott. Ábd el-Ázisz is mosolygott volna, ha megmondom neki.

– Imádta Európát, folytatta Soukri. Mikor 1901-ben a Westminsterben megkoronázták VII. Edvárdot, rájött, hogy neki nincs koronája és gyorsan csináltatott egyet. Mikor fejére tették, megrajzoltatta Marokkó címerét, mert ilyesmi sem létezett. A legmulatságosabb az volt, amikor Casablancában hajón bíborszínűre lakkozott Pullman kocsit hozatott. A kocsit dűlőutakon százhusz ökörrel háromszáz kilométer messzire, marrakesi palotája udvarára húzatta és abban reggelizett.

– Még láttam a kocsit 1940-ben, mondtam. Ablakokig süllyedt akkor a homokba. Később, mint mondták, elmerült a földben.

– Én már nem láttam. És persze a motoros bárkát sem, melyet a Rivieráról hozatott Marrakesbe. Ebédlőjében állította fel, odaült hozzá ebédelni és a motort járatta. Azt hangoztatta, hogy ilyen friss szellőt még sohasem érzett a fülében.

Ezután Soukri elmondta: amikor a történelmi előadásokat hallgatta, tizenöt éves lehetett, de írni-olvasni még nem tudott. Ákáli doktor elemi iskolába adatta a Felszabadító Mozgalom anyagi segítségével és nyolc év alatt végigjárta a középiskolát is, majd a rabati egyetemet.

– Írni mindjárt egyetem után kezdtem.

– Író akartál lenni?

– Nem tudtam, mit akarok. Belső kényszer vitt rá.

– És amikor első novelládat írtad, kit akartál követni, kihez kívántál csatlakozni? Az Ezeregyéjszakához? A jelenkori egyiptomi írókhoz, Hemingwayhez?

Soukrit meglepte a kérdés.

– Mindhármat ismertem, mondta néhány pillanatnyi gondolkodás után. De nem kívántam követőjük lenni. Csak arra törekedtem: hogyan fejezhetem ki magamat a legszabatosabban. Te melyik íróhoz hasonlítanál?

– A Cento Novelle Vecchie követőéhez, még inkább a Bocaccio utáni firenzei novellistákhoz, Firenzuolához és társaihoz.

– Bocacciot ismerem, a többi nem.

– A Cento Novelle Vecchie az első európai novellagyűjtemény. Az egyes novellák többnyire arab eredeti után készültek. Egyszerre vagy modern és tradicionális.

– Ne udvariaskodj. Mi sokban hasonlítunk egymáshoz.

– Miben?

– Például abban, hogy kétségbeesésünkben egy tőlünk idegen hallgatóságnak kell írunk. Akiket nem értünk.

*

Ruspoli-Chambrun hercegnőhöz fűződő barátságomról már szó volt könyveimben. Martha de Chambrun francia grófnő és Ruspoli olasz herceg Franciaországban éltek a német megszállás idején. Martha De Gaulle németellenes nő-

mozgalmának egyik vezetője lett. Elfogták és Párizs szövetséges bevételéig börtönben tartották. Biztosra tehető kivégzése elmaradt. A hercegnő úgy vélte: azért, mert férje másodunokafivére volt XII. Pius pápának és a Gestapo visszariadt attól, hogy őszentségét rokona felesége kivégzésével zavarja.

Háború után, a francia politikusok iránt érzett undorból Tanger szabad kikötőjébe költöztek, noha a herceg palotája Rómában áll. Ő maga nem sokat számított. Régebben alighanem kurtizánokat kergetett, jelenleg, már öregen, szüntelenül átjárt Spanyolországba, ahol csak a lóverseny és a bikaviadal érdekelte. A hercegnő szuverén módon uralkodott palotájában és azon kívül is. Mintegy hatvanéves lehetett, magas, karcsú, szépsége emlékével arcán. Gondosan ügyelt rá, hogy vendégei bőséges borraivalót hagyjanak cselédeknek és ha elutazott, akár egy napra is, búcsúzóban végigcsókolta mindet. Ha meghívták vacsorára, az adott időnél legalább félórával később érkezett, mindenkor egy még ismeretlen ékszerrel nyakán vagy fülében. Nagy kertjében illatos fák nőttek és két római szarkofág állt, az egyikén volt gazdája elfekvő szobrával, családtagjaival és Ámorokkal. Palotája bejárata mellett a portásfülkében bámulatos tengeri kagylógyűjtemény, a szalonban a Ruspoli kardinálisok magastámlájú székei. Legjobban a hercegnő páratlan műveltségét tiszteltem. Ericen kívül senkivel a világon nem tudtam így beszélgetni Eüripidész Álkesztiszéről, Delacroix festményeiről, a peloponnészoszi háborúról vagy Muláj Juszeif szultánról, mint vele.

Baj csupán abban mutatkozott, hogy amíg Martha egyetlen pillantásra meg tudta mondani, hogy az ógörög szoborláb előtt melyik évszázad melyik felében készült, vagy ásatást tudott irányítani az újonnan felfedezett föníciai temetőben Meknesz mellett, addig legfőbb kíváncsisága a misztikus, a legendás, a mások és maga által elképzelt dolgok felé irányult. Így például elmondta, hogy egy évvel korábban nagyon beteg volt. „Szellemem, magyarázta, „vagyis testtelen lelkem magasan holttestem fölött lebegett a szobában és nézte hullámat. Aztán úgy határozott, hogy mégis visszabújjik bele.” Szerettem volna megkérdezni: ha lelke testtelen volt, vagyis szeme is hiányzott, mivel nézte testét, de úgy döntöttem, hogy mégsem háborgatom fantáziáját. A szicíliai Diodoroszról, a történetíróról beszélgettünk. Én Diodorosz régi római történelmét a második könyvtől kezdve szerettem, ahol a valóságot írja le, a hercegnő az elsőt ahol Diodorosz az egyiptomi vallásról ír összevissza badarságokat. Filozófusok közül a hercegnő Plótinoszt szerette legjobban, hívó katolikus létére, mert nem látott különbséget feltámadás és az istenségbe való beolvadás között. Bár álomnak mégis Plótinosz filozófiája mondható a legszebbnek.

Ahányszor Marokkóban valahol ásatás indult, dzsipjén utazott a helyszínre, ahol örömmel üdvözölték és ahol részt vett a kutatásban. Ha valami legenda kelt vagy csoda történt – mert így nevezték – ugyancsak leutazott a helyszínre és nemcsak a jelenség után érdeklődött, hanem reális bizonyítékokat keresett. Ericet meg engem, mint senki mást, rögtön érkezésünk után meghívott, hogy kísér-

jük útjaira. Eric szerényen elutasította a meghívást, én pedig elfogadtam. Alig néhány nappal később értesített, hogy a következő reggelen indulunk Taduirtba. A hercegnő érdeklődését Paul Bowles író keltette fel a háddáuák iránt. Ezek kisszámú, de rendkívül gazdag mozlem szektát képeztek a múltban Agadíren és környékén. Állítólag exoterikus tanokat ismertek és állatokat tudtak hipnotizálni. A lakosság banditáknak nevezte őket és a csendőröket lelövésükre buzdította. Paul Bowles azt állította, hogy sok, talán tizennyolc évvel korábban lent járt Taduirtban. A Grand Hotel teraszán megismerkedett egy ágadíri háddáuákkal. A háddáuák nem a szállodában lakott, hanem a szomszéd parasztot környékezte meg: engedje éjszakára a juhakolban aludni. Hajnalban a szállodás felkeltette Bowlest. „Ha csodát akar látni, jöjjön!” Az országúton, Agadí felé, vagy ötven bárány menetelt egyes sorban. A háddáuák mögöttük jött nyugodt ábrázattal, mondhatni nyeglén sétált, nem kergette őket. „És nem próbálta a paraszt bárányait visszatartani?” – „Dehogyan próbálta,” válaszolt Bowles. „Ott állt görnyedten mert engedelmeskedett Allah akaratának,” mondták. Sem a hercegnő, sem én nem hittünk egészen Paul Bowles szavainak, bár reméltük, hogy nem mer bolondítani bennünket. A hosszú és sáros utakon a hercegnő hideg fölénnyel vezette dzsipjét. Másnap délből értünk Taduirtba. A nyolc szobás Grand Hotel Saharien három asztalos teraszán ültünk. A szálloda öreg tulajdonosán kívül embert még nem láttunk a városban. A tulajdonos bal fülének alsó felét kutya harapta le, mint ahogy Paul Bowlestől tudtuk. Hozzánk ült a teraszon, miután zöld teát hozott nekünk. Csodálkoztam, hogy a hercegnőt, akit a másik hercegnővel, a király hűgával együtt szinte mindenki ismert Marokkóban, sem ismerte fel. Martha kérdésére, hogy mit tud a háddáuákról, visszakérdezett: „Azok kicsodák?”

Később, amikor kivettünk két szobát és a hercegnő megmondta nevét, az öreg szállodás hétrét görnyedt. Visszatértünk asztalunkhoz a teraszon, az előbbinél sokkal jobb teát hozott. Asztalunk mellett állva maradt. Valószínűleg nem tartotta illendőnek, hogy helyet foglaljon egy hercegnő mellett.

– Minő megtiszteltetés! A frank hercegnő, inch Allah, megszállt házamban! Szóval, mint az előbb mondtam, a háddáuák kihaltak időközben. Illetve végeztünk velük.

- Mi volt a baj? kérdezte a hercegnő.
- Hogy a háddáuák nagy titkokat ismertek.
- Miféle titkokat?
- Hogyan kell emberre vagy állatra ránézni.
- Nézni? Miért?
- Hogy az illető személy vagy állat azt tegye, amit a háddáuák akar.
- Szuggerálni, hipnotizálni, így érted?
- Azt nem tudom, micsoda.
- Szóval: nézni állatra, emberre. De miért?

– Hogy az ember kölcsön adjon pénzt a háddáuáknak. Hogy a kecske elmenjen Agadíriba a háddáuákhoz.

– Szóval, hogy tönkretegyék a nagybirtokosokat.

– Szó se róla. A rendőrök nem túrték volna, hogy ezt tegyék.

– Hát mit tettek tönkre?

– A módosabb parasztot. Azon a rendőrök csak röhögtek.

– A parasztok miért nem védekeztek?

– Hogy mertek volna? Ha a háddáuák elől megy és az állatok követik, vagy bikacsökkal kergetik őket. Akkor bandita. De elől senki, hátul meg a közönyös séstáló. A barmok Allah akarata szerint mennek Agadíriba. Nincs mit tenni.

– Mit csináltak?

– Meggyőztük a parasztot, hogy nem Allah, hanem a Sátán vezérli őket. Sokáig eltartott.

– Mikor történt ez?

– Talán tíz esztendeje. Mikor a király meghalt. A parasztok észhez kaptak.

– Hogyan?

– Vacsorára hívták a háddáuákat, de még étkezés előtt agyonverték őket, nehogy vendégbarátsággal állhassanak elő az ítélet napján. A rendőrök is melénk álltak. Lelőtték, ahol látták őket. Még a nőket és a kisdedeket is.

– Szóval nem maradt háddáuák?

– Az utolsó második szomszédom kútjába ugrott üldözés elől. Megnézhetitek. Azóta nem vesznek vizet a kútból és a mártír kútjának hívják. Vidéki jámborok, asszonyok, imádkozni járnak hozzá. Nem mi, nevetett az öreg. Túl vagyunk, Inch Allah, a háddáuákokon.

Egy ideig hallgatott, majd még hozzáfűzte.

– Néha látok egy koldust az útfélen. Rámnéz és pimasz vigyor szalad végig a pofáján. Netán ez is gazdag háddáuák volt egykor, gondolom.

Később a vidék kormányzójának helyettese tette tiszteletét a hercegnőnél. Megnéztük a mártír kútját a szomszédban, majd a helyi iskola francia és arab tanítóit fogadtuk. Marokkói nyelvű tankönyvek hiányáról beszélgettünk. Az algériai vagy tuniszi arabot nem értik helyben, nemhogy az egyiptomit. Később az ebédlőbe az egyetlen helyi televízióhoz jöttek az emberek nagy csoportokban és egységesen Coca-colát ittak. Éjfélkor lefeküdtünk, amikor szélvihar támadt. A finom homok csukott ablak ellenére is beszivárgott a takaró alá. Reggel dézsában kapartam le magamról. A hercegnő viszont friss volt, üde és tiszta, mintha a homokosít csak álmodtam volna.

*

Másnap, a hazaúton, Esszauira után néhány kilométerre a hercegnő megállította kocsinkat. Az út vagy húsz méter magasan vezetett a tenger mellett. Mögötte sötét, feketés pálmaerdő. A kékeszöld tenger, mintha üvegből lenne és úthenger szaladt volna éppen át rajta, bár helyenként a napfény sárga lyukakat fűrt

bele. A hercegnő azért állította meg a kocsit, hogy pár percig gyönyörködjünk. Csak akkor vettük észre a nagyon öreg parasztot. Másfél–két konyhakert nagyságú, fekete földjén állt az út megett és nagyon kimerültnek látszott. Lábánál koponya hevert: a föld, melyen állt, alighanem régi temető lehetett.

A hercegnő lefordította nékem, amit arabul beszélt vele. Ezt a kis földet nemrég örökölte és a tavaszi vetés számára elébb fel akarta ásni. Öreg tagjai azonban nem bírják az ásást és fél is, mert ez a terület nyilvánvalóan pogány temető volt. A hercegnő alkut kötött vele. Martha felásatja a paraszt földjét. Ennek fejében minden tárgyat elvihet, ami tárgyat a temetőben találunk. Martha mindjárt el is ment a kocsival és az öreggel a távoli faluba a dombok közt és onnét két fiatalemberrel és szerszámokkal tért vissza. Kijelölte a kutatóárkot ferdén keresztbe a temetőn és a két fiatal nekikezdett az ásásnak. Később a hercegnő hordozható tűzhelyén feketekávét főztem helyi módon (kilenc kávéskanál kávé öt embernek a felforralt vízbe.) Az útszéli árokban ültünk a tengerrel szemközt. Mi ketten a vizet néztük. Ásásnál rögtön kiderült, hogy a temető nagyon régi és már sokszor kifosztották. Először egy vagy 30×20 centiméter nagyságú, meglehetősen gyatra női fej fele került elő, majd messze tőle a fej másik része... A hercegnő pun, én római, nem nagyon értékes eredetinek tartottuk. Egy ideig érveltünk, míg a délután vége felé, mikor már az utolsó ásócsapásokat végezték, egy szürakúszai tetradrachma került elő. Ami valószínűvé tette, hogy a szobor és az össze-vissza fekvő és egymásra hányt csontok szicíliai eredetűek. Az angol konzulátus kitűnő, nyilvános könyvtárában adatokat kerestem, hogy a szicíliaiak hogyan létesítettek gyarmatot vagy kereskedelmi kirendeltséget ennyire délen Afrika nyugati partján, de semmit sem találtam.

*

A kósza hírek, babonák és legendák közül mégis Atlantisz története érdekelte legjobban a hercegnőt. A legendát ismerték a régi Görögországban; hozzánk érkezett formáját Platón dolgozta fel két könyvében, a Kritonban és a Timaiosban. E szerint Atlantisz nagyhatalmú szigetbirodalom volt a tengerben. Művelt és kulturált lakói azonban egy időben a háborúnak, a hódításnak és hatalmaskodásnak adták át magukat és megtámadták Görögországot. Ez lett a vesztük, mert a görög hadsereg ugyan odaveszett, de Atlantiszt tűzvész, majd a természet egy másik ereje, az áradás pusztította. Elsüllyedt a tengerben. Egyesek szerint Plátó a perzsa birodalom bukását kívánta megjósolni. Mások szerint a kisebb országok területére éhes, háborús nagyhatalmak sorsáról beszélt, hiszen a történet Babilonra éppen olyan jellemző, mint a római birodalomra, Dzsingisz kán országára, a németrómai császárságra, Napóleonra, az angol világbirodalomra, a hitleri Németországra és mindarra, ami még utána következik.

A hercegnő azonban Atlantisz történetét a pusztuláson túl a maga módján képzelte el. Azt tartotta, hogy e művelt, magas kultúrájú és szerinte piramis-építő nép nem pusztult el utolsó szálig a katasztrófában. Egy kis csapat csónakon

megmenekült és Marokkó déli partján kikötött. A tájat nem találták elég termékenynek és letelepedésre alkalmasnak. Ekkor – mintegy 5500 esztendővel ezelőtt – a Szahara területét még apró folyók tarkították és inkább füves térségnek, szavannának volt nevezhető mint sivatagnak. Vándorútnak indultak benne, mint később a zsidók a Sínai sivatagban, míg elérkeztek a Nílus akkoriban még lakatlan völgyébe. Ott letelepedtek, megalkották Egyiptom országát és rögtön építeni kezdték a Kheopsz piramist.

Elképzeléseihez a hercegnő nagyon is reális bizonyítékokat kívánt szerezni. Marokkóban a piramisok nyomát kereste, de ilyesmit nem talált. Számos alkalommal járt Egyiptomban, és francia és algériai katonaság kíséretében hosszú utazásokat tett a Szahara mélyén, még a Tibeszi hegyekben is. Utóbbi útjairól számos tárgyat hozott magával. Ezeket üvegszekrényben tartotta ebédlője falán. Az egyik polcon a sivatagban élő arabok, berberék, tuarégek, négerék és más törzsek cserépedényei, poharai, tálai, nyakláncai és gyűrűi heverték nagy számmal. Primitív népek jellegzetesen primitív, olykor mégis erőteljesnek tűnő munkái. A másik polcon mindössze pár tárgyat számolhattam össze, köztük egy tört tányér negyedét, egy kulacs felső részét, faragott ébenfa dugóval, mely férfiarcot ábrázolt, ami nem lehetett mozlem munka és hasonló csonka használati tárgyakat. Valamennyi magas művészi munka volt és semmiképpen sem származhatott a sivatag jelenlegi avagy múlt lakóitól, bár a hercegnő a sivatagban találta őket. „Csak az atlantidák készíthették vándorútjukon,” állította a hercegnő. Állítására egyéb bizonyítéka nem akadt; de igaz, hogy ellene sem tudott senki valamit felhozni.

A következő fordulatot az Atlantidák ügyében Ménessy doktor hozta. Ménessy Kálmánt, mikor 1944 legvégén mint fiatal orvos a debreceni új kormány szolgálatába állt, a szovjet titkosrendőrség minden ok és indok nélkül letartóztatta és egy Moszkva melletti koncentrációs táborba zárta. A tábor szörnyű viszonyait Ménessy doktor rabtársa, Slipy görög katolikus püspök – később bíboros – enyhítette, aki bátorságával és szociális érzékével a rabok közt olyan viszonyt teremtetett, mely Recsken ugyan ismert, de a Szovjetunióban teljesen ismeretlen volt. Tizenegy évvel később, Sztálin halála után a tábor lakóinak még nagy része élt, amikor szabadultak. Érdekes, hogy Slipy kardinálisra, másokkal együtt, még én is emlékeztem. A televízión ugyanis láttam XXIII. János pápa koronázását. Az öreg Slipy bíborosnak már nem maradt ereje, hogy térdre essen és őszentsége, a pápa felállt hordszékéből, lehajolt és megcsókolta az öreget.

Ménessy a forradalom után Spanyolországba került, könyvet adott ki, melyben megírta fogsága szenvedéseit. Később átkerült Marokkóba, megtanult arabul, és, mint orvos és ember, Husszáin király és Ruspoli hercegnő bizalmába került. Mikor az utóbbi szalonjában megismerkedtem vele, nem értettem, hogy ez a mulatós, italos, nótás, sőt nótafás és anekdotás magyar hogyan juthatott ilyen közel a mór királyhoz és a francia hercegnőhöz. A szalonban folytatott beszélge-

tésből úgy tűnt, hogy Ménessy, jókedvből és udvariasságból, elfogadja a hercegnő elképzeléseit az atlantidákról, feltehetőleg azért, hogy nyugta legyen. De amikor Martha egy pillanatra kiment a szalonból, olyan lelkesen nyilatkozott a képzelt piramisok létéről, mintha Kheopsz gúlája előtt álltunk volna. Egyébként Ménessy búcsulátogatásra jött el Tangerbe a hercegnőhöz, mert a király, holmi titkos megbízással, Tiznitbe küldte, messze Dél-Marokkóba.

Néhány héttel később a hercegnő levelet kapott Tiznitből. Ménessy doktor írta. Gazdag marokkói birtokostól meghívást kapott hajó és halászkirándulásra. Esszauira kikötőjéből indultak. A Tafdney foktól 27 kilométerre dél felé, mintegy százhusz méter távolságra a parttól, a hét méter mély vízben piramis köveit pillantotta meg. Pontosabban, a szabályos négyszög rajzát látta, mely az összedőlt, vagy elhordott, vagy a vízben elpusztult piramis alapjául szolgált. Ezek a kőkockák természetesen csak egy-két centire állnak ki a talajból a vízben. Ő nem végzett méréseket, de vázlatot készített a partról, hogy a hercegnő könnyebben rátaláljon, amikor megkeresi. Levele végén Ménessy gratulált a hercegnőnek, amiért mindent tud az atlantidákról. Még azt is, hogy a piramisokat építettek, amerre jártak, 5500 esztendővel előttünk! Ő maga még most sem tudja elhinni, hogy az első, aki Marokkóban piramist talál.

A hercegnő, teljes nyugalommal ugyan, de némileg ünnepélyes lett. Csak finom, keskeny ajka remegéséből láttam, hogy boldog. Én magam azt gondoltam, hogy Ménessy doktor részeg lehetett, amikor a piramist látta, vagy amikor a levelet írta. Arra nem gondolhattam, hogy a hercegnőt bolondítani meri. Másnap reggel indultunk; a hercegnő nagy csomagot rakott a dzsipbe. Késő este megszálltunk Esszuirában. Következő reggel Martha etiópiai kálákból gyönyörű koszorút vásárolt, aztán két hálófülkés, motoros-vitorlás bárkát bérelt a tulajdonossal és fiával, végül a város legjobb francia vendéglőjéből ételt-italt küldetett a hajó hűtőjébe. A moselli bort és a konyakot a tulajdonos rémülettel szemlélte, de a hercegnő erélyes természetét senki sem merészelte kihívni. Hosszú ideig tartott, míg a kijelölt helyre leértünk, mert a motor elromlott és a kedvezőtlen irányú, délkeleti szellő sem használt hajózásunknak. Végül a hajósgazda kijavította a motort és megérkeztünk a kijelölt helyre. Lehet, hogy Ménessy viharos vagy rossz időben látta, de ezúttal, szélcsendben és homokfúvás nélkül egyáltalán nem hasonlított a küldött vázlathoz, attól eltekintve, hogy az is tengerpart volt. Legfeljebb, hogy a hercegnő távcsővel látta messzebb jobbra a 165-ös mérföldkövet. Ez a vázlaton is látható volt, de más helyen. (és mitől 165 mérföldre?)

A hercegnő a hajó tatján lévő díványon ült és elcsavart derékkal nézte a vizet, míg én a bárka orrában feküdtem hason és figyeltem a vizet alattam. Mintegy 300 méter szélességben másfél órán át jártuk be, a parttól merőleges csíkokban a víz színét, újra meg újra, de semmit sem találtunk, bár a tenger fenekét kitűnően láttuk. Részeg volt-e Ménessy, kérdeztem újra magamtól, de szerencsére nem szóltam semmit. A hercegnő parancsot adott a hajósoknak, hogy próbálkozzunk

odább, balfele, ami egyáltalán nem felelt meg a vázlatnak. Amikor legelőször elhúztunk a hajóval vagy 110 méterre a parttól, mindketten megláttuk a négyszöget, még hozzá ugyanabban a pillanatban. „Megvan”, kiáltottam. „Hurrah,” szólt a hercegnő. Pontosan megfelelt Ménessy leírásának. Egy 6×6, vagy 5×5 méteres, egyenlő oldalú négyszög szélét láttuk, sárgásfehér kőkockákból, melyek pár centiméterre álltak ki a tenger fenekéről. Lehetek egy ház alapja, vagy egy parti őrtorony emléke, mely négyszögűnek indult és egy méter magasan lett kerek, mint néhány megmaradt őrtorony a Földközi tengeren. Ha piramis alapjául szolgált volna, úgy ez a piramis 8–10 méternél aligha lehetett magasabb. Akármi is volt, egykor a tenger partján állhatott. Nem csúszott a vízbe, mert ez lehetetlen, hanem a tenger öntötte el százméternyire a partot az elmúlt idő alatt, ami aligha mondható ritkaságnak. Martha eleinte jó negyed óráig nézte a négyszöget és a kálavirág-koszorút bedobta a vízbe. Lassan kiúszott a nyílt tengerre, azután visszajött és néhány óra múlva a partot verdeste. Ezután mindjárt a hercegnő vagy harminc fényképfelvételt készített a piramisról. Utána visszahajóztunk két kilométer messzire, ahol a homokdombon kunyhót láttunk. A fiatal halász hálót foltozta, míg felesége a kunyhó oldala mellett, vastűzhelyen vacsorát főzött. A férfi tudott a piramisról – romnak nevezte –, de felvilágosítást csak annyit tudott adni, hogy elég mélyen fekszik ahhoz, hogy csónakjának vagy más vízi járműveknek árthasson. Nagyobb hajók úgysem közlekednek errefelé.

Visszamentünk és horgonyt vetettünk a piramis mellett. Martha előszedette a hajó frizsiderében eltett nagyszerű ételeket: a zellerrel és majonézzal összevágott garnélát Chateaubriand-t, a tálat 12 finom sajttal, a csokoládé- és gesztenye-tortákat. Kínáltuk a hajósokat is, de azok előnyben részesítették a kenyeret és kását a hitetlenek ételénél, pedig bőven akadt számukra is. Később, mikor már besötétedett, Martha előkereste csomagijából a 12 óriási templomgyertyát, melyeket Tangerből hozott. Félkörben kirakta a hajó farán és meggyújtotta őket.

– Ma éjjel, magyarázta, az atlantidák emlékét ünnepeljük. Nem tudom, hány istenséget tiszteltek, de ha ugyanazok lettek volna, mint az egyiptomiak, úgy megszámlálni sem tudjuk őket. Mi keresztények egy istent ismerünk, avagy pontosabban hármat, amit kevésnek tartok gyertyagyújtásnál. Megyek tehát a görög istenekhez, tizenketten vannak, ami nem sok nekem, nem is kevés.

Gyönyörű éjszaka szállt reánk. A hajós és fia a kötélcsomókon aludtak a hajó orrában. Mi a hajó farában virrasztottunk reggel háromig. Martha hol imádkozott, hol beszélgettünk, hol bort, majd whiskyt töltött. Az ég bal háttérének sarkában, mint egy nyúlványban hátrafelé, néha alig látható, lila pontok gyulladtak, egy pillanatra Jupiter-lámpává fényesedtek és eltűntek. Talán a Kanári szigetekről üdvözöltek bennünket. Csillag ezrével fénylett. Jóval tarkábbnak tűntek, mint máskor és hirtelen tőlünk is, egymástól is különböző távolságban világítottak az úrból. A Tejút is megnyugtatóan ragyogott. Marsilio Ficino jutott eszembe, aki azt írta: ha az emberiség majd ellankad és kifárad, akkor a Tejút, ez a hatalmas

spermatartály ömlik nyakunkba és felfrissít bennünket. Láttuk, hogy a világ csupa mozgás és az ég szakadatlanul forog köröttünk, a mozdulatlan sarkcsillag pedig megőrzi mérsékelt, barátságos ezüstjét.

Amikor lefeküdtem, észrevettem, hogy ágyainkat a másik kabinjától csak papirosfal választja el. Hallottam a hercegnő minden mozdulatát. Jóval előttem aludt el. Később, álmában, ismételt néhány szót. Eleinte nem értettem, aztán mégis rájöttem:

– Minden illúzió, mondta kiábrándultan.

*

Szállodámtól északra, mintegy hét kilométernyire feküdt a Cap Malabata. Ott aztán északról végleg kelet felé fordult a part iránya, Ceuta, Algír, Tunisz felé. Az út és a part között változó szélességű, bokros sziklás, dombos térség terült el, ahol alig néhány viskó állt. A terület erotikus vonzóereje miatt vált közismertté. A szezonban, vagyis áprilistól szeptember végéig kizárólag fiatalok látogatták. Mozlem lányt vagy nőt soha egyetlen egyet sem láttam arra járni, de annál több arab fiatalembert, angol vagy skandináv lányokkal, továbbá európai párokat, vegyesen vagy két férfit, két nőt és magános voajőröket. A szerelmesek itt fürödtek parányi, homokos öblökben vagy ugrottak a magas szikláról a tengerbe, apró tüzeket gyújtottak összekeresett ágakból, főztek maguknak, napoztak és szeretkeztek a nagyon gyér, mondhatni átlátszó bokrok alatt. Az arab fiatalok kivétel nélkül fürdőnadrágot hordtak, az európai férfiak és nők többnyire meztelenül fürödtek és napoztak. Marokkói törvény azt szigorúan tiltotta, de rendőr, parti őrkatoná soha erre nem mutatkozott, szép női mellet viszont sokat láthattam.

A kétszer hét kilométeres utat Cap Malabátára oda és vissza hetenként háromszor-négyszer megtettem, nem annyira egészségügyi megfontolásból, mint azért, mert szeretek járni. A szirtfokon, magasan a tenger fölött, tea és kávéház állt. Látogatottságáról a turistaipar gondoskodott. Nem akadt idegenforgalmi iroda, mely utasait rövid látogatásra ne hozta volna ki, hogy a közeli spanyol Algecirasban és a Földközi tenger hihetetlen kékjében gyönyörködjenek. A vendégek többi, a turistákhoz sehogysem illő része tangeri motorbiciklis fiatalember volt, akik nagyrészt az alvilághoz tartoztak. Ezek a teaház másik, nemkilátós részén ültek és rendszerint kártyáztak, mindig sok pénzben. Hogy miért választották összejövételük helyét ilyen messze Tangertől, azt nem értettem. Talán azért, mert rendőr erre nem járt. Vagy mert a pincér kitűnő és aránytalanul olcsó marijuanával szolgált. A turisták nem érdekeltek. Átültem a fiúkhoz, a teaház másik oldalára.

Ott ismertem meg Tahírt, pontosabban: ott ismerkedett meg velem Tahír, abban a reményben, hogy írni-olvasni tanítom. Tahírnak, a fiatalemberek többségével ellentétben, nem volt sem pénze, sem motorkerékpárja, bár kétségtelenül az alvilághoz tartozott. Nagyon szemrevaló külsejű, mélyszemű, apró orrú, magas berber fiatalember volt, aki korát nem tudta megmondani. Legfeljebb 28 le-

hetett. A város egyik ruhakereskedője ígérte néki: ha megtanul írni és olvasni, alkalmazza üzletében. Ezért történt, hogy hívás nélkül asztalomhoz ült, nyomban megkért, hogy tanítsam és nyomban elmondta élete történetét. Minden szégyenkezés nélkül, hogy megnyerjen.

– Tudod, Melilla spanyol terület Marokkóban. Ott minden kétszer olyan drága, mint nálunk. Mi tíz kilométerre éltünk Melillától. Apám, öt fivérem, meg néhány lány. Én voltam a legfiatalabb. Addig idősebb bátyám kísért a tevét Melillába. Vajat, sajtot, túrót és zöldséget vitt a kereskedőnek. Csempészúton a hegyen át, hogy ne kelljen vámot fizetni. Mondja apám bátyámnak: „Szu’ud, te már eleget kísérted a tevét. Most Tahíren a sor.

– Ez mit jelentett?

– Este elindultam a tevével. A hegyen át, úttalan úton, de ismernem kellett a járást. Minden fát a sötétben. Az erdőben jutott időm, hogy három órát aludjak. A tevét a fához kötöttem és fenn a fán aludtam.

– Miért fenn a fán?

– Hogy a teve meg ne harapjon.

– Miért nem tettetek szájkosarat a tevére?

– Szájkosárra nem jutott pénz. Mi csak fuvarosok voltunk. Éjjeli sétának hívták. Alig valamit fizettek. Reggel bevittem az árút a spanyol kereskedőnek és visszamentem.

– A hegyen át?

– Hogyan másként? A Guardia civilen át? Délre otthon voltam, alkonyra újra indulhattam. Így ment napról-napra, míg meguntam.

– Mit csináltál?

– Ide szöktem Tangerbe. Egy ideig éheztem. Aztán jövedelmező, gyalázatos foglalkozást vállaltam.

– Mit?

– A Café de Parisban ültem. Ott mindig találtam fiatal, angol vagy skót buzit.

– Jól fizettek szolgálatért?

– Másként mind gondolod. Szállodájukban vetkezéskor pofájukba tömtem a gatyájukat, a zoknival jól körülkötöttem, hogy ne tudják kiköpni. Hátrakötözött kézzel hasra fektettem őket az ágyon.

– Miért?

– Hogy két hordár segítsége kelljen ahhoz, hogy felkeljenek – röhögött Tahír.

– Elvitted a pénzüket?

– Angol fiatalember két ruhát hoz magával nyáron. A szebbiket vettem magamhoz. Pénzéből csak keveset, hogy ne haragudjon reám. Meg a szép óráját, ha ugyan volt neki.

– Meddig csináltad ezt?

– Három évig. Persze a szálloda portása is kapott a pénzből meg a rendőrség. Baj akkor lett, amikor az angol követ unokafivérét vetköztettem le. Arany ciga-

rettatárcáját is elszedtem. Másnap reggel már elfogtak, amikor a cigarettatárca még nálam volt. Egy évet kaptam. Fenn a kaszában töltöttem. Rettenetes volt. Három hónapja szabadultam. Megfogadtam, hogy soha buzikkal nem állok szóba. Azóta nincs állásom. Szeretóm tart el. A kis szobában, ahol lakunk, két ágy, más semmi. A másik ágyban a lány két kishúga. Lesik, mikor öleljük egymást. Akkor felállnak ágyukra, biztatnak, vihognak és rohadt gyümölcscsel dobálnak.

Könyörgően nézett rám:

– Taníts meg írni-olvasni.

Tahír ereje és Erichez meg hozzám való ragaszkodása hihetetlennek tűnt. Erejénél is nagyobbak látszott mozdulatainak ügyessége és gyorsasága. Mindig azt hittem, hogy gyorsított felvétel pereg le előttem, ha egy helyiségbe bejött, leült, evett. Egy alkalommal két gyors lépést tett a terített asztal előtt és közben fel emelte a whiskys üveget, lecsavarta a dugót, nagyot húzott belőle, visszacsavarta a dugót és az üveget pontosan visszatette a helyére. Berber ösztönei is csorbítatlanul öröklődtek benne. Eric sokszor vitte magával a piacra, nem azért, mintha a bevásárlás terhét nem bírta volna. Egy sárga- vagy görögdinnyehalom előtt Tahír ujjal mutatott az egyik dinnyére. Világos, hogy az bizonyult valamennyi közül a legédesebbnek, pedig a választottnál sokkal különb külsejűek is voltak a halomban. Ugyanezt tudta tenni gyümölcscsel és más főzelékfélékkel is.

Nem szűnő és láthatóan örömteli szolgálataiért egyszer meghívtuk vacsorára, amit óriási megtiszteltetésnek vett. Igaz, hogy a vacsora nagy részét ő ette meg és a három üveg borból kettő és egyharmadot ő ivott meg. Egy hónappal később, a harmadik vacsora meghívás alkalmával berendezkedni próbált nálunk és megkérdezte, hogy a második szobát – abban én aludtam – nem vehetné-e igénybe szeretőjével? Ezután nem hívtuk többé vacsorára, de szívesen vettük, hogy olykor feljár. A mohamedán vallás iránt teljes közönnyel viseltetett, ami arabnál ritka, de berbernél nem. Kinevette a kalmárokat, akik az utcán lihegve, verejtéküket törölve szaladtak a mecsetbe és megjegyezte, hogy ő oda még nem tette be a lábát. Ramadán idején viszont hozzánk járt fel cigarettázni. Ilyenkor kitűnően szellőző, de ablaktalan fürdőszobánkba zárkózott. „Ide nem lát be Allah,” mondta elégedetten. Ugyanekkor Tahír rendkívüli érdeklődést mutatott a kereszténység iránt. Kívánságára Eric egy napon elkísérte az anglikán templomba. A hétköznapi lezárt épületet kinyitatta a templomszolgával. Ezért Tahír Eric hatalmát emberfölöttinek képzelte, mert, mint megjegyezte, Hasszán király, Erzsébet angol királynő kérésére sem nyitattott volna ki egy mecsetet, hogy megnézzék. Odabent a templomszolga magukra hagyta őket. Eric a szentély berendezését magyarázta el, majd megkérdezte Tahírt: mi lenne, ha ellopnák azt oltárterítőt? „Aki ilyesmit tesz mecsetben vagy templomban,” válaszolt Tahír, „azt harmadnap délből Allah villáma porba sújtja.”

Az írás-olvasás tanítása jóval lassabban haladt, mint reméltem. A kezdeti nehézségek óriások módjára leselkedtek ránk és kaszaboltak bennünket. Tahír

biztosított, hogy francia nyelven akar „írni-olvasni tanulni”, de nem tudta, mit jelent az olvasni ige.

Egyszer, kezdetben meg is kérdezte: „nézd, az az ember papírlapokat (újságot értett alatta) tart maga előtt és némán nézi őket. Ezt hívják olvasásnak?” Azt hitte, hogy a főzeléket nem Les Legumes-nek, hanem Les gum-nek hívják. Mondom neki: a les csak névelő. Feleli ő: mi a névelő? neki például mi a névelője? Amikor az „a” betűt először leírtam a papírra, azt hitte, mókázom vagy rajzolgotok. „Betűt rögzíték,” mondtam. „Mi az, hogy betű,” kérdezte.

Végül, nagy nehezen odáig jutottunk, hogy Tahír a francia boltok feliratának egy részét el tudta olvasni, némi gondolkodás után, ki tudta mondani. A ruha-kereskedő számára ez nem volt elég, de az autójavító üzem vezetője behívta garázsába, mivel kifutófiúnak akarta alkalmazni. A történeteket, elutazásunk előtt pár nappal, Tahír a következőképpen mondta el:

– „Kifutófiúnak nem fizetünk sokat,” magyarázza nékem az üzlet tulajdonosa. Én meg a hat autót nézem, és hirtelen tudom, hogy mindegyiknek mi a baja. Nem tudom, honnan tudom. Mondom a tulajnak: annak a kék kocsinak a karburátorával van baj. Honnan tudod, mikor igaz? Végig a többi kocsin is. Az utolsó kettőt ő még nem vizsgálta. Megmondom a sérülést. Utánanéző. Tyúha, mondja. Felfogadott. Háromszor annyit fizet, mint a kifutónak.”

*

Alec Waugh írónak – öccsét Evelyn Waughnak nevezték és sokkal jobban ismerték – felesége Virginia Sorensen író volt. Hosszú ideje éltek Tangerben. Ám Tangert Brightonnak vagy Portsmouthnak is hívhatták volna, mert Waughék társasága, háztartása, érdeklődése, szinte mindene olyan volt, mintha Dél-Angliában éltek volna. Marokkó iránt érdeklődést nem mutattak és feltételezhetően azért laktak itt, mert jövedelmükből Angliában nagyon szerényen, itt pedig kényelmesen élhettek. Ami természetesen sohasem került szóba. Alec tíz esztendővel volt csak idősebb nálam, de roppant kényelmű lakásában, porto, gin vagy whisky mellett úgy beszélgettünk, mintha VII. Edvard király idejében élnénk, azaz az egyetlen különbséggel, hogy a házigazda angolok mellett kis számban kultúráltabb európaiakat is megtűrt. Franciákat, mint a hercegnőt, már nehezen. Alec apja, Arthur Waugh angol kiadó és kritikus volt és fia a szigetország irodalmának múltjáról, sőt jelenéről is mindent tudott, olyan szabályok és erkölcsi ítéletek szerint, mintha az első világháború előtt volnánk. Így társalogtunk, kellemesen, sőt mulatságosan arról, ami volt, de nincs, sőt talán nem is volt. Érdekes, hogy 23 esztendő fiam, aki nyáron lejött látogatóba és a legmodernebb – és leg hamarabb eltűnő – eszmék, irányok és mozgalmak rabja volt, egy pillanat alatt összebarátkozott a nála közel hatvan évvel idősebb Alec Waughval. Waugh anyyira megszerette a fiút, hogy az angol klubban rendszerint vele ebédelt, a fiam pedig, alig néhány évvel Waugh halála után, emlékére és tiszteletére – fiát – azaz unokámat Alecnek keresztelte.

Egy éjszaka az angol bárban ültem Erickel és Erényi Aurórával. A szomszéd asztalnál vegyes – marokkói és angol – társaság mulatott: a király húga, Ájsha hercegnő, akiről a pletyka azt állította: hogy az egyetlen marokkói nő, aki írni-olvasni tud, bár ritkán olvas, és barátai nagyrészt fiatalok. A bár angol gazdája nagy rózsacsokrot hozott ajándékkul Ájshának. A hercegnő nézte szórakozottan a virágokat az asztalon előtte, aztán letépett egy rózsát és csók jelzésével átdobta Auróranak. Mindenki tapsolt. Ekkor az asztalok között, mintha fej csúszott volna végig rajtuk, nagyon alacsony, bajszos férfi érkezett meg és szó nélkül asztalunkhoz ült. Tennessee Williams volt, alighanem korunk egyik nagyobb drámaírója, akit Eric Taorminából, Auróra Tangerből ismert, én még nem. Auróra már többször panaszkodott – vagy dicsekedett? – nekünk, hogy Williams nem maga telefonál, hanem vele hozatja magának a fiút Kenitrából. Hamarosan ennek lettem tanúja. Rövid hallgatás után Williams, aki láthatóan részeg volt, italtól, kábítószertől vagy mindkettőtől, kézbe vette Auróra csuklóját és csókolni kezdte.

– Így prezentálom magamat, kezdte és nagyokat fújt. Drága hölgyem, vagy kisasszonyom, kit jól ismerek, telefonáljon megint Kenitrába. Küldjenek nekem éjszakára egy amerikai fiút. Ne olyan finom úrifíút, mint múltkor, hanem kövéret és drabálist.

Ezzel felállt és a hercegnő társasága felé fordult:

– A boy, a boy, all my plays for a boy!

Eric és közém ült vissza, mialatt Auróra telefonálni ment – nem először tette, és nem is utoljára. Holott Auróra igazán nem tűnhetett kerítőnőnek és csupán a nagy író iránti tiszteletből telefonált. Williams pedig nem volt szemérmes, mint ahogy a III. Richárdból vett idézettel is jelezte. Aztán, mintha írói jelentőségét akarná bemutatni, ami teljesen felesleges volt, hosszan sorolta amerikai ismerőseit, akik dicséretükkel halmozták el és akiknek nevét nem is hallottuk még. Végül megérkezett a kövér fiú Kenitrából és Williams eltűnt vele.

*

Jeoffrey Markham tengerészkapitány villájába a hercegnő vezetett el, „a dupla érdekesség kedvéért,” mint mondta. Negyvenöt év körüli, vidám férfi volt. Az előszobából nyíló helyiségben, az első nagy asztalon elől Hans Christian Andersen híres ólomkatonájának mása állt, mögötte pedig, az asztalok során végig a szobákban, ólomkatonák, a házigazda szerint több mint százhuszezer. A kis katonák szakaszokban vagy századokban sorakoztak fel. Akadtak spahik, ulánusok, napóleoni gárdisták, Tang-kori gyalogosok, római legionáriusok, keresztes vitézek, Dzsingisz kán lovas mongoljai, pápai testőrök a Raffael rajzolta gyönyörű egyenruhában, amerikai és német egyenruhák az utolsó háborúból és minden más elképzelhető és el nem képzelhető.

Jeff elmondta, hogy fiatalsága óta foglalkozik ólomkatonák gyűjtésével és konyhaművészettel. Nemrég járt Nyugat-Ausztráliában, hogy a parti őrség új egyenruhájáról, ólomkatonákat csináljon, mert ilyenek nem voltak még kaphatóak. A következőkben Paraguayba szándékszik kimenni, ahol a katonaság egy része új uniformissal kísérletezik. Ezután kikísért bennünket a hatalmas konyhába, ahol felesége, egy csinos japán nő fogadott európai öltözetben. Alacsony puffokra ültünk a kis asztalka köré. Mellettünk nyílt tűzhely, rézláncokon lógó nagy üstökkel, odább kenyérsütő kemence, villany, gáz és kínai tűzhely vasedényekkel.

– Kora délután jöttetek, magyarázta Jeff, így csak ezt a semmiséget készíthettem.

A sütőből nagyformájú, barnára sült krumplisgombócokat húzott elő. A gombócok belsejében spárga, zellerszár és hasonló finomfőzelékek vajjas-tejszínes mártásban.

– Thai földön tanultam a készítés módját, vagy tizenöt évvel ezelőtt, amikor még Sziámnak hívtuk az országot.

*

Jaqueline d' Amboise kisasszonyhoz Ericet is, engem is szoros barátság fűzött. Az egyetemen és a kormányánál Ottawában Jacqueline rendkívül sokat tett értem, angol előadásaimon pedig gyakran adta elő verseimet angol és francia fordításban. Szerelmi életét ugyanekkor tőlünk külön élte le és csak időnként nevezte meg pillanatnyi szeretőjét, ha az illető egy rövid időre feltűnt a homályból. Igaz, hogy ugyanekkor, a nagy korkülönbség ellenére is, sokszor csókolódtam a szép leánnyal. Meg is jártuk. Mikor hosszabb tartózkodás után Vancouverből visszajött Torontóba, szobámban hosszabb, – de nagyon is illedelmes – csókolódzásra ültem össze vele. Utána vettem észre, hogy a stathiphilum virág, mely velünk szemközt állt a padlón és legalább egy hónapig nem hervadt volna el, most szárán meggömbülve csügg. Képzelműm, gondoltam. Másnap is csókolódtunk az adott helyen. Estére már látszott, hogy a virág hervadásnak indul. Másnap a másik szobában csókolódtunk, ahová, úgy reméltük, a virág nem lát át. Próbálkozásunkat siker kísérte: harmadnapra a növény teljesen kiegyenesedett és tovább virult.

Jaqueline írt Torontóból, hogy szeretne meglátogatni bennünket. Visszaírtam, hogy jöjjön júliusban vagy augusztusban, repülővel Madridon keresztül. Madridban szálljon ki egy napra és nézze meg a Prado festményeit, mindenek előtt Hieronymus Bosch hármastájkáját. „Így is lesz,” felelte. Tanger repülőterén vártam előre jelzett érkezését, ám hasztalanul. Két nappal később érkezett meg, késő este.

– Te vagy a hibás, Djuri, jelentette ki. Madridban a Múzeumba akartam menni a festmény miatt, de az épület előtt megismerkedtem egy spanyol fiatal-

emberrel és ágyában találtam magam. Ha te nem csábítasz a Prádóba, már két napja itt lennék.

A repülőtérről elvittük Jaquelinet a Hotel Marco Polóba. A főúton állt, elegáns bárral és nem sok, de szép szobával. A padláson vagy tizenkét arab fiatal-ember lakott egy nagy hodályban, ahová idegent sohasem engedtek fel. A fiúk nagy része felesleges volt a kiszolgálásban; a német tulajdonos azért tartotta őket, hogy nyaraló leányok és asszonyok rendelkezésére álljanak. Egy részük a bárnál vagy a kiskertben ücsörgött, mindig diszkréten kerülve a feltűnést. A hórihorgas német ezeken kívül rendelkezett egy sűrű, feketeszakállú szeretővel, akit arab létére Jimnek vagy Jimmynek hívtak. Kétüléses, szép versenykocsi birto-kosa volt és úgy tekintett önmagára, mint a szálloda tulajdonosára. Ugyanekkor, és jól láthatóan, a szálloda német tulajdonosa sem hagyta magát.

Másnap délben, miután Jaquelinet nem jelentkezett, bementem a Marco Polóba megkeresni. Szobájában feküdt az ágyon, teljesen meztelenül. Jaquelinet sohasem láttam meztelenül, még fürdőruhában sem – nem szerette a strandot –, csak egy festményen szobája falán, bár az olyan trágárnak tűnt, hogy nem hittem neki. Sokkal szebb volt így, mint ruhában. Miközben jajgatott és forgolódott, próbáltam megállapítani, hogy félindián származását teste miként jelzi. Legfeljebb csukló és bokacsontja hossza, állapítottam meg. Bőre fehérebb volt a fehér emberénél és semmi rózsaszínység.

– Mi van veled?

– Nem látod? Hát nem látod? Tegnap késő éjszaka bejött hozzám Jimmy, ez a vadállat, és megerőszakolt.

Aztán kijavította magát:

– Az erőszak kifejezés persze némi túlzás. A fájdalomtól alig tudtam aludni és most is csupa görcs az altestem.

Leszaladtam a gyógyszerért és görcsoldót meg két aszpirint ettettem vele, amitől jobban lett.

– Öltözz fel és gyere velem ebédelni, ajánlottam.

Jaqueline megnézte az órát karján és nemet intett:

– Tíz perc múlva Jimmy jön fel hozzám, sóhajtotta.

A következő napokban szerte a városban beszéltek, hogy a Marco Polo német tulajdonosa, Harrer és szeretője, a vastag Jimmy között kitört a féltékenység és hogy Harrer lakásán rendszeresen verekednek. Jaquelinet ez nem érdekelte. Ami bántotta, a tangeri nyári meleg volt, miután addig soha nem hagyta el Kanadát és nyáron Ottawánál is északabbra menekült. Ezen úgy segített, hogy a megengedettnél is lengébb öltözetben járt, ami udvarlói számát megsokszorozta, holott, arabok közt sem nő, sem férfi nem mutogatta még alkarját sem. Egyszer Jimmy kétüléses versenykocsiját láttam az úton a hegyek felé robogni. Jaqueline fedetlen mellel ült a vezető Jimmy mellett. Néhány perccel később találkoztam Larbi-

val, Harrer padlásának legrokonszenvesebb lakójával, akivel Jaquelinnek időközben ugyancsak viszonya volt.

– Képzeld el, panaszkodott, Jaqueline, ez a démon, egészen megbolondított. Látásomat is tönkretette. Ahogy most Jimmyvel elvágatott a kocsin, bujaságomban úgy tetszett, mintha meztelen volna a melle.

Egyébként azonban Jaqueline angol vagy francia társaságban, Erzsébet királyné születésnapján a konzul palotájában és velünk kiránduláson Ceutában, Tetuánon, Gibraltárban és másutt mint kifogástalan úrileány viselte magát.

*

Soukrival a következő alkalommal az utcán találkoztam össze.

– Gyere a teaházba, mondta és átkarolt. Múltkor adósod maradtam a marokkói felszabadító mozgalom történetével. Hogyan érzed magadat minálunk?

Jellemző, gondoltam. Fontosnak tartja, hogy Marokkó felszabadításáról írjak, de a magyar forradalom iránt semmiféle érdeklődést nem mutat. Ez a nacionalizmus. A magyar nacionalizmus sem más.

– Ott hagytuk abba, kezdte Soukri, mikor leültünk a teaházba, hogy a spanyolok 1912-ben elfoglalták Marokkó egyik kis részét északon, a franciák a déli részt, Fezt, Meknest, Rabatot, Casablancát, de nem Marrakest és a sivatagot.

– Helyes, mondtam és rögtön feladtam a számára kínos kérdést. Mi a véleményed a franciákról?

Soukri nyugodt maradt és kinyújtotta lábát az asztal alá.

– A franciák felszabadították a rabszolgákat, de nyomorúságukon nem segítettek. Költözési jogot adtak azoknak, akiknek nem volt hova költözni. Ugyanekkor vasutakat és utakat építettek, kórházakat és iskolákat nyitottak meg, néhány várost megtisztítottak az évszázados mocsoktól. Ez mind nagyszerű volt. Ugyanekkor vigyáztak rá, hogy gyarmat maradjunk és ne teremtsünk ipart magunknak. Nemhogy a fürdőkádakat és a gyógyszert, de még a gyufát is Franciaországból és Belgiumból kellett hozatnunk.

– Tudom, mondtam. 1940-ben itt éltem Casablancában, az angol blokád idején. Maláriámra nem kaptam kinint és az előző napi faszén-hamuban kerestem parazsat a konyhában.

– Az állami adminisztrációt a franciák vették kézbe. A nagybirtokot segítették, nem a paraszt nyomorát.

– Mint a szultánok, jegyeztem meg.

– A francia főtisztviselők gyermekei nem játszottak a szultán mocskos kölykeivel. V. Mohammed hatalma csupán vallási maradt. Ezt egy öreg honfitársam régebben úgy mondta: Ramadán végén rabati kertjében a szultán mindig meglátta a hold sarlóját, mikor az még nem kelt fel.

Eszembe jutott, hogy régen én is megkérdeztem egy marokkói tisztviselőt: mi a szultán feladata? Pusztán egyházi, felelte. Alkonykor zárt rabati kertjében lovagol körbe, elől a nyeregben egy lány, azt is meglövigolja őfelsége. A magas mina-

retből csak a müezzín látja. A hívők várnak az estimára a mecset előtt, később jár, de várni kell, míg a szultán elkészült feladatával.

Egy pillanatig gondolkodtam, elmondjam ezt Soukrinak, de közben rájöttem, hogy nem mondom el, a történet aligha igaz és V. Mohammed nagyon jó ember volt.

– Marokkó déli részét a franciák néhány évig nem foglalták el. Délen lényegében Marrakes pasája, Ibn Gláui, egy volt sivatagi rabló volt az úr, ki vágató lóról hátrafelé is sikerrel tudott lőni. De nem ez volt egyetlen jelessége.

– Ismertem, szoltam közbe.

– Hogyan?

– 1940 végén és 41 elején Marrakesben éltem. Az Universel kávéházban verset írtam. Nem tudtam róla, hogy a pasa kéme a kávéházban látta, mit csinállok és jelentést küldött a pasának, hogy a kávéházban egy idegen fiatalember a sorokat nem írja végig. Ebből a pasa megtudta, hogy költő vagyok és meghívott vacsorára. Tudta, mi illik.

– A történelem következő részét a franciák másként adják elő, mint mi. Szerintünk 1917 nyarán a franciák elhatározták, hogy birtokukba veszik Marokkó déli részét is. Mangin tábornokot, francia katonákkal és idegenlégiósokkal elküldték Ibn Gláui ellen. Settatnál Gláui serege tönkrement a franciákat. Pedig azoknak 1917 nyarán szükségük lett volna valami nagy győzelemre az első világháborúban. Gláui viszont a legokosabbat tette, amit ember tehetett. Követet küldött Mangin tábornokhoz, hogy megadja magát. Mindezt a franciák letagadják. Pedig hogyan maradhatott a franciák főellensége harminckilenc évig Marrakes pasája, a franciák és Churchill barátja, az óriási banánültetvények birtokosa, a szultánnál ezerszer nagyobb hatalom? Írtál róla?

– Verset szereztem ellene, amikor megtudtam, hogy palotája pincéjében, vasrúdhhoz láncolva ellenségeit tartja. Kádikat, akik igazságos ítéletet hoztak, mozlem ügyvédeket, akik...

Soukri kifújta magát és folytatta. Nem törődött vele, mit válaszolok.

– A háborúban mind a király, mind Ibn Gláui a vesztes franciák mellé állt, és, amennyire lehet, nem törődtek a Gestapo embereivel a kikötőkben. Rooseveltné a casablancai konferencián megígérte a szultánnak, hogy a háború végétével kiáll Marokkó függetlenségéért. A háború végén Rooseveltné már nem élt, de nálunk az optimizmus lett úrrá.

– Akkor kaptam Budapesten levelet marokkói barátomtól, Amártól. A „Kaffa New York”-ba címezve. Arra kért: jöjjen le hozzám látogatóba.

– És jöttél?

– A kommunisták akkor már nem adtak passzust nekem. Talán azért is lecsuknak, ha kérni merek.

– Marokkóban egyre feszültebb lett a helyzet. A király nem mutatkozott hajlandónak, hogy a függetlenségi mozgalmat elítélje, mint ahogy a franciák kíván-

ták. Szultán helyett királynak hívatta magát. Szabadságot és demokráciát ígért. A franciák meg sortüzet adtak a tüntetőkre, szinte minden nagyvárosban.

– Ilyen alkalommal esett el Amár barátom Casablancában.

– A franciák azt képzelték, hogy a zűrzavar oka nem a független Marokkó hiánya, hanem a király. Egy éjszaka családjával együtt repülőgépre ültették és Réunion szigetére szállították száműzetésbe. A törhetetlen franciabarát ibn Gláui lett fő tanácsadójuk. Jóindulatú vén bábút, Ibn Áráfát nevezték ki királynak. A tüntetések nem szűntek. A sortüzek sok száz marokkóit öltek meg, mire elkezdődtek a franciák elleni pogromok. Számos orvos, ügyvéd, tanító és tisztviselő esett áldozatul. Asszony és gyermek is. Ibn Áráfát kétszer kísérelték megölni.

– Tudom. A második merénylet a Kotubia nagymecsetben játszódott le Marrakesben. Emlékszem a merénylő képére az újságban. Ahmed ibn Alinak hívták. Rendkívül rokonszenves fiatalember volt.

– Aligha, ellenkezett Soukri. A merénylő csak megsebesítette Ibn Arafát. Ibn Gláui, aki a király mellett állt vérrel fröcskölt köpenyben, fogta pisztolyát és ott a nagymecsetben agyonlőtte a merénylőt. De persze ez sem jelentette az utcai harcok végét. 1956-ban a franciák elkeseredésükben visszaültették trónjára V. Mohammedet és katonaságukat kivonták Marokkóból.

– A folytatást tudom.

– Nem hiszem. A király parlamenti uralmat kívánt bevezetni. Tizennyolc párt alakult. Az egyik a berbert kívánta hivatalos nyelvvé megtenni. A másik azonnal ki akarta kergetni az idegeneket, úgy hogy orvosok, tanítók és banktisztviselők nélkül maradunk. A harmadik ötvenegyedik államnak akart csatlakozni Amerikához. És így tovább. Előbb a franciákat öltük, aztán egymást. Arab földön ez nem váratlan jelenség. Az uralkodó kénytelen volt az alkotmányos uralom eszméjét feladni és híveiből válogatott kormányt. Nem volt túrhetetlen.

Soukri közelebb hajolt hozzám és körülnézett a teaházban. Közelünkben nem tartózkodott senki. Még közelebb hajolt fülemhez:

– Fiát már kevésbé tudnám dicsérni. Önző, szeleburdi és közönyös megtal-maskodó. Mikor Erzsébet angol királynő itt járt látogatóban, Hasszán fél órát váratott magára, pedig a királynő tűző nyári napfényben ült. Azóta egyetlen európai miniszterelnök vagy uralkodó nem járt minálunk. Be kell érniük veletek.

– Ki az a veletek? kérdeztem.

– Tennessee Williams meg te, nevetett Soukri.

*

A város másik végén Eric remek teaházat fedezett fel. A lisszaboni 1755-ös földrengés alkalmával ott leszakadt a part az Atlanti óceánra, úgyhogy helyenként változó, 10-től 50 méteres szakadék támadt. Réges régen valaki itt teaházat nyitott a szakadék szélén, aztán lépcsőt faragott a sziklában, le a tengerig. Majd kétoldalt, a lépcsőre keresztben, kis lugasok sorát építette, virágokat ültetett, asztalokat és székeket helyezett el. A teaházat nem jelezte semmiféle cégér és

senkit sem ismertünk, aki tudott róla. Alul, ahol a hullámok a sziklát verték, bámulatos trópusi növényzet sarjadt és a szivárványok sorozata mozgott és forgott, lebegett és tűnt el rendszertelen összevisszaságban. Az egyik, már majdnem a tengerbe lógó lugas lett kedvenc tartózkodási helyem délután, kivált, mikor hűvösebbre fordult az idő és már nem volt kellemes fürdeni. Itt, a partkanyarban, a szél mindig enyhén fújdogált.

Egyszer felfedező sétára indultam a teaházból. A szűk utcának hamar vége szakadt és gyalogösvényben folytatódott a szakadék mellett. Az égen felhők tolongtak, a tenger barátságtalan világosszürkének tűnt, úgyhogy nem tudom, miért sétáltam tovább a peremtől nedves sziklán. Látnivaló semerre sem kínálkozott, ház a dombon nem állt és a sivár növényzet sem csábított. Vagy négyszáz métert tettem meg, mikor megálltam és visszafordultam. A veszedelmet csak ekkor vettem észre. Meztelbas, fiatal arab fiú követett vagy tíz lépés távolságból. Ajkán diadalmas mosoly rezdült: kezében a zsákmány. Karja közt huszonöt literes, tört demizsont tartott és megrázta felém.

– Argent, argent, montre, montre, parancsolta, miközben közvetlenül mellém lépett. Arra gondoltam: jobb, ha engedelmeskedem néki. Ugyanekkor azonban észrevettem, hogy cipőmet nézi. Ha odaadom órámat és a kevés pénzt a zsebemből, ettől még fejbeverhet a törött edénnyel, lehúzhatja cipőmet, nadrágomat és azután berúg a tengerbe. Engedelmességnek semmi értelme. A domboldalon messzire láttam, de sehol teremtet lélek. És ha lett volna is, nem tűnt valószínűnek, hogy errefelé lakó bennszülött segítségemre siet. Ha jóindulatú, inkább továbbmegy, mintha semmit se látna, ha nem az, közelebb jön, hogy osztozzék a zsákmányban. Nyomorúságos és gonosz vidék volt ez, a hegyek tengerparti vonala. Már többször megtörtént, hogy valaki kocsijával megállt velünk egy hegyfokon és a látványban gyönyörködtek, mikor hirtelen férfiak bukkantak fel a lejtőn alul és félkörben kezdtek mászni fölfelé. Ilyenkor beugrottunk a kocsiba és gyorsan elhajtottunk.

Kétségbeesésemben, hogy ez a példátlanul ronda külsejű marokkói huligán végez velem, mentő ötletem támadt. Vidám arckifejezést öltöttem és elnevettem magam. A nevetés pompásan sikerült és diadalérzéssel töltött el. Ha ilyen helyzetben nevetni tudok, úgy biztos a győzelem. Hirtelen leültem. Támadóm erre aligha számított. Nyilvánvalóan arra várt, hogy előszedem a pénzt, lehúzzom karórámat, vagy félelemtől görnyedten aranyhegyeket ígérek néki. Az edénnyel karjai közt nem tudott leülni. A sziklának vettem hátamat és jobb karomat bokája mögé csúsztattam. Akkor lököm a tengerbe, amikor akarom. Ezt nyilván ő is észrevette.

– Petit idiot, jelentettem ki franciául, nem veszed észre, hogy dzsinn vagyok? Apám is dzsinn volt, nagyapám is. Elvárásollak. Mi akarsz lenni, kutya vagy kígyó? Vagy vágjalak inkább a tengerbe?

Kicsit felemelkedtem ültemből és merev, fenyegető szemmel felnéztem reá. Vállig erő, fehér hajamat vadul cibálta a szél és orgonaviráglila selyemingemben egészen jó varázsló lehettem volna Fellini remek filmjében, a Satyriconban. Támadóm két lépést hátrált féloldalvást és kis híján elvesztette egyensúlyát a szikla szélén, amit nyilván varázserőmnek tulajdonított.

– Sois prudent, petit idiot. Si tu creves, c'est moi qui t'arrangerai!

Folytattam volna, de támadóm elejtette a törött demizsont és futásnak eredt a veszedelmes ösvényen, olyan gyorsan, ahogy csak bírta. Térdemet néztem. Örömemre csak akkor kezdett el remegni. A verejték már csorgott a nyakamba. Rágyújtottam és pihentem. Elszívtam még egy cigarettát és hazaindultam. Öregnek éreztem magam, megátalkodott vénembernek, aki kedve szerint bolondítja a babonás marokkói fiatalokat.

Néhány nappal később a hercegnőnél vacsoráztam nagyobb társasággal. Vacsora után engedtem hiúságomnak és elmondtam történetemet a huligánnal. Erre a jelenlévők közül majdnem valamennyien tudtak egy-egy hasonló, velük történt és rendszerint szerencsés végű történetet marokkói útonállókkal. Igaz, ha a történet szerencsétlenül végződik, úgy az illető aligha ül a hercegnő ebédlőjében.

John Whylay, volt angol nagykövet a kasba legtetetjén lakott, abban a remek kerti szobasorban, ahol a 17. század hatvanas éveiben Samuel Pepys angol író lakott, amikor Tanger angol birtok volt. (A nászajándék, melyet II. Károly angol király kapott feleségével, a portugál királylánnyal.)

– Gyalog szoktam járni, késő éjszaka is. Minap vacsora meghívásom volt lent a városban, az egyik szállodában. Éjfél után ballagtam felfelé a meredek, sötét sikátorban, mikor egy durva kéz ragadta meg nyakamat. A másikban, úgy vélem, konyhakést tartott. „A pénztárcádat, büdös idegen,” hallottam, pedig csak a szokásos kölnivíz volt rajtam. Abban a pillanatban kisütött a hold. „Allah, segíts meg,” hallom. „Hiszen ez Whylay úr, a mi tisztelt barátunk. Miért jár ilyen öreg kísérő nélkül az éjszakában, drága Whylay úr? Engedje meg, hogy otthonába vezessem!” Ezzel belémkarolt és hazakísért. Azt hiszem, illetet volna borravalót adnom.

A hercegnő, szokása ellenére, nem vett részt a társalgásban, hanem mozdulatlanul figyelte, mit mondanak. Később azonban félrehúzott szalonja sarkába és hozzám hajolt:

– Régesrég sejtettem ezt! És nem tévedtem! Van valami a lényedben, *Georgie*, ami erre enged következtetni. De mondjad meg őszintén, hiszen jólelkű embernek ismerlek. Ugye, csak fenyegetted? És valóban nem akartad kigyóvá varázsolni azt a nyomorultat?

Erre nem tudtam mit válaszolni.

A Tangerben töltött utolsó estén Lilinél vacsoráztunk Paul Bowles, a hercegnő és Dercsényi-Distler báró társaságában. Paul Bowlest nem tudtam megszeretni írásai szadisztikus tartalma miatt, bár értettem, hogy hosszú marokkói tartózkodása éppen a védekezés ilyen embertelen formáját váltotta ki belőle. Dercsényi-Distler báró viszont marokkói ismerőseim közül a legkülönlegesebb. Magyar neve ellenére egyetlen szót sem tudott magyarul, bár azt állította, hogy rokona Wesselényi Miklós barátomnak, és Orlov orosz hercegnek is. Gazdagsága leírhatatlan fukarsággal párosult. Egyszer felvett kocsijára és elvitt néhány kilométernyire, majd benzinszámlát küldött címemre. Akkoriban Konfuciust fordította kínai eredetiből arabra. Tsuáng Cü arab fordítása már néhány évvel korábban napvilágot látott. Nemrégén Erickel és Lilivel látogatást tettünk nála, hogy új szerzeményeit – régi római pénzeket és Mária Terézia tallérokat – szemre vegyük. Finom kis palotája balkonján találtuk, ahol egy kövér arab úr társaságában ült. Az urat a legnagyobb élő arab nyelvésznek mutatta be. A balkonon csak három szék volt. Kettő előtt a házigazda és a nyelvész álltak, a harmadikon a bőrkötéses, nagy arab szótár feküdt. Lili, a sok lépcsőtől fáradtan, rögtön leült a szótárra. Az arab tudós arcán ekkor a görcsös fájdalom jelei mutatkoztak, fejét hátravetette és elájult. Eric és Dercsényi bevitték a szobába, az asztalra fektették és hideg vízzel keltegették. Amikor ébredni kezdett, a szótárral történt gyalázatra utalt:

– Jaj nekünk! A hölgy Allah szent nevére helyezte alfelét! helyezte farát, fenekét, hátulját, popsiját, seggét, ülepét, valagát! Jaj nekünk!

– Arab nyelvleckével táplál bennünket, jegyezte meg Eric, mialatt mi ketten Lilivel az erkélyen röhögtünk.

A vacsora Lilinél kellemesen zajlott le. Azt hiszem, hogy a hercegnő kivételével mindnyájan örültek, hogy megszabadulnak tőlünk és én is örültem, hogy tisztességesebb országba, Kanadába kerülök és harmadnap a torontói egyetemen díszdoktorrá avatnak. Autóján Lili vitt bennünket haza a Marbel szállodába. Eric elől ült Lili mellett, én hátul. A hepehupás, kanyargó, hosszú úton csak lassan haladtunk. A teljes sötétben behunytam szememet és magam elé képzeltem azt a sok szépet, amit itt Marokkóban láttam. Elsőnek a hét borókaszínú vadlibát nagyon messze a magasban felettem a strandon, ahogy szinte mozdulatlanul lebegtek az ég vizében, mintha semmi közük nem lenne a földi világhoz. V. Mohammed király sírját: a különböző, de térdnél nem magasabb oszlopsorokat, annak jelét, hogy sokat akart, de mindent nem tudott elvégezni. A fiatalember remek szobrát a római korból a rabati múzeumban, Juba numíd király idejéből. Egy óráig álltam előtte és borzongtam a gyönyörtől: kár, hogy művészettörténetesek megfélelkeznek róla. A száádi királyok városnegyed nagyságú palotájának romja Marrakesben: nagyon hosszú, húsz méter magas, vastag fal. Tetején, egymástól szabályosan négy méterre, unatkozó golyák féllábon. Mélyen alattuk egy pillanatra kidugom fejemet az időben. Ájsha hercegnő, ahogy Auróranak a rózsát dobta, de nem a rózsa és nem a hercegnő mosolya, hanem karja a dobásnál: mint

megfeszített íj. A hanyatló, vérpirosnap, mikor éppen fele merült el és úgy tűnik, hogy néhány pillanatra megáll és csak aztán hull az Atlanti-óceánba. A hirtelen zápor, amikor cseppjei egymástól három centiméter távolságban, függőlegesen mondhatni rácsban hullanak, mint Hirosize Utagava festménye, *A hirtelen zápor az atakai Ohasi hídon*. A tizenkét templomgyertya visszfénye, mint a vöröses-sárga, tükrösima lakkozás a vizen, a hajó oldalán, mikor a hercegnő piramisát megtaláltuk.

És így tovább, még nagyon sokáig. Befejezni se tudtam, mert megérkezünk Marbelbe. A kapuőr, kihez szívélyes viszony fűzött mindkettőnket, ugyan kinyitotta a kaput, de nem köszönt vissza, pedig Eric három nappal korábban neki ajándékozta televíziós készülékünket. Azóta viszonyunkat befejezettnek tekintette és átnézett rajtunk. Lakásunkban nem gyűjtöttünk villanyt, hanem a csomagok közt kimentünk az erkélyre és leültünk a már hűvös, de még mindig kékeszöld félhomályba.

– Suetonius, állapította meg Eric, gyalázatosan rágalmazza könyvében Tiberius császárt.

– Még jobb, válaszoltam, mintha hősei talpát nyalná. Vedd Procopiust. Egyik művét ontotta a másik után. Az egekig magasztalta Justinianus keletrómai császárt és feleségét, a gyönyörű Theodórát. Utolsó könyvében aztán bevallja, hogy mindig hazudott. Justinianus uralkodónak és embernek egyformán hitványul viselkedett, a császárnő pedig ronda kurva volt. A történetírás nehéz mesterség.

– Ez igaz, és éppen erről van szó.

– Hogyan?

– Úgy, hogy Suetonius is folyton hamisít és rágalmaz. Tiberius Augustus császár egyik mostohafia volt. Művelt ember, akit az irodalom és a művészet érdekelt, nem a politika. Nem akart császár lenni. Mikor Rómában Augustus két fia és két másik mostohafia harcolt az utódlásért, ő nyolc esztendőre elvonult Rhodosz szigetére, ahol egyszerűen élt, a lakosok bajain segített és görög barátaival társalgott filozófiáról. Rómába is csak azért tért vissza, mert lassanként már száműzötteknek vették, pedig senki sem száműzte, és a száműzöttet Rómában szokás szerint meggyilkolják. De a következő tíz esztendőt sem töltötte a városban, hanem ő vezette a nagyon nehéz és végül győzelmes harcot a lázadó germán és illír törzsek ellen. Karthágó óta ez számít a legnagyobb támadásnak, mely a Birodalmat érte. Bár tizenöt légióval küzdött az illírek ellen és diadalmenetet ajánlottak neki, gyalog tért vissza Rómába.

– Miért?

– Nem akarta a nemzeti gyászt megzavarni. Varus három légióját akkor verte szét Arminius a teutoburgi erdőben.

– Akkor legalább mond meg, miért ölette meg Sejanust?

– Furcsa kérdés. Uralkodók szükségét érzik, hogy egy személyt tartsanak maguk mellett, aki nem osztozik hatalmukban, de gondoskodik parancsaik végre-

hajtásáról. Ilyen személy volt Sejanus. Aztán megesik, hogy az illető második helyről az elsőbe vágyik. Sejanus uralkodó akart lenni, összeesküvést szervezett Tiberius ellen és a császár kivégeztette. Pontosan ugyanezt a helyzetet figyelheted meg Marokkóban. Hasszán királynak bizalmas főminiszterre volt szüksége és az okos Uffkirt választotta. De Uffkir mégsem mutatkozott olyan okosnak, mint gondolták, mert a második helyről az elsőre vágyott. Összeesküvést szervezett a király ellen és Hasszán kivégeztette. Egy különbség látható csupán a két ember megítélése közt.

– Mi?

– Hogy Sejanus haláláról kétezer évvel később is beszélgetünk, míg húsz év múlva senki sem tudja, ki volt Uffkir.

TŐZSÉR ÁRPÁD

*A forradalmakról és a lélekről faggatják,
de e versen túli entitásokról csak prózában
tud vallani, bár prózája mintha itt-ott
versbe csapna*

*Az igazság az, hogy az ember itt következő
történelmi bilanza nem érdemel más bevezetőt,
csak ilyen közhelyeset: Az az igazság...
Szóval az az igazság, hogy azért az ember
a saját igazának többé-kevésbé mindig tudója...
Én már 1968-ért sem igen lelkesedtem...
A mi lelkünk, az akkori harmincasoké, kísértetként
még akkor, 68-ban is valahol 1956-ban,
Budapest utcáin bolygott, lábunk a pesti utcák
valódi vérében gázolt, ott, ahol bebizonyosodni
látszott – mi is?, a másik közhely, hogy
nem sokaság, hanem lélek... S amikor mégsem
a niklai Dániel úrnak, hanem a néhai kamonci
Tamás és Bálint papoknak lett igazuk, s az lett
bizonyosság, hogy a lélek bizony csak szellett,
a társadalom jelszavai előtt örökre bezárultunk.
Szóval a Prágai Tavaszra én már meglehetősen
szkepszissel, azaz csaknem lélektelenül néztem:
Jó, jó!, de miért a szocializmus legyen emberarcú,
s mért nem az ember? Akkor már sokan tudtuk,
hogy aki másban akarja megmosni tulajdonképpeni-
létét, annak az arcán örökre ott marad a
a nem-tulajdonképpeni-lét, a politika és a háborúk
sara, a bélsár. S az idő a mi pudingunkat ette meg,
minket igazolt: a hetvenes s nyolcvanas években
nem Dubčeket, hanem Havelt zárták börtönbe évente
egyszer-kétszer, menetrendszerű rendszerességgel.*

Husák számára a lélek volt veszélyesebb, nem az emberarcú teoréma réme. S a történelem komédiája, hogy 1989 nem Havel és nem a lélek műve lett, hanem – Vico scenáriuma szerint – az istenek, hősök s emberek után a bábok játéka. Ha 1789 Isteni Színjáték volt, akkor 1989 rossz utánzata volt e Isteni Színjátéknak, vaudeville, amelyben Ceaușescu játszotta XVI. Lajost, s egy analfabéta némbor Mária Antóniát. Vaudeville-jük viszont, mi tagadás, döbbenetes volt, a tévé világot jelentő üvegszemének köszönhetően az egész világ számára volt egyszerre ripacsjáték s véres rémdráma. – De a szellemnek, a léleknek nem sok köze volt hozzá, mint ahogy lélekben az egyéb 89-es forradalmak is szűkölködtek. Színpadjaikon sokaság volt, de – folytatás nem volt. A tankok a szokatlan környezetben óriás tagjaikkal, mint őskori szörnyek, nem tudtak mit kezdeni, s elvonultak, a magukra maradt ellenfelek pedig a tüntetések tömegjelenetei s Ceaușescuék lélektelen lemészárlása után tanácstalanul néztek egymásra. A történelem rúgói elfáradtak, a felhúzott bábok hada leállt – Meg kell mondanom, a szememet e látványos darab fölöttébb szórakoztatta, de a lelkem, a lelkem az érintetlen maradt tőle.

S a tanulság?

Aki három átélt forradalomban sem épített lelkéből hidrogén bomba- és társadalombiztos bunkert, az magára vessen. Rám meg az vessen követ, aki még mindig követ, de az isten, a hős, s az ember eszméjének követe, s nem a magáé.

JÓKAI ANNA

A készülődő imája

*Ne csak velem, de általam történjen;
az aktív meghalás erejét kérem.
Nem eutanázia; nem öngyilkos:
értem küldött, felismert angyalok.*

Ima az olajfák alatt

*Add, hogy megértsék,
ezen az illatos éjen
mitől is féltem:
mielőtt a vállalt halált
beteljesítem
ne kelljen hamarébb
elégnem.*

A Halál Angyala szól

Ember –

*nem váll a vállam, hogy kaszát tartson.
A fejem nem fej, nincs rajta csuklya.
Legkevésbé csontból van a testem,
s nem kéz az, ami az ajtót nyitja-csukja.*

Ember –

*az a kép, az a közzétett: hamis;
nem valódi, csak karneváli giccs,
a leleplezésben, kérlek, megsegíts!*

*Én az vagyok, aki elvágom a szálat
hogy te az légy, aki szabadon szállhat.*

GRENDÉL LAJOS

Mátyás király New Hontban – 8

Király elvtárs megleckéztetését Schiller Mihály is csak helyeselni tudta, különösen pedig az mulattatta a hepajban, hogy ezúttal nem az igazságos Mátyás osztott igazságot, hanem az igazságszolgáltatást őrajta végezték el. Így talán végre a boldériája is elmúlik, gondolta, s ezentúl meghúzza magát az ürgelyukában, s nem jut eszébe fontosnak képzelni magát. Az emberrablásban azonban nem óhajtott részt venni. Inkább hazament.

Meglepetésére és bosszúságára azonban a lakást kulcsra zárva és üresen találta. Amikor a Bertha-gyerek és még néhányan elcsalták Mátyás királyhoz, ő eleinte vonakodott, de aztán Pelé megígérte, hogy addig ő majd vigyáz Macára, menjen csak nyugodtan, ráfér egy kis kikapcsolódás. Pelé megbízhatóságában pedig nem volt oka kételkedni. Schiller Mihály még hálás is volt neki a baráti gesztusért. És akkor tessék... Kámforra váltak, Maca is, Pelé is. Még csak üzenetet sem hagytak, hogy hová mentek vagy hol keresse őket. Üres volt a lakás, mint egy elhagyott, világvégi váróterem. Schiller Mihály földúltan járta be a lakás helyiségeit, s csak akkor nyugodott meg egy kicsit, amikor a fürdőszobában megtalálta Maca piperecikkeit, a mindenféle kenőcsöket, hajbodorítót, rúzsokat, láb-szár-szörítelenítőt meg más kacatokat. Ezek szerint nem mehetek messzire. A szekrényben is ott lógtak Maca ruhái, a fiókokban ott volt a fehérneműje, s a szekrényből nem hiányzott Maca bőrröndje sem. Minden a legnagyobb rendben volt.

Az ösztöne mégis azt súgta Schiller Mihálynak, hogy a legkevésbé sincs rendben semmi sem. Körbetelefonálta néhány ismerősét, de azok semmit sem tudtak Maca hollétéről. De az is lehet, hogy nem akartak tudni. Telt-múlt az idő, az este lassan éjszakába hajlott. A város elcsöndesedett, a szemközti házak ablakaiban sorra kihunytak a fények. A világ változhatott, amennyit csak akart, rezsimek jöhettek és bukhattak, a New Hont-i ember korán lefeküdt, mert ágyból szerette nézni a tévét, este tíz és éjfél között szeretett egy keveset ábrándozni: kövér falatokról, hattyúnyakú lányokról, trópusi szigetekről, vagy pedig szerette egy kicsit visszaforgatni az időt, amit így, ágyban és párnák között, kockázatok nélkül megtehetett, s amikor végre jóllakott az ábrándjaival, sóhajtott néhányat, majd elaludt. Sóhajtozva aludt el, és sóhajtozva ébredt. Ez régi szokás volt errefelé, nem volt benne se szomorúság, se szemrehányás, a világot itt soha senki nem akarta megváltani, mert a legjobban talán épp a New Hont-i perspektívából lát-

szott, hogy a világ se nem érdemes, se nem alkalmas a megváltásra. Egyáltalán: a világ talán nincs is, csak New Hont van. S ha mégis van, a New Hont-i ember számára akkor sem elérhető. Talán ennek a felismerésnek szólt a reggeli és elalvás előtti sóhaj.

Schiller Mihály is sóhajtott, de nem a világ sanyarú állapota fölötti rosszkedve miatt (a világ állapota legföljebb annyira érdekelte, mint templomi tolvajt a tízparancsolat), hanem mert Maca még mindig nem adott életjelt magáról. Nem hívott, nem üzent – viszont percről percre jobban hiányzott. Éjfél felé Schiller Mihályon olyan kínzó türelmetlenség lett úrrá, hogy fejvesztve kirohant az utcára. Éppen abban a pillanatban egy autó állt meg a ház előtt. Az autóból a szivarozó férfi szállt ki és még két másik, ismeretlen alak.

– Maca nincs itthon. Maca eltűnt. Vagy lelépett. Nem is tudom – mondta a kétségbeeséstől, a haragtól és a szégyentől sírós hangon.

A szivarozó férfi állt, mint a cövek, majd biccentett.

– Tudom – mondta.

Jéghideg volt a hangja és fülsértő, mint amikor a huzat bevágja az ajtót. A félelem hulláma futott végig Schiller Mihályon, mégis megkérdezte:

– Tud valamit róla?

– Jó helyen van – mondta a szivarozó férfi ugyanazon a hangon, amely nem volt fenyegető, inkább kellemetlenül közömbös. A másik két férfi némán, várakozóan állt az autó mellett. A szivarozó férfi most hozzájuk fordult, s mondott nekik valamit oroszul. Valaha, az alapiskolában és a gimnáziumban Schiller Mihály is tanult oroszul, de ami keveset megtanult, az is rég elpárolgott a fejéből. Csak annyit tudott megállapítani, hogy a férfi oroszul szólt, és nem szerbül vagy lengyelül. Ettől azonban nem lett se okosabb, se boldogabb. Az egyik férfi válaszolt valamit, s közben idegesen gesztikulált. A másik csupán mosolygott. Aztán mind a ketten visszaültek az autóba, de a motort nem indították be.

– Beszédem van veled, öcskös – mondta ezután a szivarozó férfi, és elindult a kapu felé. Schiller Mihály engedelmesen kullogott mögötte.

A szivarozó férfi, természetesen, otthonosan mozgott Schiller Mihálynál, ismerte a lakás minden zugát. Mégis, mielőtt leült volna, benyitott az összes helyiségbe, mintha meg akarna győződni róla, hogy kettejükön kívül nincs senki más sem a lakásban. Nem sietett, nem kapkodott. Lassan, megfontoltan barangolta be a lakást, mintha egy múzeumban vagy képtárban sétálna. Schiller Mihály csupán a nappali szoba küszöbéig kísérte el. Szerette volna valamiképpen kimutatni, hogy ő itt a háziúr, mert a szivarozó férfi látogatásai alkalmával mindig albérlőnek érezte magát.

– Üljünk le a konyhában – indítványozta a vendég, miután visszatért a terepszemléről. – A konyhában bensőségebben lehet beszélgetni. Talán mert a konyhába ritkán engedik be a vendéget. Vagy fordítva. Azt a vendéget, akit a konyhába is beengednek, már-már családtagnak tekintik.

Most nem volt kellemetlen a hangja, Schiller Mihály mégis eltökélte, hogy nem fog bedőlni ennek a barátságosabb tónusnak, s igyekszik résen lenni. A szivarozó férfi előbb ravaszkásan hunyorított, majd elővette a szivardobozát és rágyújtott. Mozdulatai szertartásosak voltak, de nem mesterkéltek. Ahogy leült, ahogy keresztbe rakta a lábát és kissé hátravetette a fejét, az mind-mind arról árulkodott, hogy nem az az ember, akit könnyen zavarba lehetne hozni.

– Mik a terveid, öcskös? – kérdezte.

Schiller Mihályt sértette ez a bizalmaskodó öcskösözés, azonfelül a kérdést sem értette. Persze ujjat húzni nem mert a nála sokszor erősebb férfival. Egyszer már ráfizetett.

– Terveim? – kérdezett vissza, s nem is kellett színlelnie a csodálkozást. – Egyelőre semmilyen terveim sincsenek.

– Pedig kellene, hogy legyenek – állapította meg feltűnően szívélyes, szinte már atyáskodó hangon a szivarozó férfi, s kövér füstfelhőt bocsátott ki a száján.

– Majd ha Maca visszajön, esetleg elgondolkodunk, hogy hogyan tovább. De ez még korai.

– A kis tündér nem jön vissza.

A szivarozó férfi hangján érződött, hogy nem tréfál. Se most, se máskor. Ez az ember, erre akár mérget vett volna Schiller Mihály, nem ismer tréfát.

– Hogyhogy nem jön vissza? – kérdezte remegve, s mindjárt a legrosszabbra gondolt. – Valami baja esett?

– Nincs semmi baja – mondta a szivarozó férfi. – Ép és egészséges. Csak éppen nem jön vissza többé.

Schiller Mihály kis szédülést érzett.

– De miért?

– Mert lejárt az ideje.

– Milyen ideje?

– Amit kapott tőlem.

Most aztán Schiller Mihály kapkodhatta a fejét. Egy pillanatig úgy érezte, mintha egy örült sebességgel forgó körhintán ülne.

– Magától? Mikor?

Olyan halkan méltatlankodott, hogy a szivarozó férfi talán meg sem hallotta.

– Kitanulta a szakmát ebben a sárfészekben. Ideje, hogy jobb helyeken forogódjék. Igazi urak, s nem ilyen aszott, csenevész falusi vénemberek meg csóró sihederek között. Ez a hely már nem neki való. Talán van még tíz jó éve, most kell megfognia az Isten lábát.

Schiller Mihálynak mintha jégeső zúdult volna a nyakába, s mintha egy mély, sötét kráter nyílt volna meg a lába előtt. Semmit nem értett, de azt világosan látta, hogy a szivarozó férfi személyében maga az ördög parádézik itt, s amit mond, azt komolyan kell venni. S az ördögnek, úgy látszik, volt még mondani-valója.

– Be kell látnod, öcskös, hogy nagyvonalú voltam veled – folytatta. – Engedtem, hogy egy kicsit megszedd magad. Nem nagy örömmel, mert tudom, hogy te nem kedvelsz engem, de a kis virágszál többször is kikönyörögte, hogy adjak még neked egy kevés haladékot. Én pedig nem vagyok rossz ember. De ennek most már vége. Szociális intézmény azért én sem vagyok. Pedig, ha tudnád, hogy a kis szajha csak mennyi rábeszélésemre volt hajlandó rád akaszkodni! Úgy bizony. Nem kevés erőfeszitésembe került, amíg meggyőztem. Meg persze egy-két pofonba is. És most tessék!... Ilyenek a nők. Tíz élet is kevés lenne, hogy kiismerd magadat rajtuk. Most már ő ragaszkodott hozzád. De nincs mese. Ezt a boltot be kell zárni. Amúgy sem hozott sok hasznót.

A szivarozó ördög szépen, nyájasan fűzte egymásba a szavakat, mintha élvezetét lelné külön-külön mindegyikben. Schiller Mihály pedig a legutolsó, rongyos csavargót is különbnek látta magánál e pillanatban.

– Szépen átbasztak engem, mondhatom – fakadt ki végül.

A férfi elnevette magát, és megcsóválta a fejét.

– Ó, te szent naivítás! Te szent ártatlanság! Hát mit képzeltél, öcskös? Hogy csak úgy csöndben, suttymban, elvonulva a világtól kedvedre sütogetheted a pecsenyédet? Már csak ezért is megérdemelnéd, hogy jó alaposan megbüntesselek... Tehát? Mik a terveid?

– Nem tudom – mondta Schiller Mihály.

– Az baj – csóválta meg újra a fejét a szivarozó férfi. – Mert nehéz idők jönnek. Nehéz idők jönnek mindnyájunkra. A régi, szép kommunista világnak most már annyi. Konyec. Konyec filma. Konyec Király elvtárs, konyec többi elvtársak. Szép volt, jó volt, de elég volt. Jó volt lopni a napot, jó volt szétlopni az államot, ingyen gyógykezelésre meg ingyen üdülésekre járni. Az ember tartotta pofáját, meg tartotta a markát. Hát ennek befellegzett. Most majd jön a hét szűk esztendő, és dolgozni kell. Nagyon keményen kell dolgozni. Föltéve, hogy lesz munka. Ahogy elnézem ezt a szaros, toprongyos falut, itt egyhamar nemigen lesz. Kivált nem az olyan léhűtőknek, mint te. Se rendes szakmád, se egyetemi diplomád. Nem mintha egy diploma bármit is garantálna. De legalább egy papiros, ami alkalomadtán kapóra jöhet. Aztán még a híred is... Igen rossz híred van a városban, öcskös, ezzel talán te is tisztában vagy. Egy kitartott senkiházi. Egy se-lyemfű. Senki sem fog szóba állni veled. Még sírásónak sem fognak alkalmazni, mert hamarosan ott is nagy lesz a tolongás. Hát bizony, én egy lyukas garast sem adnék a jövődéért. Úgy bizony, öcskös, nagyon sötéten látom a jövődet.

Schiller Mihály fülének úgy hangoztak a férfi mondatai, mintha egy rettenetes bíróság ítéletét olvasnák föl előtte, amely ítélet nem is lehet más, mint életfogytig tartó elzárás. Még soha ennyire kisemmizve és védtelennek nem érezte magát. Odament az ablakhoz, hogy kiszellőzze a szivarfüstöt, de valójában azért, hogy időt nyerjen. De mire nyerjen időt? És hová bújjon el? Út nem vezetett se előre,

se visszafelé. Ez a pillanat és ez a helyszín örökkévalónak tűnt. Schiller Mihály gondolatai önmagukban forogtak, mint a sárba ragadt autó kerekei.

– Majd csak lesz valahogy – mondta végül, mert mit is mondhatott.

– Hát hogyne – gúnyolódott a férfi. – A kérdés csak az, hogy hogyan és miből?

– Van valami megtakarított pénzem. Ha jól beosztom, néhány hónapig el-
éldegélek belőle.

A szivarozó férfi úgy tett, mintha nem értené, hogy miről beszél Schiller Mihály.

– Miféle pénzed? – kérdezte.

– Hát ugye... az, ami... hiszen tudja, nem?

A férfi azonban továbbra is csak értetlenkedve hümmögött.

– Nincs neked semmi megtakarított pénzed, öcskös – mondta aztán kategorikusan.

– Dehogynem.

A szivarozó férfi álnokul mosolygott, s színpadias mozdulattal a homlokára csapott.

– Aha! Már értem. Értem, mire gondolsz, öcskös. Arra a pénzre, ami a bankszámládon van.

– Arra – mondta Schiller Mihály.

A férfi ekkor úgy tett, mintha hosszan tűnődne, közben kételkedve ingatta a fejét, szívtá a fogát, megpiszkálta a fülét, majd olyan gyászos ábrázatot öltött, mint egy halottkém, aki azért kapja a fizetését, hogy reggeltől estig szomorú legyen.

– Ki kell, hogy ábrándítsalak, öcskös – mondta aztán. – Az a pénz van is, meg nincs is.

– Hogyhogy?

– Úgy, hogy az a pénz nem a tiéd.

– Hát kié? – hördült fel Schiller Mihály.

– Az a pénz ugyan a te bankszámládon van – oktatta ki a férfi –, de az nem jelent semmit. Az a pénz ugyanis az enyém. Nálad, hogy úgy mondjam, csak kölcsönben van. Azt a pénzt pedig neked vissza kell adnod a jogos tulajdonosának. Méghozzá hamarosan. Mert ha ezt elmulasztod, öcskös, nagy bajba kerülhetsz. Nagyon nagy bajba.

– Ezt nem teheti meg velem – tiltakozott Schiller Mihály, és szégyen, nem szégyen, sírva fakadt. – Ez, ez...

– Ez aljasság. Azt akartad mondani, ugye? Igazad van. Istenuccse, igazad van. Na és? Kit érdekel, hogy igazad van-e? Tudod te is jól, hogy ez nem számít. Ha rossz ember lennék, ha bosszúálló ember lennék, akármikor eltaposhatnálak. Talán meg is érdemelnéd. De mi hasznom lenne belőle? Azt hiszem, semmi.

Ezzel mintha el is fogyott volna a mondanivalója, bevonult a vécére elvégezni a kisdolját. Schiller Mihálynak pedig nem volt mondanivalója. Különbösebb

mondanivalója azelőtt sem volt, most azonban mintha létezni is megszűnt volna. Egy darab test volt, amely lélegzett, szipákolt, amelynek meg-megrázkódott a válla, csak éppen a lélek aludt el benne, egy pillanatig úgy tűnt, örökre.

– Mit akar tőlem? – kérdezte megtörtén a szivarozó férfitől, amikor az viszszaajött hozzá a konyhába.

A férfi eloltotta a szivarcutkát a vízcsap alatt, majd elnyomott egy ásítást.

– Adok neked egy esélyt – mondta olyan egykedvűen vagy inkább kedvetlenül, mint aki mindennap reggeltől estig esélyeket osztogat, s ebbe a tevékenységébe már jócskán belefáradt. – Egy utolsó esélyt.

– Kívánhat, amit akar... Ha teljesíteni tudom... – mondta Schiller Mihály, és kiegyenesedett a székén, de a férfi szemébe nem mert belenézni.

– Ezentúl is dolgozhatsz nekem – mondta a férfi.

– Köszönöm. Visszaküldi Macát?

– Nem – mondta a férfi. – Egészen más dolgod lesz, mint eddig. Ezt az ócska kócerájt itt fölszámoljuk. New Hontban neked nincs jövőd, öcskös. Hiszen megmondtam. Elköltözzöl New Hontból.

– Hová? – kérdezte kicsit riadtan Schiller Mihály.

– Majd meglátod. Jobb helyre.

– És mikor?

– A lehető leghamarább.

– És a lakás?

– Eladod – mondta a férfi.

– Az nem megy egyik napról a másikra – ellenkezett Schiller Mihály, s már kezdte megbánni, hogy olyan elhamarkodottan ráállt a szivarozó férfi ajánlatára.

– Én már tudok rá vevőt – vágta el a visszavonulás útját Schiller Mihály elől a férfi. – A pénz, amit a lakásért kapsz, pedig tényleg a tiéd lehet. De ha nem érdekel a dolog, én már itt sem vagyok. Kényszeríteni semmire sem foglak.

– De érdekel – sietett megnyugtatni a férfit. – Csak nagyon hirtelen jött az egész.

– Néha egyetlen pillanat alatt kell döntenünk – adta a tapasztalt és bölcs öreget a férfi. – Itt az alkalom, hogy kitörj ebből a piszkos, halálra ítélt, unalmas sárfészekből, és világot láss meg kikupálódj. Talán az utolsó alkalom. Ha ügyes vagy és szót fogadsz nekem, egy idő után viheted valamire. Talán még meg is gazdagodhatsz. Azt hiszem, te egy nagyon szerencsés fickó vagy, öcskös. Pedig meg sem érdemled, hogy törődjek veled. De hát megígértem a kis szajhának.

– Igen – mondta Schiller Mihály.

– Nem mondom, némi kockázattal fog járni, amit csinálsz. De kockázat nélkül egy tapodtat sem jutsz előbbre a mai világban.

– Igen – mondta engedelmesen Schiller Mihály.

– Viszont nem lesznek anyagi gondjaid, és megismerheted az igazi életet. Lesz részed kalandokban, és a nők is szeretni fognak. Hatalmad is lesz, persze csak nagyon korlátozott, nehogy idejekorán elkapasd magadat.

– Igen – hajtogatta Schiller Mihály.

– Ha viszont lebuksz, nem biztos, hogy tudok segíteni rajtad. De nem valószínű, hogy lebuknál. Ha csak el nem követsz valami kapitális baklövést.

– Majd vigyázok – ígérte meg Schiller Mihály.

A férfinak szemmel láthatólag tetszett Schiller Mihály kifogástalan engedelmessége, még ha a válaszai nem is voltak különösebben talpraesettek. Barátságos, nyílt tekintettel mérte most végig Schiller Mihályt, mint aki a fiatalember perében már meghozta a felmentő ítéletet. Persze azért némi kétségek maradtak még benne.

– Útleveled van? – kérdezte.

Schiller Mihály bólintott.

– Szükséged lesz rá.

Schiller Mihály elhencegte, hogy külföldön is járt már, igaz még csak egyszer.

– Milyen idegen nyelven beszélsz? – kérdezte ezután a férfi.

Schiller Mihály elpirult, és megvonta a vállát.

– Értem – fintorodott el a férfi. – Akkor megtanulsz németül. Éjjel-nappal tanulni fogsz, öcskös.

– Igen.

– Autót vezetni tudsz?

– Nem – mondta Schiller Mihály, s kezdte nagyon röstellni magát. A szivarozó férfit elfutotta a méreg.

– Látom, jól bevásároltam veled. Kapsz tőlem egy év próbaidőt – mondta mogorván. – Használt autókat fogsz fuvarozni Németországból. Ez manapság elég veszélytelen foglalkozás. Aztán egy év múlva meglátjuk. Ha nem leszek elégedett veled, fel is út, le is út. Ha viszont beválsz, komolyabb és veszélyesebb feladatokkal bízlak meg. Ott már jobban lehet keresni. Ezentúl minden rajtad múlik, öcskös. Értjük egymást?

– Igen – mondta Schiller Mihály.

– Kapsz fél nap gondolkodási időt. Délután elküldöm hozzád Mityát és Szerjósát, azt a két urat, a barátaimat, akik most a kocsiban maradtak. Ha délután is igent mondasz a nagyvonalú ajánlatomra, ezentúl ők lesznek a fölötteseid. Előre figyelmeztetek, hogy nekik nincs vajból a szívük. És még valami. Innen visszaút nincs.

A szivarfüstön kívül ennek az utolsó, sötét és félreérthetetlen mondatnak az árnyékát hagyta vissza Schiller Mihálynak a férfi. Jócskán elmúlt már éjfél, de Schiller Mihálynak a szemét messzire elkerülte az álom. Ennek a szemnek a látókörében egy másik, ismeretlen világnak a panorámája derengett föl, s a lakás légtere villamossággal telítődött. Schiller Mihály még nem látta át a szivarozó

férfival kötött alkujának teljes hosszát és mélységét, de annyit megértett belőle, hogy egy kaput hamarosan örökre becsuk maga mögött. Végül is New Hont a nyomoron és a megaláztatásokon kívül nem adott neki semmit sem. Se műveltséget, se szabadságot, se jólétet. És soha lehetőséget se arra, hogy a kedve és hajlamai szerint éljen. Ebből az ingoványból eddig semerre sem vezetett kiút. Felvillanyozta az esély, hogy holnaptól ez a világ számára nem lesz többé. Az emlékezet mélyére süllyed, mintha csak egy hosszan tartó, lidérces álom lett volna. S akármilyen várjon is rá, rosszabb annál, ami eddig volt, nem jöhet. Majd egyszer, talán, nagy sokára, ha szerencséje lesz, igen, akkor talán tényleg szabad ember lesz.

SIMAI MIHÁLY

a Soha jelentésváltozásai

*a Soha jelentésváltozásai
lassan fölrétegződnek
állnak össze*

hegyekké

*választhatok
meglátom-e a vonulatban
az örökkévalóság kristálycsúcsait
vagy csak – – –*

arctalan tükör

*menekülés az életvág्य elől
úgyis tudod már képtelenség
menekülsz és az életvág्य megöl
e földön nincs a létezésre mentség
utánad senki
arctalan tükör
kihűlt helyedre dermed az üresség*

vérvesztes év

*minden barát halála
vérzés
piros vad elszoríthatatlan
vért hullatva és vért köhögve
hajlok a lehulló rögökre*

*ők hullanak
s hullok velük
hűlök velük
sorsrendelés
halnom haláluknak halálát
fagyos fehér köpenybe burkolódzva
végzik a dolguk a párkák*

mikor a maszkot

*Isten abszurdszínháza száz-
ezernyi ránckövült szerep
azért az egy pillanatért
mikor
a maszkot
végre leveted*

BOGDÁN LÁSZLÓ

Kós Károly elhatározza, hogy megteremti Erdélyt

I.

Ott ült a varjúvárban, Sztánán s gondolkodott.
Rajzlapjain furesa ábrák sorakoztak.
Az őszi ragyás égen ott úszott már a hold
És nagy csapatokban lomhán járőröztek a varjak.
Néhány még visszafordult. Búcsúkörköt írva
A ház fölé és a hold fehéren szórta fényét.
„Menjek el veletek?” Az ablak négyszögében
mintha bűvölték volna, pörögtek évei.
Egy pillanatra mindent a károgás zabált fel,
Kertek alatt dühödten a kutyák is felugattak,
Az erdő szélén kéklő farkasok orgonáltak
És cseperészni kezdett, elátkozott szemerke.
De akkor is ha bábák hullnának a nagy égből,
Ő Erdélyt megteremti!... És rajzolni kezdett.

II.

Később sétálni indult és megállott a dombon.
Homály kőművesei építették az alkonyt.
Erősödött az eső s míg caplatott a sárban,
Sorra tűntek elő a múlt hieroglifái.
Megrogyant barokk kastély. Parasztházak jobbágykék
Falán ábrák cikáztak. Kövek és templomok.
Kós lehunyta szemét. Érezte arca lángol.
Köréje zárult némán a látomás. Sodorta.
Csatamezőket látott, harsogó ellenfényben
Villantak meg a vérték és lobogtak a zászlók.
Sereg vonult. Az erdő aranyló fénybe tűnt.

*Csapzott, rozoga varjak kerengtek körülötte.
Nyakába lógtak setét felhők rongydarabkái.
„Lesz még egyszer itt ünnep!” – motyogta és elindult.*

Róma égése

A NAGY RÓMAI KÖLTŐ LEVELE FELESÉGÉHEZ

*Mondd el nekik, álmomban a város elég!
Felgyújtja egy félbolond császár.
Heréltek üvöltnek, hetérák, fut a nép.
Lángok között a dicsőség elszáll.*

*Ez a zaj. Ez a tűz. A kevély lobogás.
Bíborba borulnak a házak.
Hallatszik a légből iszonyú dobogás.
A pokol kutyái csatáznak.*

*Remegés, rettegés, recsegés, ropogás,
zsarátnokból robbannak a rózsák.
Könyörgés se segít! Késő már a futás.
Elhagyják azt Istenek Rómát.*

*Ellobbannak a máglyák, kitisztul a lég,
Romok fölött a hold úszik némán.*

A RÉMÁLOM
Folytatás

*Mondd el nekik örök a városuk. Megél!
Álmomban a fórumon állok.
Fuvoláznak leánykák, víg szél is zenél.
Levegőben forognak a párok.*

*Barbár gepidák bős, gúnyos kacaját
Feledem. Eloldnak a versek.
Szabadon lebegnek kilenc tengeren át.
Öled örvényéről merengnek.*

*Rémálom kísért, tűz! Hogy a város elég...
Romok fölött hold úszik némán.
Mondd el nekik, álmom még nem lehet a vég!
Okuljanak mégis a példán.*

*Csak a tenger üvölt. Csak az őszi ködök
fullasztanak. Arcod is elszáll.*

Rezervátum

*„vagy hogy indiánok lehessünk.”
(Kafka)*

*Róka fogta csuka, csuka fogta róka,
együtt vacillálunk, ki tudja mióta?
"Törpe minoritás!"... A kezünk ökölbe...
Ó, ha indiánok lehetnénk reggelre.
Békepipát szívánk. Vagy a csatabárdot
Ásnánk ki, fogunk közt törrel ropva táncot,
rugaskodnánk neki a végső csatának,
mire elődeink ezer éve várnak.
Kegyetlenek lennénk. Minden sápadtarcút
Megskalpolnánk. Ölnénk. Nem kötnénk mi alku
A túlerő elől felszöknénk a hegyre.
Egy rezervátumba terelnének össze.
Szabadsághiányban, kegyelemkenyéren,
Tüzes vízen élve fagynánk meg majd télen.*

ACZÉL GÉZA

műfenyő

van már negyven éve hogy drága bátyám élelmiszerek vegyésze
szeged felől jövet – majd úgy mint kányádinál a zseniális követ
homályban lomolva gondosan sodorta szét táskája mélyéből
titokzatos nylonát és némi diadallal mert pedáns neveltetésüinkből
az átütő harsogás a mások elé tolakodás mámora hiányzott
ám kis sikert az ajándékozó mégis érzett s hogy a nem volt hiába
szülői dicsét azért hamar ne porlassza szét elménkben az enyészet
bátorsággal nyomott rá a kőkorszaki linkre halvány büszkeséget is
körítve a lelethez de már a szemérem ösvényei felé is hátrálva szólt
bontott csirke – anyánk kapta fel elébb riadtan szép őszülő fejét
mivel lelkében rég vívta csatáját az unalom s az újtól való félelem
s utálta magában a vérebet ha életlen késével a tyúk nyakát reszelte
miért ne lehetne végre ő is az úr kegyeltje ki valami rosszat röpké
életéből kitakarít mint e kint vagy az ólomból öntött faszenes vasalót
viszont apánk kit különben mindenevővé tett az élet szemöldökét
felhúzza váratlanul gyanakvóan nézett a lassan felismerhető
de ki tudta még hogy ehető tárgyra s parányi tapintatot hátrahagyva
első szülött fiára izgatott érdességgel véleményezett – ez dögevés
harcosságnak nála nem kevés s magam feledém is az érdektelen
végkifejletet szegény karácsony jött nagy hó s az a régi szeretet
melyben mint e csirke minden tárgy mű volt mint fejünk fölött
az első műhold köröztek az egyetlen valós fenyőfán a színes papírok
cukrot imitáló édes mázak festett diók festett házak jézuskának
csak nagyapa birsalmája illatozott még bódultan a szekrény tetején
s tekintetüinkből mászott a remény a családi szentségben egyre feljebb
hová lett az az elsüllyedt szoba – révedek most keményen villogva
és digitalizálva a hegyoldalak ózona helyett besprézett műanyag fára
s van-e kívülem ki az idő folyását egy pucér csirke mentén így felérzi

BITÓ LÁSZLÓ

*A halállal kibékítő ember**

Tótfalusi Éva 2024. szeptember 26-i interjúja dr. Kézdi Zoltánnal, az Eutelia Intézet és mozgalom alapítójával – alternatív Nobel-díja átvételének alkalmából.

TÓTFALUSI ÉVA: Köszönöm, hogy elfogadta felkérésemet, miután évekkel ezelőtt, egészen pontosan kétezer-húsz ószén, az Eutelia Intézet alapításának tizedik évfordulóján – ha jól tudom, nyolcvanadik születésnapján – visszavonult a közéletből, hogy teljesen gondozottjainak szentelhesse minden idejét. Először is gratulálni szeretnék alternatív Nobel-díjához, amelyet holnapután vesz át Brüsszelben. Nem a múlttal kezdeném, hanem a jövővel: Önnek, aki annyi időt töltött a halálra készülőkkel és haldoklókkal, nem bizarre egy kicsit, ha nyolcvannégy éves korában megkérdezem: hogyan gondol saját halálára?

KÉZDI ZOLTÁN: Tehát azt kérdezi, hogy én, aki annyi embert kibékítettem a halállal, kibékültem-e az elkerülhetetlennel? Ahogy mondani szoktam volt: miután kivettük Isten kezéből a halált – szinte rutinszerűen újraélesztve azokat, akiknek Ő leállította légzését, szívét – vállalnunk kell a meghalni vágyó kisegítését a számára már elviselhetetlen életből.

És hogy miként lesz ez énvelem, a most már nem is oly távoli jövőben? Mint mindenki más, én is a természetes jó halálra vágyom: arra, hogy hirtelen, minden előjel nélkül – talán álmomban – hagyjam el az élők világát. Erre fel vagyok készülve. Mindig minden ügyemet rendben tartom. Medi-alert csipkártyámon szigorúan megtiltok minden újraélesztési próbálkozást: az én koromban ez már értelmetlen lenne...

– De hiszen szellemileg frissebb, mint sok hetvenéves.

– Most igen, de lennék-e vajon szívroham vagy agyvérzés után? Ha olyan kegyes lesz hozzám a sors, hogy tudatomat veszítve, minden szenvedés, és ami számomra sokkal fontosabb: megaláztatás nélkül, emberi méltóságom teljében halhassak meg nyolcvannégy évesen, miért is vállalnám a visszatérést pár évre, melyet talán fél vagy negyed emberként kéne leélnem? S ráadásul nem is tudhatnám, hogy másodjára milyen halál várna rám.

Ha pedig a halál nem tör rám ajtóstul, hanem csak bekopog, figyelmeztet, ad még pár napot: olyan gyógyíthatatlan nyavalyába vagy a végelgyengülés olyan stádiumába esem, amelyben lassan, hetek-hónapok alatt pusztulnék el, nem várnám meg, amíg a halál kegyeskedik eljönni értem, akkor elébe megyek, amíg ezt méltóságom teljében tehetem meg. Felkészültem rá: mindent megterveztem, olyan részletesen és olyan várakozó örömmel, mint valaha egy külföldi utat.

* Részlet Bitó László hamarosan megjelenő *EUTANÁZIA/EUTELIA* c. esszékiötetéből.

– Kétségtelenül jórészt Önnek köszönhető, hogy az ezredforduló táján a legtöbb nyugati országhoz viszonyítva még nagyon is elmaradott thanatológiai nézeteinkhez, törvényeinkhez képest ma már szinte globális példává lettünk. Nemcsak az eutanázia úttörőinek tekintenek minket a nyugati országokban, hanem koncepcióban és gyakorlatban, emelkedettségben és korszerűségben azt messze meghaladó eutelia-mozgalom alapítóiként ismernek el minket. Önnek mi adott erőt, hogy legyőzze a növekvő ellenállást, mely – mint mondják – épp a kétezer-tízes évek elején vált szervezett összefogássá, főként a thanato-farmakológia és farmako-eutanázia intézményesítése, társadalombiztosítási támogatása ellen? Márpedig mindezek elfogadtatása az ön nevéhez fűződik.

– A sajtó, általában a média szeret bonyolult, nagyon is összetett ügyeket, jelenségeket egy-két összefüggésre egyszerűsíteni, egy-egy névhez kötni. Nálunk könnyebb volt kíváncsiságot megszerezni az eutelia társadalmi támogatását, később épp ezért törvényhozási elfogadását is, mint némely nyugati országban, mert a halálos betegek és haldoklók körülményei a kórházak krónikus osztályain és az akkor még létező „elfekvőkben” nagyrészt tűrhetetlenek voltak. Idősebb olvasói talán még emlékeznek a 2007-ben megjelent riportokra. Ezek nemcsak a hat-nyolc haldoklót alig gondozó, „tároló” (így írtak róluk!) kórtermek vagy az elfekvők – igaz, később már négyágyasra csökkentett – szobáinak sirlalmasságát tárták fel. Felderítettek olyan helyeket is („aszalókat”, ahogy az élesebb tollú riporterek nevezték azokat), ahol az agonizálók már-már kiszáradva feküdtek. Így kevesebb gond volt velük, s a legtöbb orvosságból nekik fél dózis is elég volt. Már ha megkapták. Vagyis ha a rokonok behozták. Mai szemmel elképesztő helyzeteket tárt fel a média. Megrázóak voltak a rejtett kamerákkal felvett képek.

A közvélemény ekkor állt mellénk. Különösen támogatta a jobb életalkonyhoz vezető méltóságteljes halálra való felkészítést és az azt elősegítő euteliás törekvéseinket. Majd ezen is túl az önrendelkezési jog kiterjesztését az aktív eutanáziára. Hamarosan a lakosság hetven, nagyobb városokban nyolcvan százalékban támogatta ezt is. Erre föl azonban az egyházak és más konzervatív intézmények összefogtak ellenünk. Ezért tartott majd’ három évig a parlamenti vita.

– *De még véget sem ért a vita, még életbe sem léptek az új törvények, jogszabályok, s egyik-másik szeretetotthon már meg is felelt a mai standardoknak, igényeknek.*

– Igaz. De a 2011. évi szabályozásuk előtt ezek között is bőven akadt olyan, amelyben az ellátás, a gondozók száma jóformán csak látogatási időben volt kielégítő. Az ellátás színvonalánál tűrhetlenebb tényről is tudunk: arról nevezetesen, ahogyan a gondozottak bekerültek az otthonokba. Sokszor mindenükből kiforgatva. Egykor teljesen törvényes volt, hogy házáat, lakását, sokszor minden vagyonát az otthon tulajdonosára vagy a kezelő intézményre – vállalkozásra, egyházra, szerzetesrendre – írássák a befogadottal, s ezzel utódaikat megfosztották jogos örökségüktől. Utolsó napjaikban szegény öregek többnyire keservesen meg is bánták.

– *Ha jól emlékszem, valakinek sikerült visszaperelnie a lakását.*

– Igen, és ez nagy port vert fel. Így derült ki, hogy mire vették rá az üzleti és jogi ügyekhez mit sem értő özvegyet. Megfosztották a mintegy kétszázezer eurót érő lakásától, de még nyugdíja kétharmadát is át kellett utaltatnia az otthon számlájára. Szakértők szerint akár havi háromezer euróért is kiadhatta volna gyönyörűen berendezett ötszobás bel-

városi lakását. Ennek a jövedelemnek a negyede is bőven fedezte volna a szeretetotthon költségeit, a nyugdíj leadott hányadáról nem is beszélve.

– *Ügyvédi diplomát is szerzett?*

– Nem, arra már nem volt időm. Csak az erre a célra létre hozott jogi tanfolyamot végeztem el. Tulajdonképpen csak az orvosit fejeztem be. Ezerkilencszázhatvanötben. Teológiát sem egyetemen tanultam. Mint korábban, még gimnazista koromban a hittant, később Biblia-exegézist és teológiát is illegálisan, a titkosszolgálatok emberei, a besúgók elől rejtőzködve tanultunk. Barátaink otthonában jöttünk össze, és sosem egymásután kétszer ugyanott. Az egyik, valamikor híres teológiaprofesszorunk esztergályosként, a másik karosszérialakatosként kereste a kenyerét. De számomra és talán egész csoportunk számára a legtöbbet az a pap jelentette, aki soha, semmilyen egyetemen nem tanított. Tábori lelkesként szolgált a második világháborúban, a Donnál, ahol ezreket temetett el, majd Rákosi – szovjet megszállóink diktátor-helytartójának, itteni komisszárnak – börtöneiben készítette fel a halálraítélteket. Ő maga az '53-as amnesztiával szabadult, de testileg annyira tönkrement, hogy fizikai munkára képtelen volt. Más állásra meg nem számíthatott. Mi tartottuk el, a barátainknál húzta meg magát, és nekünk szentelte minden idejét. Borotvaéles esze volt. Rengeteget tanultam tőle, s nemcsak teológiát.

Negyedéves orvostanhallgatóként találkoztam vele először, de csak tőle tanultam meg, mit jelent vagy mit jelenthetne orvosnak lenni. Vagyis inkább ápolónak. Mindig azt mondta nekünk, orvostanhallgatóknak – hárman voltunk teológiai ismeretekre vágyó kis csoportunkban –, hogy az orvoslás: szakma; az igazi hivatás az ápolás. „Legyetek ápoló orvosok, ha már ápolónők nem lehetek”, buzdított, hogy a beteggel foglalkozunk, ne a betegséggel. A Donnál, ahol maga is megsebesült, nevezte el Kristóf atya az ápolónőket az „empátia angyalainak”.

– *Talán csak nem arról a Kristóf atyáról van szó, akiről Tomján Jenő, a világhírű pszichológus írt memoárjában? Mintha nála találkoztam volna már ezzel a bölcs mondással.*

– Mondtam, hogy hárman voltunk orvostanhallgatók abban a kis tanulmányi körben. Nos, egyikünk Tomi, azaz Tomján volt. A legmacerásabb kórházi napok után is fél éjszakákat beszélgettünk át Kristóf atyával a baráti találkozóknek álcázott teológiai, vagy inkább morálfilozófiai szemináriumokon. Tomi ezeket a társalgásokat rendszerint mélylélektani elemzésekké, vagy legalábbis vitákká térítette volna el.

Amikor később rájöttünk, hogy a teológia nem vezethet az emberi nyomorúság, az önpusztítás okainak orvoslásához, Tomival és még néhány kollégánkkal együtt áttértünk a pszichológia tanulmányozására, ezúttal teljesen autodidakta módon, kölcsönként könyvekből. Ő aztán a Sorbonne-on diplomázott, én meg itthon végeztem el a hetvenes években egy kétes értékű kutyabőrt adó tanfolyamot.

– *Visszatérve Kristóf atyához: az ő hatására emlékezve, emlékeztetve, nevezték magukat kristófereknek? Ön mintha ma is szívesen venné, ha kristóferként emlegetik. Kollégái közül viszont manapság mintha sokan elfordulnának ettől a – mégiscsak megbecsülést sugárzó – névtől...*

– Munkásságom elején előadásokban, tanulmányokban is sokat emlegettem, idéztem Kristóf atyát. Gondolom, az *eutelia-mozgalomban* ezért kezdtek engem és munkatársai-

mat *kristófereknek* nevezni. De bizonyára senki sem hívott volna minket bélabereknek, ha mentoromat, példaképemet Bélának hívták volna... Csak hát, mint talán tudja, a „kristóferosz” valójában Szent Kristófra utal, aki a legenda szerint átsegítette a gyermek Jézust a patakon. A kristófer tehát az átsegítésre céloz. És talán éppen ezért ódzkodnak ettől németek. Egyre többen vannak ugyanis, akik nem hisznek ilyen, valaha jóformán általánosan elfogadott túlvilágképben, szinte helyrajzi fogalomban: a mennyek országában, ahová át lehetne segíteni a testtől elváló lelket.

Manapság, a holisztika századának harmadik évtizedében egyre többen hiszik és vallják mély meggyőződéssel, hogy a test és a lélek elválaszthatatlan. Önnek valószínűleg már természetes, hogy a modern orvostudománynak, akárcsak a modern lélektannak ez a lényege. Ha ugyan van egyáltalán értelme külön emlegetni a kettőt. Én azonban olyan korban nőttem fel, amelyben legtöbbünkkel még elfogadtathatták az egyházak, hogy a test mindössze holmi porhüvely, melyben a halhatatlan lélek ideiglenes szállást nyer. Nem csoda, hiszen évezredek óta a test működéséhez, csodás képességeihez mit sem értő papok, lelkészek művelték a lélek gondozását, akiknek egyetlen célja a lélek felkészítése volt a túlvilági életre. Akár a test – a *bűnre* csábító test – sanyargatása árán is.

Nyilván kihallotta hangomból a *bűn* hangsúlyozását... De erre nem térnék ki.

– *Ennél a szónál talán mégis álljunk meg egy pillanatra. Fiatalabb olvasóink a „bűn” hallatán bizonyára csakis törvényszegőkre, vagy éppenséggel a szervezett bűnözés mármár globális jelenségére gondolnak, amiben a testi csábítás szerepe nem nyilvánvaló vagy elsőrendű.*

– Igaza van. Engem még úgy neveltek szüleim, arra tanított apámtól örökölt gyermekkori katekizmusom és lelki atyám, hogy bűnnek tartsak minden, testinek tekintett – hát még a nemiséghez fűződő! – gyönyört. Az akkori, még a XIX. századból származó egyházatyák megrontónak, netán egyenesen eretnekségnek találták volna a gondolatot, hogy a gyönyör épp a test és a lélek egységének megnyilatkozása. Nem is oly rég némelyek még azon is megbotránkoztak, amikor valaki – most nem jut eszembe a neve – úgy fogalmazott, hogy „a test öröme táplálja a lelket”. A középkor legsötétebb éveiben a papok ugyanis elhitették híveikkel – akik sokszor fordítások híján nem is olvashatták a szentírást, még ha ismerték is a betűket –, hogy a lélek gyönyörűsége egyedül a túlvilági istenközelég lehet. Ezt pedig csakis önmegtartóztatással, önsanyargatással érdemelhetik ki.

Mai ésszel merő képtelenségnek tűnik, hogy a léleknek testetlenül is lehet gyönyör-érzete, a test pedig lélektelenül is kész az örömről. A test és lélek kettősségének, elkülöníthetőségének tana rengeteg nyomorúságnak, nyavalyának volt a forrása, köztük az akkor még pszichoszomatikusnak mondott betegségeknek. Ez az elnevezés nem a szomatopszichológiai problémáktól való megkülönböztetésre utalt, hanem arra a feltételezésre, hogy nemcsak gyönyörök, de kórok, rendellenességek is érínthetik kizárólag a testet vagy a lelket, anélkül, hogy a „másikra” hatással lennének. Vagyis arra a feltételezésre utalnak, hogy vannak betegségek, amelyek teljesen testi vagy teljesen lelki eredetűek. Ennek persze megint csak a test és a lélek elválaszthatatlan egységének tagadása volt az alapja.

– *De hiszen az eutelia-mozgalomban önök is „szellemi énünk” fennmaradásáról beszélnek. Gyakran ezzel nyugtatják meg a túlvilági létben nem hívó halálba készülőket, akiknek az egyházi rítusok nem kínálnak megnyugvást. Kritikusaik szerint ez csak humanista pótléka a túlvilági üdvözülés keresztény hitének.*

– Önnek nem újdonság, hogy vallási kérdésekben intézetünk sosem foglal állást. Bárki folyamodhat hozzánk segítségért a felkészüléshez – megadjuk. Ugyanakkor egyházától is kérhet lelki támaszt, sosem okvetetlenkedünk. És soha, senkit sem beszéltünk rá az eutanáziára. Minden tőlünk telhető segítséget – az élet befejezéséhez lelki támaszt, palliatív gondozást, jogi képviseletet és mindezt együttvéve – megadunk azoknak is, akik magát az eutanáziát, a farmakológiai halálbasegítést vallásos meggyőződésből elhárítják, elutasítják.

Valamikor a konzervatív sajtó karikatúráiban magamra ismerhettem, amint injekciós fecskendővel a kezemben kajánul mosolygok legújabb „áldozatom” fölött. Szerencsére ezen az alaptalan előítéleten túljutottunk. De sokan vannak még, akik elutasítják a „halálos injekciót”, bár szívesen veszik, ha a palliatív gondozásba bevetjük a legújabb szereket is, amelyek a szokásos, növekvő dózisokban nemcsak a halálközeli élmény eufóriáját idézik elő, de előbb-utóbb minden bizonnyal magát a visszafordíthatatlan halált is.

– *Mi volt a helyzet a századforduló táján? Még gyermek voltam, tizenéves, mindez még nem érdekelt, de amit azután hallottam és olvastam azokról az időkről – amikor az önök eutelia-fogalma még szinte ismeretlen volt –, azt tanúsította, hogy sokan, különösen az orvosok, elfogadhatatlannak tartották az eutanázia gyakorlását, ugyanakkor ha már nem segíthettek rajta, hagyták a beteget meghalni. Gyakran olyan körülmények között, amelyeket ma mindannyian megengedhetetlennek tartanánk.*

– Mi, orvosok – akkor még én is gyógyító, praktizáló orvos voltam – elég rendszeresen alkalmaztuk az eutanáziát, illetve annak képmutató, önámító, hallgatólagosan már akkor is megengedett, megtűrt, álszentül passzív eutanáziának nevezett módját. Eljátszottuk, hogy nem azt tesszük, amit teszünk. Fájdalomcsillapítás ürügyén olyan dózisban adtunk be narkotikumokat, ami előbb-utóbb a beteg halálához vezetett. Egy akkor már jó tízéves törvény kimondta ugyanis, hogy a betegnek joga van kínjai enyhítéséhez, de persze nem mondta-mondhatta ki, hogy milyen fokon. A szenvedés csillapításához az elviselhetőség küszöbige – vagy a teljes érzéstelenségig, amit élőhalott állapotnak tekinthetünk. De ha nemcsak a narkotikumokra reagáló testi fájdalom, hanem más szövődmény, netán épp a narkotikum mellékhatása gyötörte a beteget, nem remélhettük, hogy tudatos állapotban, mi több, elfogadható, vagy éppen kellemes narkózisban tarthatjuk haláláig... Még bajosabb volt ámítani magunkat, ha tudtuk jól, hogy adott betegség, például némely agytumor a végső stádiumban megalázó tünetekkel igen, de fájdalommal nem jár... És mi mégis ugyanazt tettük: fájdalomcsillapító narkotikumot adtunk a végső stádiumban vegetálóknak, hogy elősegítsük halálát.

– *A századforduló körüli webarchívumokban „passzív eutanázia” címszóval megjelenő írásokban legtöbbször a lélegeztetőgép leállítását említik. Ez tényleg megengedett volt? Hagyták azokat a szerencsétlen embereket megfulladni?*

– Alkotmánybíróságunk akkori testülete, közel tízévi fontolgatás után úgy döntött, hogy fenntartja a végső stádiumban lévő betegek önrendelkezési jogát az orvosi kezelés

megtagadására. Ezt egyébként az egészségügyi törvény már korábban szentesítette. A lélegeztetőgép leállítása a kezelésmegtagadás jelképe lett. Mindenki könnyen megérthette, hogy ezzel a beteg halálát okozzuk, de ezt így nem mondták, mondtuk ki. „Hagyjuk meghalni”, szólt farizeus módon az eufemizmus, és közkeletűen ez volt a „passzív eutanázia”. Ha kerekén kimondták volna, hogy a beteg írásos folyamodványának eleget téve, kikapcsoljuk a gépet, hogy remélhetőleg gyorsan megöljük, világos lett volna minden. Végzetes lépést tesz meg az orvos, vagy az ápoló. *Tenni* pedig csak aktívan lehet. Tehát merő önámítás *passzív* eutanáziáról beszélni. Ha nyilvánvaló lett volna, hogy a gép leállítása percekig, napokig, esetleg hetekig tartó fuldoklásos agóniát okoz, mielőtt bekövetkezik a halál, az alkotmánybírák is rájönnek talán, hogy mit hagytak jóvá. „Passzív eutanázia”?! Alkotmányos megfojtás! Semmi köze az eutanáziához, a jó halálhoz. Borzalmas halál!

– *Mai szemmel elképzelhetetlen, hogy alig két évtizede orvosok, ápolók képesek voltak ezt végignézni...*

– Dehogyan nézték végig... Egyikük kezében mindig ott volt az injekciós fecskendő, egy lónak is elegendő morfiúmmal. És már a gép kikapcsolása előtt megtölték a beteget mindenféle kábító szerrel. Persze csak *kábító szerekkel*, nem pedig *kábítószerekkel* – akkor még a kannabist, a vadkendert is kábítószernek tartották, használatát éppúgy büntették, mint a legveszélyesebb, függőséget okozó kokain- vagy ópiumszármazékét. Az agónia enyhítésében még szó sem lehetett az azóta kifejlesztett cannabinoidokról.

A fájdalmat azonban különböző narkotikumokkal akkor is legálisan csillapíthattuk... Akkor is, ha semmi fájdalom sem volt a haldoklónak. A rettenetes szülte agónia enyhítéséért azonban szinte semmit sem tehettünk. A szokásos palliatív gondozáson, és azon túl, hogy kezünkben tarthattuk betegünk kezét, megtörölhettük verejtékező homlokát – vagyis azon túl, amit a legálisan működő hospice szervezet már akkoriban is nyújtott, csak a törvény kijátszásával enyhíthettük az agónia agóniáját.

A „passzív” eutanáziának lehettek a kezelés megtagadásából eredő kínoknál, a fuldoklásnál is borzalmasabb, embertelenebb következményei: például ha leállítjuk a...

– *Nagyon kérem, ne folytassa – attól tartok, elveszítem olvasóink zömét... Márpedig megígértem Önnek, hogy semmit sem hagyok ki a válaszaiból. A mi nemzedékünk azonban elszokott már az ilyen cinikus, lelketlen kegyetlenségtől. Térjünk inkább vissza a túlvilághoz, amely – ha igaz – ismét egyre többeket foglalkoztat. Abból ítélve, amit eddig Öntől hallottam, nézetei a túlvilág létezéséről elég ellentmondásosak. Vagy legalábbis több változáson estek át. Mi hát erről ma az önök thanatológiai álláspontja?*

– Mint talán már említettem, intézetünk nem képvisel egyetemes és egyöntetű nézetet az életen túli létről, a túlvilágról, az ősi vagy újabb keletű, némely körökben mind népszerűbb fogalmakról az élet utáni életről, a lélekvándorlásról.

– *És Ön? Ön most, miután oly sok embert – különböző vallásúakat és ateistákat egyaránt – segített kibékülni a halállal, és több mint hat évtizeden át látott meghalni megannyit – most, nyolcvannégy éves fejjel mit gondol a túlvilágról? Arról, hogy mi lesz velünk halálunk után?*

– Szellemi örökségünk, ha hátrahagyunk ilyet, kétségtelenül fennmarad.

– *Ez azt jelenti, hogy a szellemi túlélés csak azok vigasza lehet, akik alkottak, s abból valamit hátrahagytak? Ez nem valami fair azokkal szemben, akik...*

– E tekintetben nincs különbség azok között, akik hátrahagyott szellemi örökségükből, avagy a túlvilági létbe vetett hitükből merítenek megbékélést. Mindenki üdvözüljön a saját hitéből, mondja a Korán. Nekünk azt tanították, hogy csak a példás életű ember lelke jut a mennyeknek országába. Ezen általában azt értették, hogy illető példásan istenfélő volt. Megtartotta az Istentől eredő törvényeket. Nem hazudott, nem lopott, nem ölt. Manapság ez már nem elég: elvárjuk, hogy társadalmunk szellemi, érzelmi, tudományos vagy anyagi, netán lelki vagyonához mindenki hozzátegye a magáét. Csakis ez tarthatja fenn, gazdagíthatja kulturális örökségünket, s tartja életben szellemi lényünket, énünket halálunk után.

Ezért mondom, hogy az eutelia kulcsfontosságú része – a lét jó befejezésének egyik fő pillére, előfeltétele, hogy életünk alkonyán, amikor elménk már nem a jövőt kutatja, s emlékezetünk nem az előző napokban történeteket tartja számon, hanem életutunk mér-földköveit idézi föl – felemelő emlékekre tekinthessünk vissza. Gyermekkorunk, majd gyermekeink és unokáink gyermekkorának ámuló fölfedezéseire, felnőttkorunk boldogító munkásságára. Jótetteinkre, fennmaradó alkotásainkra. Mert ne feledjük: lényünk, énünk igazából nem a lankadó testünk, lassuló elménk, hanem emlékezetünk összessége. Amelyből korosodásunkkal egyre igényesebben, válogatósabban szemelgetünk.

Hacsak be nem zárul előttünk emlékezetünk tárhaza. Hacsak nem félünk feltárni annak kapuit. Márpedig ha ezt a pszichológiai zárlatot képtelenek vagyunk magunk feloldani, és ehhez segítséget nem kérünk, életutunk végén csak kibírhatatlan, örökkévalóságnak tűnő ürességre, napnyi hosszú órákra, hetekkel vetekedő napokra számíthatunk. Nem az euteliára, a jó befejezésre.

Mert maga az eutanázia csak egy múló pillanat, az elmúlás pillanata: egy aktus, segítő mozzanat. Alanyi jogon és az önrendelkezés jogán mindannyian szabadon választhatjuk ezt a kiutat, ha a kiszámíthatatlan sors lassan fölemésztő, megalázó gyötrelmet hoz ránk. Az eutelia azonban nemcsak a meghalásról szól, hanem egész életvitelünkről, beleértve az emlékezetünk tárházának feltöltését életünk végéig kitartó, utolsó napjainkat is gazdagító emlékekkel.

A szekuláris, világi vagy laikus, humanista értelemben vett *jó halált* éppúgy ki kell érdemelnünk, mint a szakrálisat. A megváltó üdvözülést. Avagy a lélekvándorlásban, az általa megvalósuló túlélésünkbe vetett hit révén elérhető, jó halálhoz vezető megnyugvást. Nézetem szerint őseink ráéreztek arra, hogy föltétlenül, szükségszerűen embervoltunkhoz tartozik az igény, hogy valami túléljen bennünket. Valami fennmaradjon létünkől. Rájöttek vagy megérezték, hogy a teljes, nyomtalan elmúlás nem lehetett az isteni terv és szándék része. És művének legcsodásabb eleme, vagyis az általa megálmodott tökélyre törő, örökös, folyamatos fejlődés nem működne – nem sodorna fennebb és tovább –, ha mindannyian maradéktalanul meghalnánk, nyom nélkül eltűnnénk a föld színéről és a minket követők emlékezetéből. Töprengtek az élet utáni életen, melynek aztán rendre megfogalmazták különféle tanait. És bizonyára megvilágosodott előttük, hogy ha végképp meghalnánk mind, avagy teljes valónkban, testestül-lelkestül örökké élnénk, az kizárná a folyamatos fejlődést, mert az evolúció alapfeltétele az élet–halál–élet végtelen ciklusa, és így az előzőtől talán csak árnyalatnyi részletben eltérő egyed születése.

Meglátásom szerint tehát az evolúciós fejlődés felismerését, megérzését tükrözi a legtöbb vallásban, kultúrában fellelhető hit, hogy belőlünk valami túlél minket. Csak abban nem értenek egyet, hogy mi és miként marad fenn utánunk. A legősibb hit szerint köztünk élő szellemként. Vagy halhatatlanná lett testként. Az ősi Egyiptomban a tehetősebbek eleik bebalzsamozott múmiáját otthonukban tartották, hogy az elődök részt vehessenek fontos családi eseményekben, ünnepi lakomákon. Ma már nem találkozunk az őskultusz ilyen jegyeivel, azonban sok keleti kultúrában még ma is megosztják eledelüket családjuk elhunyt tagjaival: legszegényesebb ételükből-italukból is egy-két falatot-cseppet az ősök kis házi oltárára helyeznek, vagy a tűzbe vetnek számukra. Másutt már nem otthonukat osztják meg halottaikkal, hanem a temetőkhöz építenek mauzóleumokat, vagy némely keleti kultúrában kis, leginkább nyaralókra emlékeztető, minden kényelemmel ellátott, szépen berendezett házacskákat, amelyben a halottait meglátogató család akár az egész napot eltöltheti. Van ott víz, villany, tévé, némelyikben kis mosdó is, meg konyha a kihozott rengeteg étel felmelegítésére. Meg talán egy-két fekvőhely, hogy a kisebb gyerekek lepihenhessenek, ha a játszadozásban kimerültek. Folyik ott az élet, hadd lássák az elhunyt ősök, hogyan él a család.

Nem csoda, hogy számos keleti kultúrában nemigen értik, mi szükség az euteliára. Ők biztosra veszik, hogy ha jó életet éltek, jó haláluk lesz. Kínai vendéglős, boltos szájából ez körülbelül így hangozhat: Ha egész életemben szorgalmasan dolgozol, ha reggeltől estig mindenkit készségesen kiszolgálász, és sok pénzt hagysz örököseidre, majd te sem halsz meg egészen: dédunokáidat és ükunokáidat is láthatod majd sírházadban hancúrozni. Persze ehhez is hit kell, erős hit, amely nyilván csak azok jussa, akik ilyen sok évezredes kultúrába születnek bele.

– *Noha Ön a kommunizmus idején nőtt fel, mégis ezeréves keresztény kultúrába és gyökeresen katolikus családba született. Ön valamikor, gyermekkorában bizonyára hitt a keresztény túlvilágban. A hospice mozgalomban például szintén vannak, akik a haladók istápolásának szentelték életüket, és azt vallják, hogy ebben az áldozatos szolgálatban erősödött hitük a túlvilágban.*

– Gyermekként elképzeltem a mennyek végtelen birodalmát, valahol fenn, az eget végtelen kékségében. De még azután is, hogy kinőttem a felhők mögül minket figyelő-óvó – a kis katekizmusunk képeiből és szépművészeti alkotásokból belénk itatódott – antropomorf nagypapa-istenképből, képes voltam hinni abban, hogy lelkünk valahol tovább él, ha nem is ott fenn, ahonnan akkor már rendszeresen küldtek üzeneteket a rakétákkal felöltött földi utazók. Ameddig hittem, hogy test és lélek elválasztható, azt is könnyű volt hinni, hogy ha nem is az űrben, de a test halála után valahol, egészen más dimenzióban, a lélek tovább él. Ez a hitem azonban sosem volt elég erős ahhoz, hogy felnőtt fejjel elfogadtassa velem a feltámadás keresztény tanát. Pedig valóban ennek szellemében nőttem fel, mélyen, már-már dogmatikusan katolikus családban. Könnyű volt persze hinni gyerekként, amíg nem gondoltam végig: miként is kelne ki sírjaikból a holtak maradványai az utolsó ítélet harsonáinak hangjára, egykori lelkükre találva, új életre támadva, hogy megítéltesenek, és ha könnyűnek találtatnak, a kárhozat örök tűzére vetessenek.

Már ifjúkoromban is megfejtetni törekedtem a bibliai metaforákat; legtöbbjüket végül meg is értettem. Már mint azt, hogy számomra mit jelentenek. De a csontvázak életre kelésének metaforikus jelentésével semmire se jutottam. Egyetemista koromban talán ezért is

fordultam a teológiához. Hiszen miközben az anatómián heteken át a legapróbb ízéig boncolgattuk annak az ismeretlen, de nemrég még élő-mozgó, gondolkodó, érző embernek a testét, szinte állandóan kísértettek a testi feltámadás kérdései. Talán nem is annyira a hogyan, inkább a miért kérdése gyötört. Képtelen voltam megérteni, felfogni, hogy a lélek miért kívánna visszatérni a testbe, amelyből szabadult. Mármint ha igaz, hogy a lélek osztályrésze a számunkra elképzelhetetlen, örök, túlvilági boldogság, az istenközelség véget nem érő gyönyöre. Ha így van, mi szüksége lenne arra a testre, amely akkor, ott a boncasztalon, oly érdektelennek, jelentéktelennek tűnt?

Azóta többször is eltűnődtem azon, hogy az orvostanhallgatóknak valójában előbb fiziológiát kellene tanulniuk, hogy megismerjék, csodálhassák a test szerveinek – beleértve elménket – legapróbb részéig bámulatos összhangban működő egészét. Ha így lett volna, annak idején talán magunk is nagyobb kegyelettel vagdalgatjuk a nekünk „kiutalt” testet.

– *Értem. Tudom, milyen tiszteletlenül viselkedtek olykor az orvostanhallgatók, amikor még részt kellett venniük valóságos tetemek boncolásában. De a testi feltámadás átgondolása a boncteremben miképpen vezette gyermekkori hitének elvesztéséhez?*

– Nem az anatómia kalauzolt oda. Az csak odáig kísért, hogy mindinkább meg akarjam érteni azt, amiben addig képes voltam gondolkodás nélkül hinni. Vagy jobban mondva, mindabban és mindazt, amit addig nem gondoltam végig, mert hinni akartam benne. Mert úgy éreztem, hinnem kell, hogy megmaradhassak annak, akinek-aminek születtem. Amire szüleim neveltek. Amire családom hagyománya kötelezett. Talán attól tartottam, hogy hitem egész tornya leomlik, rám omlik, ha egyetlen sarokkővét is szétmállani hagyom.

Talán más korokban ezek a kérdések nem okoztak volna ekkora problémát a fiataloknak. De ne feledje, hogy akkor, több mint hatvan évvel ezelőtt, a hatvanas évek elején jártunk. Habár valamennyire már fellazult a még Sztálin által reánk hozott diktatúra, a marxista materializmus szellemiségünket fojtogató légkörében – miközben a besúgók, a kommunista ügynökök szüntelenül zaklatták a hittannal, teológiával foglalkozó kis csoportokat – semmiféle kételyt nem engedhettem meg magamnak. Kapaszkodnom kellett a hitembe, még abba is, amiben képtelen voltam hinni...

– *És mások is így reagáltak a marxista indoktrinációra? Egyetemi kollégái?*

– A hozzám hasonlóak közül elég sokan. A marxista oktatási rendszerben a túlvilág fogalmát nem is említették, hacsak nem ironikusan. De talán mi – a második világháború előtti zsidó-keresztény intellektuális elit „hivatásos antikommunista” sarjai – éppen ezért ragaszkodtunk hozzá annyira. Lehet, hogy oly nagy érdeklődésem a transzcendencia, a teológia iránt éppen abból eredt, hogy szükségem volt egy másik, spirituális világképre, világra, túlvilágra, amely ellensúlyozza a marxista világ materializmusát.

– *Nyugaton sosem kerekedett felül a marxista ideológia. Nem volt mivel szemben keresni az ellensúlyt. Mégis, az Ön nemzedékében legalább annyian ragaszkodtak – és ragaszkodnak ma is – a spirituális világnézethez, a túlvilág fogalmához, mint Önök akkor, ellenzékben a diktatúra uralkodó filozófiájával.*

– A kapitalista világ materializmusa talán még lélekörülőbb volt, de jobb, ha ebbe nem megyünk bele. Csak azért említettem, mert olyan életút-interjúra kért fel, amely feltárja, hogy miért és hogyan lettem, aki lettem. Számomra és barátaim számára antikommuniz-

musunk éppoly meghatározó, életútformáló volt, mint másoknak a kommunizmus, amelytől ők várták a megváltást: főként annak a garanciáját, hogy a múlt század első felének tragédiái, atrocitásai nem ismétlődnek meg. Ezek ugyan nem ismétlődtek meg – de csak újabb tragédiák és atrocitások árán.

Akik láttuk, hogy hová vezetett mind a jobb-, mind a baloldali fanatikus ideológia, fölfelé tekintettünk: a mindennapin túlra, a Transzcendenciára. Az evilági reménytelenségben, a nukleáris holokauszt Damoklész-kardja alatt a túlvilági reményre emeltük tekintetünket. A teológia útján akartuk megérteni a transzcendenciát. És irigyeltük azokat, akiknek a hite oly rendíthetetlen volt, hogy még a hivatalos ateizmus legsötétebb éveiben is kétségbe merték vonni önmaguk előtt a vallási tanokat. Én először csak félve mertem követni a példájukat. És még inkább irigyeltem azokat, akikben sosem tudatosult, hogy bennük is valami evilágon túli remény tartotta a lelket...

– És teológiai tanulmányai közelebb vitték a transzcendencia befogadásához, netán megértéséhez, ha ez egyáltalán lehetséges?

– Megértettem, elfogadtam, hogy a Transzcendenst azért nevezzük így, mert túl van mindazon, ami értelmünkkel felfogható. Megtarthattam tehát hitemet a transzcendens Teremtő princípiumában, a szakadatlan alkotó folyamat, a táguló világegyetem és a véget nem érő evolúció isteni csodájában. És megszabadultam büntudatomtól, amiért már kamasz koromban sem hihettem a Biblia felhők közül letekintő, próbára tevő, ígéreteit be nem tartó, szakállas öregurában. Ezért fogadhattam el az akkori kettősség (a kizárólag testünkre figyelő orvostudomány, farmakológia – és a csakis lelkünk titkaiban járatos pszichológia, teológia) helyett a holisztikus nézetet az egész test és a teljes lélek *elválaszthatatlan* egységéről. És arról, hogy testet-lelket ekként kell kezelni: egyként. De erről már esett szó.

– Úgy tudom, évtizedeken át gyermekorvos-onkológus volt, most meg kizárólag a geriatricai thanatológiával, az euteliával foglalkozik – az életút utolsó szakaszának megkönnyítésével, „bearanyozásával” – ahogy egyre többen merik mondani. Nagyon is az Ön nevéhez fűződik az eutelia megkülönböztetése az eutanáziától. Elmondaná, hogy mi vezette erre?

– Gyermekorvosi pályám kezdetén nagyon keveset tehettünk a rákos gyermekek gyógyításáért. Többnyire csak a szenvedésüket enyhíthettük, már amennyire, hiszen a palliatív gondozásban is messze elmaradt akkori tudományunk a maitól. Sok esetben, mire vidéki kórházakból hozzánk kerültek ezek a gyermekek, ránk már csak felkészítésük és persze szüleik felkészítése maradt az elkerülhetetlen halálra. Keserves, lélekőrítő hivatás volt. Oly elkeserítő volt napról napra haldokló gyermekek kezét fogni, hogy én magam nem is mertem vállalni az apaságot. De mert a gyermekek reménytelen szenvedése mindenkit mélyen megrendített, még a hivatalból ateista kórházi vezetők is elnézték, ha a szokásosnál többet foglalkoztam velük és szüleikkel. Még ha egész estéket töltöttem is egy-egy haldokló gyermek ágya mellett, és jobbra a sztetoszkóp sem lógott a nyakamban. Nyilvánvaló volt, hogy nem a szívverésükre, tüdejük hörgésére füleltem.

Sőt vezetőim megjegyzéseiből, ami a feddésig vagy a fegyelmiig sosem ment el, kitűnt: jól tudták, hogy ilyenkor gyakran meséltem a gyermekeknek a túlvilági boldogságról, ha az enyhítette szorongásukat, félelmüket. S ha a szülőknek ez némi megnyugvást szerzett,

előttük sem vonakodtam hivatkozni Isten megbocsátó jóságára, vagy éppen az örök életre. Mint már említettem, akkor még annyira hittem test és lélek halál utáni szétválaszthatóságában, hogy ilyenkor nem éreztem magamat önámító képmutatónak.

– *És az Ön segítségével a gyerekek felülkerekedtek halálfélelmükön? Miként az eutelia programmal – a közvélemény ámulatára – az életük végén járó öregeknél Ön, majd társai is elérték ezt?*

– E tekintetben könnyebb dolgunk volt a gyermekekkel. Bennük még nem gyökerezett meg a halálfélelem. Többnyire csak az értelmetlen szenvedés ellen lázongtak. S a kezelésként félték. Magát az elmúlás elkerülhetetlenségét legtöbbje olyan pragmatikus beletrökdéssel fogadta, amelyet csak a legbölcsebb öregektől vártam volna el.

– *Lehet, hogy a gyermekekben erősebb, kételyekkel meg nem rontott a hit? A túlvilág hite?*

– Erről később, amikor már hozzáférhettem a legújabb szakirodalomhoz, dolgozatot közöltem a most már nemzetközi Thanatológiai Szemlében. Röviden, és olvasóinak közérthetően: amíg a gyermekeknek, valamikor a kamaszkorban, ki nem alakul az identitásuk, amíg föl nem lázadtak szüleik ellen, vagy amíg szüleik el nem engedik őket, nem érzik magukat a mi fogalmaink szerint igazán egyéneknek, individuumoknak. Nincs én-tudatuk, identitásuk. Szüleik vagy adott esetben az őket felnevelő nagyszülők mintegy részének tekintik magukat, énjük beléjük helyezik, és létezésüket el sem képzelhetik nélkülük. S amíg tudatukban nem független személyiségek, halhatatlannak érzik magukat. Vagy fogalmazzunk inkább így: a halál félelmével nem saját, meghatározatlan létüket féltik, hanem azok életét, akiktől függenek. Akiknek – úgy érzik – részei.

– *Ön szerint tehát a halálfélelem nem öröklöttén sajátunk? Nem ösztönös?*

– A folyamatos isteni Alkotás, vagyis az evolúció folyamán a legtöbb mai fajban kialakult idegrendszer a táplálék megszerzésén túl a szervezetre veszélyes helyzetek felismerésére is képes lett. Az idegrendszer további fejlődésével kiválasztódtak olyan neurofiziológiai, vagyis agyi mechanizmusok, amelyek ezeket a felismeréseket érzéki-érzelmi reakciókkal asszociálták. Például a méz illata és íze gyönyörrel, míg a rothadó hús bűze undorral tölt el. Egy gyermek mosolya, kacaja gondoskodni vágyó szeretetet ébreszt bennünk, míg a ránk törő ellenség eltorzult arca és csatakiáltása megrettent: menekülésre vagy ellenállásra késztet. A szakadék széléről letekintve pedig félelem tölt el: halálfélelmünk viszsztatart attól, hogy közelebb lépünk a veszélyes mélység pereméhez.

Ezek a belső, érzelmi mechanizmusok irányítják tetteinket. Mondhatjuk úgy is, hogy ezek készítetnek a jóra, arra, ami evolúciós tapasztalataink alapján hasznosnak bizonyult, mint például a nagyon is tápláló méz elfogyasztása – már akkoriban is, mikor ezért meg kellett küzdeni a méhekkkel. Vagy visszatart a rossztól. Attól, ami rossz, veszélyes számunkra: mint például a rothadó hús. Vagy az, hogy túl közel merészkedjünk a szakadék széléhez. Ezeket a belénk épített, készítető és gátló mechanizmusokat nevezhetjük akár isteni gondviselésnek, vagy őrzőangyalunknak is, mint ahogy lényegileg, hatásában és szerepében azonos ezekkel.

Valamennyi fiziológiai mechanizmus sok millió idegsejt – és a kapcsolatukat megteremtő, serkentő vagy éppen gátló, több tucatnyi kémiai anyag: úgynevezett mediátorok és inhibitorok egymásra hatásának az eredője. Jórészt szándékunktól függetlenül, vagy

akaratainkkal csak részben, esetleg csak nagy gyakorlattal befolyásolhatóan. Természetesen e nagyon bonyolult érzelmi reakciók megfelelőképp érzékenyek. Túl érzékeny is válhatnak, és nem csak azokra a stimulusokra, amelyek őket általában kiváltják.

Például a jótékony, mert oltalmazó félelem a szakadéktól olyan főbiává válhat, hogy az alátekintés pár biztonságos lépcsőfok magasságából is leküzdhetetlen rettegést válthat ki a tériszonytól szenvedőben. Másokból a sötétség, a bezártság, az egyedüllét vagy éppen a tömeg vált ki beteges iszonyt. De mindez egyazon közös, ősi félelemhez, a halálfélelem fiziológiai, állatokkal is közös mechanizmusára vezethető vissza.

Van, aki pszichológiai segítséggel, van, aki csak gyógyszerek megfelelő, remélhetőleg idővel csökkenthető adagolásával küzdheti le főbiáját. Az utóbbi években mindkét kezelési megközelítés sokat fejlődött, hatékonyabbá vált. Természetesen a leghatásosabb mindkettő alkalmazása, az adott esetnek, betegnek megfelelő arányban. Így van ez a halálra készülő vagy haldokló halálfélelmének feloldásával is. Ez a jó halál elkerülhetetlen előfeltétele, tehát az eutelia legfőbb feladata, még napjainkban is, és talán marad legalább még egy emberöltőn át.

– És azután?

– Az életútjuk végén járóknál remélhetőleg majd csak nagy ritkán találkozunk az utolsó napjaikra sötét árnyat vető halálfélelemmel. Tudjuk, különösen a XX. századot megelőző irodalomból, hogy az emberek nagy többsége – például a természethez közel álló parasztemberek – minden félelem nélkül fogadták el vénségükben a halált. Így látták nagyszüleiktől, anyjuktól-apjuktól, akik az élet rendjeként fogadták a véget. Ha egy-két nemzedék eleik rettegő agóniája, megalázó haláltusája helyett ismét arra emlékezhetne, hogy szüleik, nagyszüleik milyen példamutató méltósággal búcsúztak el tőlük, az eutelisztikus életforma olyan újjászületése következhet el, amely fölöslegessé tenné a farmakológiai eutanáziát. Lelki szemeim előtt megjelenik a halált elfogadó, a jó élethez vezető atyai áldás szimbóluma: az élettel betelt, halálra készülő apa, amint kezét fia fejére helyezve vesz búcsút tőle, adja át neki örökségét: helyét a nap alatt.

És ha már ismét visszatértem a Bibliához: az orvostudomány értelmetlenné tette az engesztelő égőáldozatokkal, az isteneknek felajánlott ajándékokkal elnyerhető gyógyulásba vetett hitet, a rengeteg szenvedéshez vezetőt – mely újszülöttek, gyermekek millióinak pusztulását okozta. Ezért hiszem, hogy majdan (talán valamikor ötszáz vagy ötezer év múlva, hiszen az emberi fejlődést ilyen távlatokban kell mérnünk) az isteni szeretet megjövendőlt országában egyre többen részesülhetnek majd az igazi euteliában, a simeoni jó halálban...

– Simeoni?

– A bölcs, az élettel betelt, azaz életcélját elért Simeon történetében és szavaiban remélem láthatni utódaink jó halálát. Lukács, a görög orvos, így idézi evangéliumában Simeon halálra vágyó szavait: „Most bocsásd el, Uram, szolgádat, szavaid szerint, békében.”

– És Isten meghallgatta Simeon fohászatát?

– Nem azt kellene kérdeznie, hogy Isten meghallgatta-e Simeont, hanem hogy elég erős volt-e Simeon hite. Elég erős volt-e ahhoz, hogy akarata erejével megtérjen eleihez.

A legtöbb embernek valamikor majd nem lesz már szüksége eutanázia koktéllra. Azoknak, akiknek elég erős lesz szabad akarata, az őket megillető jó halálba vetett hitük.

Hegyeket mozgató hitük, hogy a jó étellel, amelyre visszaemlékezni érdemes, kiérdemelték a jó halál kegyét. Ilyen rendíthetetlen hittel akaratuk ereje elegendő lesz a simeoni halálhoz minden külső segítség, a mi segítségünk nélkül is. De addig, mai kétkedő mivoltunkban, nem akaratunkra, hanem eszünkre kell támaszkodnunk: el kell fogadnunk a modern farmakológia eszközeit. Nem csak gyógyításunkban, életben tartásunkban, hanem halálba segítésünkben is.

KÁNYÁDI SÁNDOR 75 ÉVES

VÖRÖS LÁSZLÓ

A „röstellt” versek természetrajza

KÁNYÁDI SÁNDOR PÁLYAKEZDÉSÉRŐL

Kányádi lírájának sok értelmezője, így Márkus Béla is szóvá tette, hogy legelső verseskötetéből egyetlen költeménye se került bele egyik válogatott verseskötetbe sem: „Megtagadta, nem vállalta őket. A gesztus ismerős. Alig akad a magyar irodalomnak olyan alkotója, aki fiatalkori, a negyvenes évek végén, az ötvenesek legelején készített műveit ki ne hagyta volna a válogatásaiból” – írja.¹ Lászlóffy Aladár felesége, aki sokat tanult férje zseniális szóvicc-alkotó képességéből és gyakorlatából, a *Valaki jár a fák hegyén* című, Kányádi Sándor egyberostált versei magyarázó alcímet viselő könyv megjelenése után nagyon szellemes szójátékkal azt kérdezte a költőtől, hogy az „egyberostált versekben” a „röstellt versek” is benne vannak-e, célozván ezzel Kányádi első költői korszakának sematikus műveire.

Természetesen nem voltak benne. Annak ellenére nem kerültek bele, hogy költőjüknek egészen más a véleménye erről, mint Márkus Bélának vagy Lászlóffynénak. Tibori Szabó Zoltánnal készült beszélgetésében ezt mondja: „Amelyeket sajnáltam, hogy nincsenek benne, azok a régi, ötvenes években írt verseim. Nem is jó ez a kifejezés, hogy sajnáltam, inkább úgy fogalmaznék, hogy nem szégyelltem volna őket, ha belekerülnek.”² Ugyanitt még azt is hozzáteszi, nem a versek miatt sajnálja a kihagyást, mert azokról megvan az őket megillető rossz véleménye; hanem az a magyarázó szöveg hiányzik nagyon, amit hozzájuk lehetett és kellett volna csatolni: „Nem azt mondtam, hogy a magam mentségére szolgálna a kísérő szöveg, hanem hogy a kort kellene bizonyos utalásokkal megmagyarázni. Azt, hogy például hogyan jött létre annak idején egy ilyen vers. Mert képmutató az, aki azt mondja, hogy soha nem voltak társadalmi megrendelések [...] Amikor íróféleként eszmélni kezdtünk, megtanultuk Majakovszkijnak a társadalmi rendelésről szóló törvényeit. De tulajdonképpen Petőfi Sándor is ezt mondja: »Ha nem tudsz mást [...] a szent fát félre tedd!« Akkoriban, ifjúságom idején – amit most szembe kéne köpni, de én ezt nem tudom megtenni, mert egyszerűen nem megy – hittem az eszmébe. Fiatal voltam. Abban az időben az epikai hitel az volt, hogy például Csángóföldön magyar iskola működött, és Bákóban magyar tanítóképző tagozat.”³ Éppen ezért sajnálja, hogy a „rostáltakból” a „röstellték” kimaradtak.

„A kort bizonyos utalásokkal megmagyarázni”, vagyis tekintetbe venni azokat az objektív körülményeket – mind a társadalmi létben, mind a közérzetben, mind a művészet övezetében –, amelyek erőteljesen befolyásolták akár a közgondolkodást, akár az írói-

költői személyes bensőséget, elengedhetetlen föltétele annak, hogy kellően értelmezhes-sük (s *nem mentegessük*, amiként Kányádi is nyomatékkal utalt erre föntebb!) a sematiz-mus időszakának verstermését.

Mert itt van például a sematikus politikai költészet – és az általában vett sabloniroda-lom – egyik legjelentősebb általános jegye, a túlárado optimizmus, már ami a haladó erők munkáját és jövőjét illeti. Van ennek egy egyetemes vonatkozása: vége a rémes háború-nak, a fő veszélyt, a fasizmust megsemmisítették – s ebben különleges érdemei vannak a Szovjetunióknak és a nemzetközi munkásmozgalomnak –, itt az áldott, a várva várt béke, vele új korszak jött új, nagy lehetőségekkel. Van másodszor egy roppant fontos nemzeti vonatkozású tény: rohamléptekkel folyik az újjáépítés, a gazdasági növekedés szemet-lelket gyönyörködtető az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt, a falvakba is sorban eljut-nak az addig hiányzó technikai vívmányok. S van harmadszor egy legalább ennyire fontos osztálytartalmú újdonság is: új lehetőségek nyílnak az eladdig alacsony sorban élő osztá-lyok, rétegek számára a tanulásban, munkában, előmenetelben, fölemelkedésben, egyszó-val: a társadalmi igazságosság közeli megteremtésében.⁴ És negyedszer, de nagyon-na-gyon hangsúlyosan: mindezek külön-külön, és persze főként együttesen sok-sok jót, nyelvi, gazdasági, kulturális stb. egyenlőséget ígértek a magyar nemzetiségnek is, nem is beszélve a jogegyenlőségről.

A kor tehát objektíve indokoltta tette a felhőtlen bizakodást, az örömaradatot. Petru Groza kormányának demokratikus intézkedései egy aranykor eljövetelét ígérték a romániai magyar nemzetiség számára is. Groza már 1943–44-es börtönnaplójában megfogal-mazza a román–magyar együttélés alapelveit: „Azt mondtam: ez a két nép a történelem keresztútjain mindig mint ellenség találkozott akkor, amikor érdekük szerint egymás mellett kellett volna állniok. Történelmük tárgyilagos vizsgálata kétségtelenül ehhez a kö-vetkeztetéshez vezet – mint ahogy a történelem vakmerő és elfogult meghamisításának si-került elsötétítenie a nemzedékek ítélőképességét, amikor mesterségesen táplálta az örök ellenségeskedés és gyűlölködés hagyományát. [...] Amikor átléptem ezeket a szűk határokat [a családi nevelés hasonló szemléletű korlátairól van szó – V. L.], felvettem az érintke-zést a széles nagyvilággal, bejártam az akkori civilizáció nagy központjait és mindenek-felett tágabb látókört és távlatot nyertem – a sötétség szétszóródott és a gyűlölet elolvadt, mint a hó a napon. [...] Sikerült rájönnöm ilyen módon, hogy a román és a magyar nép közötti megértés nemcsak hogy lehetséges, de – mivel a szomszédság és a történelmi együttélés adva van – a kölcsönös boldogságot célzó, lényegbe vágó feltétel és geopolitikai jellegű parancs.”⁵

Egy velem való hargitafürdői, magnetofonra fölvett beszélgetésben fontosnak tartotta elmondani a költő, hogy amikor édesapja hazafelé jött a fogságból, a nagyváradi vasútállo-máson ezt kiabálta a rikkanca, a Romániai Magyar Szó cikkét idézve: „Politizáljunk és be-széljünk magyarul!” – írta doktor Groza Péter. „Megsértődtem volna – folytatta Kányádi Sándor –, ha akkoriban a rendőr nem magyarul szólít meg Kolozsváron”. Az 1953-ban végzett színiiskolások írtak Grozának: szeretnének Nagybányán létrehozni egy magyar színtársulatot a román mellett; négy hét múlva megjelent a rendelet a színházalapításról, megvolt a költségvetés, megtörténtek a kinevezések, s az első tömbházat ott a román és a magyar színészeknek adták. A nagybányai magyar társulat előadásaihoz fűződő élményei-

ről két vers is van Kányádi első kötetében: *A nagybányai színház „Apák ifjúsága” előadása után*, és a *Búcsú a nagybányai színészekről*.

A Kolozsvári Magyar Színházban Bisztray Mária volt akkor az igazgató, Groza minden bemutatójukon ott volt. Az egyetemre is elment, Kányádi is találkozott ott vele, a szünetekben lehetett beszélgetni a politikussal; a költő is innét őriz egy történetet, ami azóta mintegy népi legendává lett, folklorizálódott, mert változatokban él tovább (Beke György is megírta, lényegtelen eltéréssel Kányádiéhoz képest⁶): elmondta nekik Groza, hogy Sztálin koporsója mellett együtt álltak díszőrséget Rákosival, s a váltás után mondta neki, van egy kérése hozzá. Mire Rákosi: Groza Péternek nem lehet olyan kérése, hogy ne teljesítem. Groza: érettségi találkozónk lesz, szeretném, ha ott lenne Nagybacsoni Nagy Vilmos is. Az eredmény: „előkaparták” onnét, ahol deportálva volt, engedték megnőni a haját, a külsejét rendbe hozták, és ott is volt a találkozón!

Kányádi egyik főntebbi interjújában említette már a bákói magyar nyelvű tanítóképzőt. Valóban, ezekben az években derűlátásra adhatott okot a magyar tannyelvű iskolák hálózatainak kiépítése is. „A demokratikus Groza-kormány a magyar oktatásnak teljes szabadságot biztosít. Elismeri a magyar közoktatás teljes egyenjogúságát. Megadja neki a szellemi és anyagi lehetőséget a továbbfejlődésre. Egyenlő lépcsőfokra helyezi az állam hivatalos nyelvén történő oktatással” – írja Szemlér Ferenc *A janicsárság vége* című vezércikkében 1945. szeptember 12-én.⁷ Mi több, a moldvai csángóknál is megnyíltak a magyar tannyelvű iskolák. A Magyar Népi Szövetség vezetősége jelenti 1947 novemberében: „Igen nagy jelentőségű az, hogy Bákó megyében rövidesen négy magyar állami elemi iskola nyílik ama magyarság számára, mely nem jutott hozzá ahhoz, hogy anyanyelvén tanuljon meg írni és olvasni.”⁸ „Így épült ki a magyar iskolahálózat Moldvában is, elemivel minden faluban, tanítóképző magyar tagozattal Bákó városában, hogy helyi születésű tanítók oktathassák majd a csángók gyermekeit.”⁹

Nagyon biztatóak a háború utáni első évek eredményei a romániai irodalmi élet magyar vonatkozású eseményeit nézve is. 1945. július végén–augusztus elején nagyszabású Petőfi-ünnepségek voltak például Segesváron, Kolozsváron, Brassóban. „A kapcsolatok valóban szépen alakulnak. 1945 novemberében Bukarestben létrejön a Román–Magyar Társaság (a budapesti Magyar–Román Társaság képviselőjében Balázs Béla van jelen az ünnepi eseményen).”¹⁰ 1946 márciusában tekintélyes magyar író- és művészküldöttség utazik Bukarestbe; Illyést dísztaggá választják a Romániai Magyar Írók Szövetségébe. 1946–47-ben rengetegen hivatkoznak Adyra román és magyar oldalon egyaránt, kiemelve a „Dunának, Oltnak egy a hangja” eszméjét. S még tovább: „Benedek Marcell, Kacsó Sándor és Kós Károly aláírásával az 1946. február 25-i szám címlapján olvasható a *Bejelentés*, miszerint a Romániai Magyar Népi Szövetség központi vezetőségének felkérésére, »népünk demokratikus egységé«-nek szilárdítása és szélesítése, egyúttal pedig a román és a magyar nép közti egyetértés és barátság, a közös építőmunka szolgálata érdekében a három erdélyi írástudó elvállalta a *Világosság* szerkesztőbizottságában való részvételt.”¹¹

Még ezt megelőzően Illyés Gyula is egyértelmű bizakodással szól a bukaresti rádióban 1945. augusztus 6-án, a miniszterelnökkel való találkozása után: „Groza Péterben bátor demokratát, nagyvonalú államférfiút, a dunai népek megbékélésének őszinte hívét ismertem meg, nemcsak a román dolgozók, hanem a magyarok is nyugodtan rábízhatják sorsukat.”¹²

Sütő András 1948 szeptemberében került át Bukarestből a kolozsvári *Falvak Népe* című laphoz, s ez lett az *ő egyeteme*, „írás és társadalmi szolgálat kart karba öltése abban a hitben, hogy a világ teremtésének vagyunk részesei. Ifjonti lelkesedéssel hittünk az írás hatalmában, amelynek erejét – minden más hatalomtól elütően – épp megosztottsága, vagyis kinek-kinek a másiktól különböző művészi szemlélete hordozza. A változatosság törvénye végezte toborzó munkáját, s ültette Kós Károlyt és Gaál Gábort, Kiss Jenőt és Salamon Ernő gyászban idézett szellemét a munka közös asztalához.

Így él bennem ennek az időnek a hangulata.”¹³

A társadalmi valóság sok-sok eleme mozgósított, sőt sokszor szinte taszított tehát a korlátlan optimizmus felé. De ha a kortárs romániai vagy az anyaországbeli magyar irodalmat vette kézbe egy nagyon fiatal, induló költő, ugyanezzel a szellemmel találkozott. „A költő közéleti küldetésének alapélménnyé válása a politikai-közéleti líra előtérbe kerülését eredményezi a negyvenes évek második felében; vallomás helyett agitáció lesz a lírikus fő feladata [...] A termelés, a közélet aktuális feladatait őszinte pátosszal megéneklő versek mellett a jellegtelen riportversek is elárasztják a lapok, folyóiratok hasábjait” – jellemzik a kort az irodalomtörténészek.¹⁴

A felhőtlen derűlátást kaphatta például a pályakezdő Kányádi már egyik mesterétől, a nem csak költőnek, hanem irodalomtudósnak is kiváló Szabédi Lászlótól, társítva mindjárt az agitátor-költő ars poeticájával: „Nincs szükség az irodalomra, / ha csak lesi, s nem kelti a napot; / ha lelkesedtek, rajta fel, rohamra, / ha nem, hallgassatok.” (*Költők s bírálók*. [1948])

Egy másik tisztelt mester, nagy költőelőd, Tompa László szintén a szép távlat s a hozzá vivő tettekre szólítás hangján énekel: „Láthassuk mind: az idő színt cserélt, / Pusztultat minden háborús herét, / Míg munkás küzdött erős béke véd, / Hogy fölszeghesse alázott fejét. // [...] Építsünk hidat, tudás-falakat, / Erősödhessék köztük a szabad / Gondolat, amely éltet, bujtogat / Mint sugaras, friss, nyári virradat.” (*Népek karéneke 1945 tavaszán*)

Szemlér Ferenc verseit olvasva se kaphatott másféle élményt az ifjú Kányádi Sándor, azokban is dicső és ragyogó a jövő: „A világ szélén kel a nap / s csodálkozva figyel körül, / hogy ez a munka hogy halad, / amit megkezdünk emberül! / Hogy ez az élet csupa rend / és csupa hő és csupa ragyogás – / hogy itt új világot teremt / a sarló és a kalapács.” (*Sarló és kalapács*. [1945])

Nagyon jellemző, és a korérzület hatalmas erejét bizonyító tény, hogy – igaz, valamivel később, 1961-ben – a 23 éves Szilágyi Domokos szintén a közeli üdvösségről beszél, jól ki-csendülő elragadtatással: „Megürül az ég, / a földre szállnak kincsei, / és, nézzétek csak, angyalék / szárnyukat ím, levetkezik: // ez a jámbor őrangyal itt / óvónó – égi hivatal! – / s ez a harsonás valaki / egy szimfonikus zenekar // tagja – s így tovább, így tovább – / földközelpbe kerül a menny, / és földre száll a túlvilág / és föld alá a félelem”. (*Keresztvetők*)

Már az eddigi idézetekből is világosan kitűnik, hogy nemcsak a fiatal, pályakezdő Kányádi Sándor írt ekkor olyan – rövidesen idézendő – költeményeket, amelyek a szó szoros értelmében paródiáknak tűnhetnek föl egy későbbi kor olvasója számára – ahogy ezt egyik nyilatkozatában Kányádi is említi –, hanem a már-már élő klasszikusoknak számító idősebb költő-tekintélyek egy része is, akiknek összmunkássága nagy-nagy tiszteletet ér-

demel, akik kiváló versek egész sorát alkották meg, de ezekben az években ilyen művek (is) születtek tőlük.

És nem is csupán a gáttalan bizakodás témájában. Mert ott volt például a „békeharc”; Csak egy példa a békeversek illusztrálására: „Gyűjtsd magad össze te is már tömény / hatalmas hanggá és a tengerek / fölött kiáltsd a gyilkosok fülébe, / hogy béke! béke! béke! béke! béke!” (Szemplér Ferenc: *Béke-rapszódia* [1949])

Aztán ott volt a munkaverseny is mint az egyik vezető téma. Kányádi például Horváth István tollából ilyen olvasható: „Élőverset versenyzünk a kapálón. / Döccen a rím, ha kielőz a párom. / [...] Elkap a láz, érzem, arcom lángra gyúl. / Vágom én is megifjultan, szilajul. / [...] Kapaéllel, toll hegyével folytatom, / Vörös zászlónk, versenyzászlónk nem hagyom.” (*Ifjúsági brigádban*)

Tompai László szintén az ifjúság lendületét dicsőíti, amikor egy munkásgyűlés fiatal fősztálozója ihleti versre: „Megfogadja hát itt nyomban, / Hogy munkáját ötven-hatvan / Százalékkal szaporítja, / Ahogy a Párt is tanítja. / Vállalja így is a részét / A nagy harcból a békéért!” (*Gyűlésben az ifjúsággal*. [1951])

Helyszűke miatt a továbbiakban már az idézeteket mellőzve csupán a szerzőket és a verscímet sorolom föl, mert ezek önmagukban is sokatmondók. Szemplér Ferenc: *Balázs Ferenc traktorvezető dala; Daraszolás; Gyarak, lakótelepek; Kenyér-üzlet; Szabók, lakatosok; Üzemszünet; A galaci hajógyárban; Egy hajó terven felül; Az állami borgazdaságban; Papírgyár; Golyóscsapágy* (a versek 1950–1961 közt íródtak).

Még Szilágyi Domokos is írt verset az *Építőkről*, a *Vasöntőkről* és a *Kazánkovácsról*, s *Jóreggelt* című költeményében ő is megénekli a kor egyik jelképes munkaeszközének, a *traktornak* kora reggeli friss hangját.

A szocializmus sikereinek dicsőítése mellett természetesen ott áll a nyugati életforma emberellenességének kárhoztatása, erőteljes bírálata is. Méliusz József például egész ciklust szentelt – *Ben Hepburn hagyatéka* címmel – a munkanélküli fiatalembernek, s ennek kapcsán a kizsákmányolásnak, elnyomásnak, négerüldözésnek, lincselésnek és így tovább; az egymondatos konklúziót pedig ekképpen fogalmazza meg: „Szíve csak addig van az embernek, míg vagyona nincs.” Szemplér Ferenc verscímei közül néhány: *Eichmann; Csombe, Franco; Sztrájkoló Nyugaton; Éhségstrájk Franciaországban*.

A sematizmus időszakának két legfontosabb és legjellemzőbb tárgyköréről azonban még nem szóltunk: a Párt és a pártvezetők tömjénezéséről. Szabédi László egyenesen *Vezessen a párt* címmel írt verset 1949-ben; Szemplér Ferenc „a párt nagyszerű tervén” me-reng el a jövőről álmódzva, van *Párt-köszöntő* című műve is, de a koronát *Nyugtalan gond* című versével teszi föl erre a témára, amikor arról ír, a Párt annyira benne él, „hogy paplanom friss melegén / s szeretőm ajkán felfedezlek” – írja róla. Ez már a paródia fö-lülmúlhatatlan csúcsteljesítménye! De Szilágyi Domokos se marad ki a sorból, amikor 1960-as *Tizennyolc millió* című költeményében azt írja, hogy ennek a sok kéznek „tevé-kenységét / hangolja egybe / az okos agy: / a párt.”

A pártvezetésekről írt versek sokaságát föl se soroljuk, csak név szerint említjük a legfontosabbakat. Sztálin halálát csaknem minden jelentősebb költő meggyászolta, ¹⁵ Lenin mint példakép is gyakori a művekben, de néhányszor ott szerepel félistenként dicsőítve Mao Ce-tung, Dimitrov, Gheorghiu-Dej, Fidel Castro, Lumumba, hogy csak a még ma is jól ismerteket említsük.

Első verskötetében Kányádi Sándor nem írt sem a pártról, sem a pártvezérekről – egyetlen művet se! Nagyon tanulságos erről a tanúvallomása: „És azt is meg kell mondanom, hadd tegyek egy személyes vallomást, engem azért szoktak dicsérni ideológiai szempontból, hogy nem írtam soha Sztálinról, nem írtam Sztálin-verset... Meg kell mondanom, hogy akartam és írtam is, de nem sikerült... nem volt jó... azt hiszem, hogy valamiféle paraszti jóérzés óvott meg, vagy másvalami... valami, ami alighanem az emberrel veleszületik...”¹⁶

Nem írt verset emellett a békeharcról, a nyugati életformáról, a „rothadó kapitalizmusról”, a nemzetközi munkásmozgalom nagy sikereiről, a Szovjetunió élenjáró teljesítményeiről, példamutatásáról és sok más olyan ajánlatos témáról, amely akkoriban jó pontnak számított a hatalom szemében. Nem írt, mert nagy valószínűséggel úgy járt volna vele, mint a szándékolt Sztálin-verssel: nem lett volna jó a mű.

Arról viszont sokat és nagy kedvvel írt, ami a szívéhez és eszéhez legközelebb állt, ami a véreben volt, az idegeiben élt: *a munkáról, legfőképpen pedig a paraszti munkáról, mert ez volt az ő igazi világa.*

Kányádi első kötetének (*Virágzik a cseresznye*, Bukarest, 1955) csaknem valamennyi méltatója¹⁷ kiemelte, hogy a könyv két jellemző jegye azonnal szembetűnik: az egyik a nyilvánvaló és erőteljes Petőfi-hatás, a másik a tematikus világlátás, kezdve a témaválasztástól a leegyszerűsítő valóság szemléletig. Egy húsz év körüli, pályakezdő költőnél csodaszámra ment volna, ha akár az egyiket, akár a másikat elkerüli – *akkor és ott, az előzőekben vázolt körülmények között!*

A Petőfi-hatásról ő maga így nyilatkozott: „Sokan azt mondják, hogy én Petőfi nyomdokain indultam; hát hol induljak, amikor semmi más nem volt otthon, mint a *Biblia*, egy *Petőfi*-könyv és egy kalendárium. Az édes anyatejjel szívtam őt magamba. Fejlődhettem így, tanulhattam úgy, rafinálódhattam amúgy, a ritmusaimmal zsonglorkódhattam, szabad verseket írhattam, de egyvalamit biztosan nem cseréltem: *vershitet*.”¹⁸

Ezt a „vershitet” pedig mindenekelőtt és mindenekfölött Petőfi költészete plántálta bele. Hálás téma lenne megvizsgálni, hogy a kezdeti – gyakran nyomasztóan ható – *külsődleges, főleg poétikai-technikai jellegű* hasonlóságok, mintautánpások hogyan válnak le szinte hónapról hónapra, foszlanak le kötetről kötetre verseiről, úgy azonban, hogy a *Petőfi-líra és költői magatartás legfőbb tartalmi jegyei*: a szabadságigény, a népszerűség, a dolgozó ember mindenekfölött való megbecsülése, a szegények ügyének fölkarolása, a társadalmi igazságvágy, jogegyenlőség és így tovább – változatlanul megmaradjanak, állandósuljanak. Nagyon igaza van tehát Kányádi mindkét monográfiájának, amikor Petőfihez való viszonyát így jellemzi: „Ilyen értelemben Petőfi hatása nem szimpla »hatás«, hanem együtthatás, szellemi-lelki közösség, gyökerében hasonló látásmód” – írja Kódoböcz Gábor¹⁹; „Az »igazi Petőfi« közszolgálatosságára való rávalóság, a hit naiv őszintesége, a jobb akarás vágya és az igazság könyörtelensége, az ügyeszeretettel átcsillan a sablonos szövegeken is [...] Pályája legelején sem csak azért fordult Petőfihez és a népi irányzathoz, illetve a népköltészethez, mert ez az út kínálkozott számára a legszabadabbnak, hanem mert világa leginkább ott talált hasonló valóságtartalmat, problematikát és megoldást magának. [...] Kányádi Sándor biztonsággal azt a világot ismerte...” – vallja Pécsi Györgyi.²⁰

Megváltoztatva a megváltoztatandókat, ugyanez mondható el a „röstellt versekről” is. A *Virágzik a cseresznye* – amelynek már a címe is roppant jellemző! – első harmadá-

ban egymást követik a paraszti munkát szinte ünneppé magasztaló versek. A *Vargyasi ős* a kopár szeptemberi táj képeivel indul, ám az ott folyó munka nyomban életet, sőt *szépséget* visz bele: „De a barázdák zöme – / egybeolvadt s a földbe / széles táblán vet a gép./ sivár őszből így lesz szép.” [1950] Nyomban követi ezt az aratást megéneklő vers, szép költői képpel indítva: „Kaszám élén kél a hajnal, / friss harmaton vágok, / a nyomomban verse-nyeznek / marokszedő lányok. // Előttünk a végtelenbe- / nyúló búzatábla, / s mintha gép lenne a kaszám, / oly serényen vágja.” (*Kaszám élén...* [1950]) Aztán megint az ekék jönnek már a tavasz legelső napjaiban: „»Csá te, gyí te« ostor pattog –, / s elindul vagy tíz eke. – / Csak jó mélyen elvtársaim,/ hosszú a gaz gyökere.” (*Ekék indulnak.* [1951]) Aztán újfent az *Aratás* következik: „A hegytetőn mint egy bimbó / Fesledez az ég alja, / S a harmatos, lágyan ringó / rozs a fejét lehajtja. // [...] A brigádok megérkeztek,/ »mozgalmas a pirkadat« / lármájuktól fölröppennek / a rozsból a madarak.” [1951]

A kötet számos méltatója kiemelte a versek fiatalos lendületét, frissességét. Még az olyan szigorú bíráló, mint Cs. Gyimesi Éva is így ír: „Költeményeit keletkezésük sorrendjébe állítva tűnik csak ki igazán, mennyire kitölti ifjúkori szemléletét az emberközeli tárgyi világ a maga tapintható dimenzióival. [...] A klasszikus és a XX. századi népi irány jegyében alkot, mintha sem Ady, sem az izmusok vívmányait nem ismerné, de hangja korántsem avított, frissen, üdén hat.”²¹

Fölöttébb tanulságos azonban, hogy mihelyt nem a „tapintható dimenziók” világáról ír, hanem a megfoghatatlan elvontságokról, nyomban a legtipikusabb sematikus hang lesz úrrá versében: „S most, amikor enyém lett az ország, / most szeretlek, most vágyódom hozzád. / Most látom csak ragyogó szépséged, / most, hogy Terveink tükrében nézlek. // És kísérgetsz, mint egy csodás álom, / ringó búzád s új bányáid látom,/ látom, amint nagyra nő az ember. / Megbirkózik folyóval és hegyel...” (*Szülőföldem.* [1951])

Az is rendkívül érdekes és sokatmondó, hogy egy másik nézőpontból hajszálpontosan ugyanez a jelenség érvényesül az első verseskönyvben. Arról van szó, hogy a sematikus politikai költészetnek sok más mellett szerves eleme volt a „vannak még hibák” bírálata, sőt kemény ostromozása, gúnyolása, s ehhez kapcsolódva az „ellenség” – a „sorainkba beférkőzött”, a „sorainkban megbúvó” kártevők – „leleplezése”, szidalmazása. Ez a fajta bírálat Kányádinak is kedvére való és költői alkatára szabott volt; részben azért, mert szatirizáló, ironizáló hajlama már ifjú korában is erős volt, másfelől pedig azért, mert az előzőekben már vázolt – főleg paraszti – munkacentrikusság folytán a *jó munka* volt az egyik legfőbb eszmény és értékmérő a számára²², tehát szívből rosszállotta és kigúnyolta a hanyagságot; vagyis amilyen lelkesedéssel szólt a jól elvégzett munka üdvösségéről, olyan haraggal és megvetéssel írt a mulasztásokról, a nemtörődömségről.

Egyik ilyen költeménye a „*Vannak még hiányosságok*”, amelyet épp a szülőfalujában, Nagygalambfalván tapasztaltak nyomán írt 1951-ben, s amelyben a mellét verő, a csodás eredményekkel dicsekvő tanácsitkárt meghazudtolják a határban látottak: a földet még föl se szántották, sőt vetőmagot se hozatott nekik a titkár, ezért „A tanács titkárát kellene / valahogyan kiküszöböljük!” De még ennél is sokkal jobb a *Mit gondoltok, mire vártok?* (*Egy kollektív gazdaságra*) című és alcímű, szintén Nagygalambfalván, 1954-ben írott költemény, mely a lábon hagyott termés miatt háborog teljesen jogosan: „S itt a búza, de szép búza, / pereg a szeme. / Roskadozik, zokog mintha / könnyet ejtene. // [...] Ha ezt látnák, ha tudnának / hát kikelnének / kaszát fogni sírjukból a / régi cselédek.” Ebben a

versben már benne van egyfajta igazi szenvedély, költőileg meggyőzően kifejezett átérzettség; megkapóan szembetűnik belőle, hogy költője paraszti származék, akinek nagyon fájó és fölháborító, hogy ilyen a határ látványa, s a drága termés ott pusztul el az értelmetlen lustaság és hanyagság miatt.

Megírta a maga propagandaversét Kányádi Sándor is az ellenségről, aki közénk furakodott, s olykor még párttagként is feszít! Csakhogy míg az imént idézett verset jól érezhetően áthatotta a személyes érdekelttség, harag és hevület, a *Bátorság kell* című ellenségszidalmazó mű elejétől végig frázispufogató, papírizú, a szó legteljesebb értelmében sematikus írás; üresen csengő a hősies mozgósítás, hadakozás, fenyegetés, világosan érződik a sorokból, hogy nincsen tényleges valóságélmény mögötte: „Megismerni nem könnyű a pimaszt, / ruháinkat öltötte magára, / s mint valami zöldlevelű hernyó / színeinkben a szívünket rágja. // [...] De minket a gyáva gazemberek / gáncsolása soha ne retentsen. / Verekedni kell az igazunkért, / Elvtársaim, sok múlik a merszen. // Bátorság kell, szókimondás és tett, / Akkor is, ha orrbavernek érte, / Ez az ország a mi tulajdonunk / s nem egynehány bitang menedéke. // [...] Rettegjen, ha oly nagyon vörös is, / hogy már szinte belekékül. / Rettegjen még akkor is, ha netán / párttagsága szolgál menedékül. // Rettegjenek, bárhol is lapulnak, / bárhol bújnak, – kik a népnek ártnak. / Rettegjenek munkásosztályunktól, / s erejétől a népnek, a pártnak.” [1954]

A főnti példák tehát – amelyeknek sorát tágabb kifejtési lehetőségek birtokában jócskán lehetne még bővíteni – azt bizonyítják, hogy a propagandisztikus-sematikus-személyi kultuszos irodalom összetett érzelmi-gondolati képződményéből a pályakezdő Kányádi Sándor azt érvényesítette *lírailag*, amivel bensőleg fönntartás nélkül azonosulni tudott, ami eredendő tapasztalataival, falusi-paraszti élménykörével, erkölcsi értékeivel maradéktalanul összecsengett: a jobb életkörülmények üdvözlése, az igazságosabb világ, társadalmi rend reménye, a munka megbecsülése középponti témája lett. Egyszóval az az élménykör, amelyben igazán otthonos volt, öltött testet ekkori verseiben, s ami számára idegenebb, távol állóbb volt – a külpolitika, az imperialista fenyegetés, a párt mint tapasztalatilag kevésbé megfogható jelenség, a falusi közegben emberközeli léptékű *jó ember, rendes ember, kiváló ember* méreteitől messze elütő „*népünk atyja*”, „*népek atyja*”, „*bölcs vezér*” stb. nem tudott igazán érzelmi és értelmi tulajdonává lenni; erőltetetten pedig nem akart vagy nem tudott írni róluk, vagy csak rossz verset tudott – ahogy föntebb nyilatkozta –, olyant, amit vagy nem adott közre, vagy ha bármilyen okból megtette, értéktelenségével és gyarlóságával maga is tisztában volt.

Vagyis még tovább lépve az összegzésben: egy *nagyon sajátos sematikus líra az induló Kányádi Sándoré*; úgy is mondhatnám, hogy „testre szabott sematizmus” az övé, amely az akkori körülmények közt szükségképpen alkalmazkodott a kor követelményeihez is, de lírikusi alkatához is! Még másképpen mondva: már ekkor teljes vértettségében mutatta föl azt az egész költői pályáját jellemző tulajdonságát, amelyet Pécsi Györgyi imígyen foglalt össze rendkívül találóan: „Költészete töretlenül hiteles: megformáltságban, nyelvében, versszerkesztésében sohasem haladta vagy előzte meg azt a szintet, melyet érzelmileg, gondolatilag birtokolt. Költészetében, megformáltságában idegen vagy félidegen felségvizekre sohasem hajózott, mindenkor az általa teljességgel birtokba vett világról írt, arról, amelyikben teljességgel otthon volt.”²³

Korábban azt írtam a *Virágzik a cseresznye*fa két azonnal szembeötlő jegyéről, az erőteljes Petőfi-hatásról és a sematizáló, szimplifikáló valóság szemléletéről: egy pályakezdő költőnél csodaszámba ment volna, ha akár az egyiket, akár a másikat elkerüli – *akkor és ott!* Most azt is hozzáteszem: egyáltalán nem biztos, hogy ha mentes marad tőlük, lírikusi pályáíve kedvezőbben alakul. Sőt határozott meggyőződése: az vitathatatlan ugyan, hogy az esztétikai értékeket nézve – ahogy ő maga is mondta – kevésbé érdemlik meg ezek a művek a maguk mentségét; de abban igenis fontos szerepet játszottak, hogy még ilyen végletes külső befolyások, sőt néha kényszerek között és ellenükre is megalapozták a későbbi nagy Kányádi-líra szilárd „vershítét”, az autonóm költői alkat legfontosabb magatartásbeli tulajdonságait, mindenekelőtt azt, hogy bármiféle hatások, kényszerek, avagy divatok között csakis *szuverén költői egyénisége törvényeinek engedelmeskedjék*. Ehhez ezek a nagyon nehéz esztendők jó iskolát jelentettek, s ebben van a pályakezdő évek minden ellentmondásossága mellett is a legnagyobb pozitívuma.

Előzőleg idéztem már azt, hogy Sütő a negyvenes évek végén milyen jól érezte magát a *Falvak Népe* szerkesztőségében; azt az idézetet ennél a mondatnál hagytam abba: „Így él bennem ennek az időnek a hangulata.” Nos, a közvetlen folytatás így hangzik: „Ami ezután következett: védtelenül és váratlanul ért valamennyiünket.” A remények a jobb világban, igazságosabb társadalmi rendben, egyenjogúságban és még sok-sok másban sorra szertefoszlottak. De ez már külön tanulmány tárgya lehet az elsötétedő korról, benne Kányádi Sándor további – szerencsére nem hanyatló és elboruló égboltozatú, hanem *fölfelé ívelő* – munkásságáról is.

JEGYZETEK

- 1 Márkus Béla: Írónk és kora – Vonások Kányádi Sándor portréjához. *Új Forrás*, 1991. 2. sz. 70.
- 2 Tibori Szabó Zoltán: Az íróembert nem választják. Beszélgetés Kányádi Sándorral. *Kritika*, 1997. 9. sz. 12.
- 3 Uo. 11.
- 4 Vö. Márkus Béla: *Átdolgozások kora. (Sarkadi Imre és a sematizmus)*. Debrecen, 1996. 213–214.
- 5 Petru Groza: *A börtön homályában*. Bp., 1986. 154–155.
- 6 Vö. Beke György: *Régi erdélyi iskolák*. Bp., 1989. 148–149.
- 7 Idézi Beke György: i. m. 366.
- 8 Uo. 371.
- 9 Uo. 388.
- 10 Kántor Lajos: *Itt valami más van. Erdélyi krónika 1911–1959*. Bp., é. n. [1992], 251.
- 11 Idézi Kántor Lajos: i. m. 280.
- 12 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Bp., 1986. 392.
- 13 Sütő András: *Az én egyetemem*. In: *Nagyenyedi fügevirág*. Bp., 1978. 76.
- 14 Kántor Lajos–Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944–1970*. Második, javított kiadás. Bukarest, 1973. 172–173.
- 15 Talán nem érdektelen itt megemlíteni, hogy az *Irodalmi Újság* 1953. március 12-i számában *Történelmet csinált* címmel Illyés Gyula is közölt egy nem hosszú, de emelkedett hangú gyászoló írást; befejező mondatai így hangzottak: „Nemcsak hidak és városok viselik az ő nevét: azt fogja viselni ez a korszak is, amelyben hívei és ellenségei egyaránt benne éltek, és az ő hatására alakultak. Életem nagy becsvágya, hogy ezt a korszakot mint író méltó módon ábrázoljam.” In: Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Bp., 1987. 356.

- 16 Páll Árpád: *Költészet és politika. Kányádi Sándor itthon és a nagyvilágban szerzett tapasztalatairól.* In: P. Á.: *Harangszó a mélyből. Beszélgetések romániai magyar értelmiségiekkel.* Bp., 1991. 203.
- 17 Például Gálfalvi Zsolt: Hangulat, érzélem, gondolat. Kányádi Sándor verskötetének margójára. *Igaz Szó*, 1956. 3. sz.; Sütő András: Egy versolvasó megjegyzései. *Igaz Szó*, 1956. 2. sz.; Földes László: Levél Kányádi Sándorhoz. *Utunk*, 1956. 9. és 10. sz.; Sóni Pál: Kányádi költői útja. *Igaz Szó*, 1967. 1. sz.
- 18 Páll Árpád: i. m. 203.
- 19 Ködöböcz Gábor: *Hagyomány és újítás Kányádi Sándor költészetében.* Debrecen, 2002. 31.
- 20 Pécsi Györgyi: *Kányádi Sándor.* Pozsony, 2003. 28., ill. 47.
- 21 Cs. Gyimesi Éva: *Kányádi Sándor.* In Cs. Gy. É.: *Találkozás az egyszerűvel.* Bukarest, 1978. 66.
- 22 Kányádi Sándorra is tökéletesen érvényes az a jellemzés, amit Márkus Béla adott Sarkadi Imre sematizmusának egyik sarkalatos pontjáról: „... irodalomtörténeti közhely, amit az értékorientációs elemzések csak megerősítenek, hogy az 50-es években a munka volt a legkiemelkedőbb jelentőségű érték kategória. [...] És itt ragadható meg nemcsak ennek a pályaszakasznak, de az életmű egészének egyik központi gondolata: hogy az ember és a társadalom minőségét a *munka* jellemzi a leghitelesebben s a legmegbízhatóbban. Nem is annyira a munkának mint az emberi létezés első és alapvető feltételének, hanem inkább a munkaszeretnek mint erkölcsi tulajdonságnak ez a kiemelt szerephez juttatása, az axiológiában a legfelső csúcsra helyezése vissza-visszatérően jellemzi [...] világképét.” (Márkus Béla: *Átdolgozások kora. Sarkadi Imre és a sematizmus.* Debrecen, 1996. 9., ill. 93.)
- 23 Pécsi Györgyi: i. m. 11.

POMOGÁTS BÉLA

Az idilltől a drámáig

Az erdélyi magyar költő szinte mindig, Kányádi Sándor költői személyisége is, közösségi személyiség. Verseiben egy emberi közösség üzen a világnak, munkásságát a költészet és a mögötte álló nemzeti kisebbség lényegi kapcsolatának tudata hatja át. Ez a tudat az idők során gazdagodott és erősödött, a természetes közösségi érzés a sokasodó tapasztalatok és felismerések hatására vált meggyőződéssé. Ez a meggyőződés a történelem drámai konfliktusainak szenvedélyes átélésével párosul. Kányádi Sándor nemcsak az erdélyi magyarság helyzettudatának kifejezésére törekszik, ennek az emberi közösségnek a csalódásait és reményeit is megszólaltatja.

Fiatal költőként az emberi élet természetes örömeinek és elemi rendjének élményét fejezte ki verseiben, költői világképét ez az élmény határozta meg. Kis székely faluból került Kolozsvárra, kezdetben erős történelmi bizalommal tekintett a rohamosan átalakuló erdélyi élet jövőjének lehetőségeire. Gyorsan fejlődő városban élt, képzeletben, álmaiban mégis szülőfalujában kalandozott. Korai versei szelíd nosztalgiával idézték fel a falusi ifjúság emlékeit. Megtartó erőt és igaz emberséget mindig ezeknél az emlékeknél talált, ragaszkodott szülőfalujához. Meghitt otthonosságot a természetben keresett, a füzes folyóparton, a lankás erdőkben. Az egyszerű örömben és a becsülettel végzett mezeti munkában fedezte fel az élet biztos értékeit.

A falusi élményvilág, a harmonikus világkép és a köznapi tapasztalatot belengő derű a költői népiesség hagyományos rendjében jelölte ki korai költészetének helyét. Az erdélyi magyar lírának a második világháború után kibontakozó új hulláma a korszak poétikai normái következtében is a népies hagyományokat követte, egyszerűsége, közérthetősége törekedett. Kányádi Sándor költői indulását is a népies költői kultúra határozta meg. Verseit az a leíró-ábrázoló kifejezőmódot követték, amelyet a magyar népies líra honosított meg a két világháború között, hasonlóan más közép- és kelet-európai irodalmakhoz.

Verseiben a természeti jelenségeknek, falusi életképeknek adott tárgyi szerepet, életképeit gyakran emlékek színezték, emlékein az idill fénye ragyogott. A tárgyias, illetve epikus leíró verset általában személyes jellegű meditáció zárta le, amely a költő érzéseit és felismeréseit fejezte ki. A drámaibb érzés és hangoltság a korai versekben csak ritkán törte meg a népies hagyományokat követő költői hangulatot: Kányádi Sándor tiszta szóképekben, arányosan formált versszerkezetekben, a népies költészet magyaros ritmusában, szép asszonáncaival adott számot egy, a világgal ismerkedő, szülőföldjén otthonra találó fiatal költő természetes örömeiről és elemi felismeréseiről.

Mindemellett ez a harmonikus világkép is mutatja a későbbi drámaiság néhány jelét. A hagyományos népies forma időnként megtörik, vagy éppen fellazul: a *Nagyküüllő* című költemény, amely különben a három erdélyi nemzet (magyar, román és szász) egymásra-

utaltságának eszméjét hangoztatja, rövidebb sorokkal töri meg az epikus hangulatot kifejező kétütemű nyolcasokat, s a Nagyküüllő kanyargós folyását váratlanul a modern költészet egy klasszikus alakjának verseléséhez hasonlítja: „úgy foly, / akárcsak egy Neruda-verssor: / szabadon, s mégis mértéket tartva.” A *Téli alkony* című vers ugyancsak stilárisan töri meg a korai költemények karakterét, midőn az idilli hangulatot a romantikus hagyomány sejtelmes drámaiságával váltja fel. Mindez azt jelzi, hogy a fiatal Kányádi Sándor a népies hagyományok újszerű felhasználása révén kereste a maga egyéni útját, s már indulása idején elszakadt a népies egyszerűség normáitól.

A költői útkeresés következő szakaszán alighanem két erősebb hatás támogatta Kányádi Sándor költői műhelyének megújulását: az újabb magyarországi költészet, illetve az erdélyi lírai hagyomány teljesebb megismerése és birtokba vétele. A második világháború után kibontakozó magyar költészet, nevezetesen Illyés Gyula, Nagy László és Juhász Ferenc költői vívmányai a hatvanas évek elejétől váltak ismertebbé az erdélyi magyar szellemi életben. A lassanként meginduló kulturális csereforgalom jóvoltából ekkor kezdtek az erdélyi magyar költők tanulmányozni Illyés szellemi küzdelmekre alapozott poétikáját, Nagy László látomásos-mitologikus népiességét és Juhász Ferenc mindenséggel és történelemmel viaskodó lírai époszait.

Ugyancsak ebben az időben vált ismét eleven hagyománnyá a két világháború közötti időben Kolozsváron megjelent magyar irodalmi folyóirat: az Erdélyi Helikon korábban háttérbe szorított költészete, az a romantikus és elégikus tradíció, amelyet Áprily Lajos, Tompa László és Dsida Jenő életműve hozott létre. A két háború közötti korszak erdélyi magyar lírájának öröksége, illetve a kisebbségi élet tapasztalatainak következtében tragikus közösségi érzés hatotta át Kányádinak és társainak költészetét. Midőn mindinkább elvesztek azok a remények, amelyek a kisebbségi sors nyomasztó gondjainak megoldását ígérték, ismét a régi nyugalanság kezdett erőt venni az erdélyi magyar költészetben. Ekkor érték be az idősebb erdélyi magyar költőnemzedékhez tartozó Szemlér Ferenc, Horváth István és Kiss Jenő lírájának sötétebb színei, ekkor vált ismét nyugtalanná és szenvedélyessé Méliusz József avantgárd ihletésű költészete, és ekkor kezdtek számot vetni a fiatalabb lírikusok: Székely János, Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár a kisebbségi élet súlyos tapasztalataival. Ebben a számvetésben vállalt elkötelezett szerepet Kányádi Sándor költészete is.

Az átalakuló költői világképet az élmény nyugalansága jelezte: a fiatal költő a történelem véres jeleneteiről, gyilkos háborúkról festett szorongató látomásokat. Költői világa lázassá és zaklatottá vált, a korábbi szép harmóniát megtörték, az egyszerű örömeiben talált idillt feldúlták a közösségi létben szerzett nyugtalanító tapasztalatok. Azok a tapasztalatok, amelyeket az erdélyi magyarság a Ceausescu-féle etnokratikus kommunista diktatúrában szerzett. Drámai feszültségekkel áthatott költői világ alakult ki Kányádi Sándor verseiben. Ez a költői világ a harmonikus életérzés kényszerű megtöréséről tanúskodott.

Az eredeti harmonikus világkép felbomlását jelezte a versekben megjelenő irónia is. Az irónia a modern költészetben általában a társadalmilag elfogadott értékek megingására utal, illetve arra, hogy a költő új értékeket keres. A magyarországi költészetben a hatvanas évek eszmei vitái nyomán erősödött meg az irónikus költői szemlélet és magatartás, elsősorban Illyés Gyula, Weöres Sándor, Kálnoky László és a fiatalabb költőnemzedékek mű-

veiben. Az erdélyi magyar lírában is hasonló folyamatok következtében kapott erősebb szerepet az ironia, olyan költőknél, mint Méliusz József, Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár. Kányádi Sándor líráját ugyancsak ironikus mozzanatok hatották át: epikus jellegű versekben aktualizálta az antik mitológia alakjait és történeteit, s a klasszikus történetnek éppen a kihívó aktualizálás által adott ironikus távlatot.

Az ironia a korábban értéként számon tartott elveket és magatartásformákat kérdőjelezte meg. Az ironikus kételkedés mellett ugyanakkor mind több fény kapott Kányádi Sándor költészetének valódi értékrendje. Ennek az értékrendnek a tengelyében két mély meggyőződéssel vállalt eszme foglal helyet: ezek az eszmék a költészet közösségi hűségét és a társadalmi létben tapasztalt drámai konfliktusok költői katarziszát tételezik. A közösségi hűség korábban is Kányádi költészetének meghatározója volt, most ez a hűség kiteljesedett, tudatosabbá vált, s mint a székely múlt hősi korszakát idéző versei mutatják, történelmi háttérrel kapott. A katarzis megszerzése a súlyos szociális és politikai tapasztalatok költői kifejezésére támaszkodott. Kányádi Sándor versei hiteles képet adtak a falusi társadalom kifosztásáról és az erdélyi magyarság ellen irányított hatalmi erőszakról. Mindezt metaforikus formában, „aesopusi” nyelven, hogy elkerülje a cenzúra megtorlását.

A közösségi hűség formálta a költői személyiséget: a harmonikus világképének megfelelő természetes (naiv) alkotói személyiség ennek a hűségnek révén vált tudatos közösségi személyiséggé, amelynek egy nyelvileg és etnikailag meghatározott embercsoport jelenébe és múltjába ágaznak gyökerei. Ennek a közösségi személyiségnek minden megnyilatkozása magán hordozza az erdélyi magyarság sorsáért és megmaradásáért vállalt közvetlen felelősség bélyegét. A költészetet mindez kivételes morális szereppel ruházta fel, az alkotás esztétikai lényege mellett rendkívüli mértékben erősödött fel annak morális mondanivalója és jellege. Kányádi Sándor lírája az igazságkeresés férfias felelősségtudatát fogalmazta meg, a művészet feladata, mint *Függőleges lovak* című versében mondja, az, hogy kifejezésre juttassa, s ezzel mintegy feloldja a kor nagy emberi és történelmi ellentmondásait. A költészetnek igazságot és katartikus feloldást kell keresnie, ennél fogva szüntelenül helyt kell állnia a felismert igazság mellett, meg kell küzdenie a feloldó katarzisért.

A személyes helytállás és küzdés önként vállalt morálját nagy költői erővel az 1968-ban írott *Fától fáig* című nagy költemény fejezte ki. Ennek a versnek, mint Cs. Gyimesi Éva megállapította, igen nagy szerepe van Kányádi Sándor költészetében: motívumait versek egész sora készítette elő, illetve ismételte meg. A tárgyias elemekből, emlékképekből épülő, kihagyásos szerkezete révén hangsúlyozottan drámai jellegű költemény gyermekkori félelmeket keltett életre: egy régi éjszaka nyomasztó légkörét teremtette újra, egyszersmind mitizálta. Története szerint a világban éppencsak tájékozódni próbáló gyermeknek a család elbarangolt lovait kell a szorongást keltő erdei sötétben megkeresnie. A gyermekkori emlék költői példázattá válik, a félelmek és szorongások ellenére vállalt és véghezvitt cselekvést példázza, azt a felelős és cselekvő magatartást, amely a személyiségnek valódi karaktert, az életnek méltó értelmet ad.

A növekvő történelmi tapasztalat, a súlyosodó közösségi felelősség jelöli meg a költészet feladatát, de nemcsak feladatát, hanem nyelvi alakját, szerkezeti rendjét is: a költői forma mindenképpen a költői világkép alakulását követte. A korai népies hatások után Kányádi Sándor a modern líra, közelebbről az avantgárd kifejezésmódját sajátította el,

egyszersmind a hagyomány régebbi rétegeit aknázza ki, olyan mitikus és folklorisztikus nyelvi és poétikai rétegeket, amelyeknek örökségét a modern költészet is szívesen használta fel. Az avantgárd hatása nemcsak a ritmus fellazításában, a merészebb szóképekben érvényesült, hanem a vers szemléleti alapjainak formálásában és a szöveg szerkezeti felépítésében is. A korábbi dalszerűséget epikus jellegű kifejezőmód váltotta fel, a költemény drámai módon tagolódott, a versszerkezet töredezetté vált.

Valójában az avantgárd költészet formaképző elvei jutottak szerephez Kányádi Sándor „hosszú verseiben” is. A „hosszú vers” az újabb magyar költészet igen fontos poétikai fejleményét alkotja, két főbb változatát Juhász Ferenc és Nagy László alakította ki, még pedig oly módon, hogy Juhász a költői eposz formájának adott lírai karaktert, Nagy László pedig a hagyományos lírai formák, a dal vagy az elégia terjedelmét, befogadó képességét növelte meg. Kányádi Sándor „hosszú verseiben”, úgy tetszik, egy harmadik változatra ismerhetünk: az avantgárd „montázsvers” hagyományára, amely egyszerre foglal magába epikus és lírai elemeket: emlékképeket, töredékesen előadott történeteket, lírai kommentárokat és személyes vallomásokat. Ezt az avantgárd-jellegű költői montázst Kányádi a néphagyomány néhány elemével: népdaltöredékekkel, ráolvasásokkal, mondókákkal egészíti ki. Ilyen „montázsverset” alkot a már említett *Fától fáig*, valamint a két későbbi nagyvers, a *Fekete-piros*, valamint a *Halottak napja Bécsben*.

A hetvenes évek mind jobban kibontakozó erdélyi magyar irodalmában mindenképpen vezető szerepet tölt be Kányádi Sándor új költészete: az a népi hagyományokat és modern formaképző elveket egységbe foglaló líra, amely a fájdalmas közösségi és történelmi megrendülések nyomán születik. A kolozsvári költő látóköre időközben tovább bővült, tapasztalatai mélyebbek lettek: külföldi felolvasóútjai során megismerkedett a magyarországi szellemi élettel, a nyugat-európai és a tengeren túli magyar diaszpóra helyzetével és törekvéseivel, ennek következtében nemcsak látóköre tágult, hanem szellemi elkötelezettsége is új tartalmat kapott. A szűkebb körű kisebbségi hűséget egyetemesebb értelmű nemzeti elkötelezettség egészítette ki: közösségi világképe befogta az egész magyar történelmet és kultúrát. Erre vallanak azok a költői portrék, személyes értelmű hommage-ok is, amelyekben a magyar kultúra kiváló alkotó egyéniségeinek: a többi között Bartók Bélának, Kodály Zoltánnak, Illyés Gyulának, Weöres Sándornak, Tamási Áronnak, Kós Károlynak, Sütő Andrásnak állít emléket.

A nemzeti történelem és kultúra teljes hagyományának birtokában ítélte meg az erdélyi magyarság történelmi helyzetét és tennivalóit, igazi otthonát mindazonáltal mindig is szülőföldjén találta meg. Az erdélyi magyar költő közösségi tudatát mindig biztos meggyőződés alapozza meg, Kányádi Sándor is illetékesnek tudja magát egy emberközösség dolgaiban, a modern költészet nagy kísértőjétől, az elmagányosodástól sohasem kell tartania, költői közérzete mégsem lehet harmonikus. Verseire mindig sötét árnyékok vetültek, annak az emberi közösségnek a történelmi létét látja veszélyeztetve, amelynek hűséget fogadott, anyanyelvének és anyanyelvi kultúrájának lassú hanyatlását tapasztalja, szülőföldjének csendes tragédiáját kell tanúként megörökítenie.

Ennek a fájdalmas tanúvallomásnak költői foglalata a *Fekete-piros* című költemény. A cím alá írt rövid kommentár szerint „leíró költeménynek” nevezett vers a fekete-piros színű népviseletbe öltözött, az erdélyi Szék községből származó leányok délutáni találkozóját írja le. Néma összejövétel ez, midőn a nagyvárosban dolgozó, szolgáló falusi leányok

hangtalan táncban találkoznak az elhagyott szülőfalu emlékeivel és kultúrájával. A mozaiszerkesztésű költeményt éles ellentétek hatják át: a városi tájban, a civilizáció kellékei között falusi lányok tánca idézi fel a népi kultúra hagyományát, a lányok táncolnak, de ezt a táncot nem kíséri énekszó, a szertartásos összejövetel néma, sőt szomorú. A lányok kis magyar szigetet alkotnak a jelenkori Kolozsvár román többségű népességében, a jelen gondjai között élnek, szemérmes táncukkal mégis a múlt kulturális értékeit és tragikus emlékeit idézik a szemlélődő költő elé. Megannyi ellentmondás: ezek az ellentmondások fejezik ki a magára maradt emberi közösség helyzettudatát. A széki lányok hangtalan táncának jelképes, sőt mitikus értelme van; jelképes már maga a költemény címe is, a „fekete” a gyász, a „piros” az élet színe, s jelképes a tánc, amely egy kicsiny emberi közösség zaklatott történelmére utal. A széki lányok szinte mozdulatlan, mitikus táncia mögött egy kis nép történelmi sorsa rejtezik, s a költő ezt a rejtező sorsot látja meg.

Ha a *Fekete-piros* a nemzetiségi sors történelmi mélységeit fedi fel, a másik nagyvers, a *Halottak napja Bécsben* a világban szétszórt magyarságot siratja. A vers rekviem, amelynek születését megint csak pontosan rögzíti a költő: a bécsi Ágoston rendiek templomában Mozart Rekviemjét hallgatja, s miközben hátát a fehér oszlopnak veti, átengedi magát az emlékek és gondolatok egymásra torlódó hullámainak. Ezekből az emlékképekből és gondolat-foszlányokból, továbbá a versbe szőtt halotti búcsúztató és egy ismert erdélyi karácsonyi regösének szövegtörmelékeiből alakul ki a nagyszabású „montázs”, amely kivételes költői erővel szólaltatja meg a szétszóródás fájalmát: „szóródik folyton porlódik, / él pedig folyton porlódik / szabófalvától san franciscóig”. Ez utóbbi két földrajzi név arra utal, hogy a magyar nép milyen tragikus módon szóródott szét a glóbuszon a történelem csapásai alatt.

Az elmúlás rettenete és a feltámadás reménye jelöli meg azt a két szélső pontot, amely között a költemény érzelmi világa kialakul: gyász és öröm, harag és ragaszkodás, csalódás és remény között hullámoz ez az érzelmi világ. A költő keserűen vet számot önmagával, saját emberi létének mulandóságával, és vet számot a nemzetiségi-nemzeti fennmaradás-sal. A szétszóródás árnyaival viaskodik, eközben az emberi egyetemességet, magát a mindenséget ostromolja megnyugtató vigaszért: a komor halottak napi rekviemben a történelem áldozatainak közösségi méltósága mellett tesz tanúvallomást.

Az emésztő küzdelem és a személyes kockázatot is vállaló tanúvallomás szabja meg az elmúlt két évtizedben magyarországi és nemzetközi elismerésekben részesült Kányádi Sándor költészetét. Szolgálat, amelynek eszmei forrásai között egyaránt ott van a hagyományos protestáns etika és az erdélyi magyar irodalmi tradíció. Nehéz ez a szolgálat, hiszen a költőnek nemcsak személyes sorsának alakulásában kellett a huszadik századi történelem kegyetlenségét tapasztalnia, hanem a körötte élő emberi közösség végső próbatételeiben is. Kányádi a *Prédikátor könyvére* hivatkozott, midőn a kiszolgáltatottság bibliai példáját idézte fel: egész költői munkássága arra irányul, hogy ebben a kiszolgáltatottságban adjon vigaszt a körötte élő emberi közösségnek, és az egyetemes humánus szemléletiséget állítsa szembe azzal a türelmetlenséggel, amely Európa keleti régióiban általában irányítani szokta a gondolkodást és a politikát.

BÁRDOS B. ARTHUR

Esztendők**Kolozsvár**

Csengettek.

A vicei púpos Zsuzsa, aki úgyszólván a családhoz tartozott, az ajtóhoz tipegett és résnyire nyitotta:

– Maga ki? – kérdezte nyersen, de barátságosan és közben bizalmatlanul méregette a megszeppent látogatót.

– Kányádi Sándor – felelte az idegen s egyik lábáról a másikra állt...

Zsuzsa rábámult, vizsgálta a fiatal férfi arckifejezését és miután meggyőződött arról, hogy nem fenyegeti a háztájat semmiféle veszély – szélesebbre tárta az ajtót:

– Na, jöjjön be, ám előbb törölje le a lábát... Nálunk a tisztaság kötelező!

A szerény öltözetű úr cipőjére nézett, eső nem esett, a sárnak semmi nyoma. Aztán eleget tett a felhívásnak és belépett.

– IGYEKEZZÉK beljebb. Nem harapjuk le kegyed fejét! Sándor szót fogadott és belépett a szobába. Megállt és körütekintett, aztán, mintha magának tudakolta volna, habozva megszólalt: – A padlón parketta és perzsaszőnyeg is valódi. Szemre. Számomra ez újdonság, még sohasem jártam parkettán, nemhogy perzsaszőnyegen...

– Foglaljon helyet Sándor – játszottam a szíves házigazdát és titokban elvigyorodtam... Többre nem tellett. A helyzet különös volt, mondhatnám, a rendkívülibe hajlott.

Így kezdődött 49-ben barátságunk, egy életen át húzódott végig, a kettőnk közötti aránytalan távolság nem sorvasztotta meg a kölcsönös közelség átjáróit, meglévő éleit s talán szükséges szüneteit...

Bukarest

Később Bukarest, a román főváros lett átmeneti tanyánk. Előbb az ország tisztára suvickolt szívét

dobogtattuk meg – csupa kíváncsiságból... Sándor, ahányszor a fővárosban járt – mindig nálunk pihent meg – a karosszékbe zuhanva: lefékezett. Lendületétől felszisszent a ház. Folyó beszédzuhataga elsepert útjából minden ellenállást – hatása fenomális... Egyoldalúan gyorsult a társalgás, a hazai hírek mély nyomot vágtak a munténiai földbe. Bennünk. Így teltek napjaink. A három műszakos textilgyár, a Dacia külvárosi épülete és a hivatalosan nagyon bonyolult kiutalt lakás közti térségben zajlott le életünk. Sándor a helyzet magaslatáról irányított, ítélte, neheztelt, felszabadított, korholt, engesztelt – egyszóval lábatlankodó kanál volt a számos fajsúlyú levesben...

Bécs

A nyugati állomás közelében, a Kaiser-Strassében ütöttük fel téglás sátrunkat. Erdélyi barátaink be-ki csapkodták ajtónkat: Bodor, Sütőék, Csehi, Páll, Borgida, Ligeti György, (akkoriban az osztrák fővárosban lakott (Kordáky), Gáll Ernő) stb. Bugyborékolta életünk. Fix pontját Kányádi Sándornak hívták. Gyakran huppant a karosszékbe, miután bejárta a nemzetközi világot és móresre tanította tanítványait... O tempora, o mores! Az idő alig vánszorgott, de bőbeszédűségének habzó tengere partokat omlasztott össze! Bennünket is elsodort. A Mariahilfer Strassén otthonosan mozgott, olykor a fehér templomok falának dőlt.

Átutazóban, nálunk hevertette felhalmozódó fáradtságát, a magas emeletekről az egész kozmosz apró golyóbisnak tetszett: ide-oda görgette. . . Fiairól mesélt, Magdiról, a feleségéről, a gyermeklap, a Napsugár-szerkesztőség csínytevéseiről, Fodor Sándor úrról...

Újra itthon voltunk, a Duna partján, létkörünkbe bukdácsolt Kolozsvár szülővárosom és a Szamos belecsobogott a növekvő távlatba. Álmodtunk, és az álom átsegít némely nehézségen...

Kolozsvár

Késő este gurultunk át a magyar-román határon. A közeli Váradig az útgödrökön táncoltunk, értésünkre adták: haza érkeztünk! Nagyváradon már nem tudom melyik szállodából telefonáltunk Sándornak. Tíz óra lehetett... 1973-at írták. Csillagos este, első utunk Kolozsvárra, miután megkaptuk az osztrák állampolgárságot. A Királyhágó kacifántos szerpentinein a telihold üdvözölt, az erdőkkel borított völgyek sejtelmesen búgtak-zúgtak körülöttünk. Mint valami mese-országban szeltük a holdvilágtól bebalzsamozott tájat, minden valószínűtlennek tűnt... Éjjel 2 óra lehetett, mikor a Metropol szálloda előtt lefékezünk. Ilyen előrehaladott órában nem akartuk Kányádiékat zavarni. Üres szoba nem volt, számos telefonálgatás után végül a Szentegyház utcába küldtek, egy grófnőhöz... Szemben az Utunkkal, ahol valaha az irodalom napszámosaként működtem. Csupán másnap csengethettünk be Sándornál... Ölelések, puszkózások és Sándor legkisebb fia (Kb. 3–4 éves) azzal fogadta az udvaron parkoló hathengeres gépkocsit: zúd autó, zúd autó! Kimentünk a hátsó teraszra, onnan láthattuk a Szekuritate épületeit... Hosszan néztük, teljes csöndben, Magdi, Éva és Arthur hajdani lakhelyét...

Sopron

Kányádi hívására Sopronba ugrottunk, a Lővérek nevezetű szállodába. Természetesen barátom számlájára. A vendégfogadó napidíjasai voltunk. Együtt jártuk az ókori városkát, az apró házak kimázolt ábrázatuk mögé bújtak és tompán heherésztek a kisomfordáló napba. Sándor a házigazda méltányos büszkeségével vezetett a szűk utcácskákon keresztül... Szétnézett és mintha csak maga magának suttogta volna: ez az utolsó magyar ór a határon... A háziúr természetes biztonságával irányított a girbe-görbe utcákon át és a vendéglőben nagyvonalúan ő fizette ki a számlát. Mi, a bécsiek voltunk a vendégei, a dunántúli jövevények.

Bécs

A kertben, a virágzó tavasz gazdag fái alatt sétáltunk. Velünk lófrál láthatatlanul ifjúságunk, megfigyel, lelassítva utánozza mozdulatainkat, az iramló idő kikopott számlájára írja... Éva lefényképez, a valamikori kolozsvári életünkől botorkáltunk a színre. Kicsit megproppanva, megrozsdásodva, összezsugorodva, de mégis mi vagyunk, a két erdélyi költő sértegeti az ondolált, német rendszerű, katonás természetet...

Münster

A katolikus város meghívására Dortmundból a boltíves árkados, igen ápolt házakkal fennhéjázó, a hajdani vallásháborúk békéjének szálláscsinálója felé robogtunk, a gépkocsi elégedetten mormogott, az autópálya sima felülete csillogott a napisten ragyogó kedvében... Ha jól emlékszem, a magyar református kisebbség meghívásának tettünk eleget, illetve Kányádi Sándor költő látogatása szerepelt a napirenden. Már megérkeztünk, a koradélutáni, enyhe hangulat fogadott. A vendégfogadó hölgy autója után eredtünk és végül szerencsésen megérkeztünk célunkhoz.

Sándor jobbra-balra biccentett, mintha régi ismerősök körében mozogna. Zsúfolt ház tapsolt neki, a gondos előkészítés gyümölcsöző volt. Kányádi félszemmel felém hunyorított és elkezdett beszélni. Verseit kívülről mondta, néha könyvébe tévedt tekintete s aztán folyamatosan irányította sorait a figyelmesen csüngő hallgatóság felé.

Kolozsvár

Megbeszélésünk szerint a néhai New-York szálló sarkán találkoztunk. Az Egyetem- és a Jókai utca kereszteződésén adtunk kezet egy-

másnak. Már régen nem láttuk egymást, mit tehettünk egyebet: a házsongárdi temetőbe igyekeztünk. Néhány lépés után már a gondozott, néma sírok között kanyargott utunk, néztük az elmenekült idő által koptatott feliratot, az *örökké, in memoriam*, a mai és ellovant századok üzeneteit silabizáltuk a hantok homlokán... Hirtelen egy tovasiető asszony megtorpant mellettünk, Sándorra pillantott és végül megszólalt. – Ugye maga Kányádi Sándor, Budapesten láttam, amikor...

A költő elpirult, nagyon mértéktartóan, azt hiszem, csupán én fedeztem föl rózsás arcszínét. Utána Sándor igen elevenen, fiatalosan ugrándozott sírról sírra, a márvány, a kőtáblák nem sínylettek meg a koppanó súlyt, a halál földdomborulatai halkan szitkozódtak a lassan leszálló derengésben...

Budapest

A Vígsház mögött rejtőzik, elkendőzött valóságában lép elő a művészelemózsiát kínáló étkező... Az ablak mellett ülünk négyen: feleségem, csekélységem, Ruttkai Éva és Kányádi Sándor. Mit ettünk – elfelejtettem. Bocsánatot kérek! Legközelebb eszembe jut. Beszélgetésünk a színpad körül settenkedett... Sándor a döntő kulisszák fontosságáról tartott kimerítő előadást. Ruttkai Éva a közismerten biztos lábbal rúgott a kacatokba, csak úgy porzott. Mire a por elült, már világosabban zsúfolódott előttünk a szín: csupán az agyonismert személyek rontottak be a műajtókon és tűntek el a kulisszák sötétségében...

Latinovits, Gábor Miklós alakjai nőttek óriásira az időben, majd eltüntette pillantásaink előtt a lezuhanó függöny. Kányádi Sándor még mindig erről mesél, ha élesen fülelek – – –

*

Kálvin-tér: a fehérfalú református templom háta mögött berzenkedik a terebélyes vendégház. Kányádi ide ostromozott, itt aludtunk, hideg vízzel mosakodtunk, teát ittunk rettenetes ízű parizerrel (erről nem beszéltünk) a néni (neve a névtelenség folyosójára menekült) szorgoskodott körülöttünk, Kányádit csepülte és mi testvériesen vigyorogtunk a köznap buktatóin. Egyik nap Sándor fiatal asszonyt kísért szobánkba. Nem ismertem föl. Kutattam arcát, ismerősnek tűnt... Horváth István lánya volt – Arany. Így szállt el ifjúságunk, ma is vadásztunk utána az elsárguló erdőben...

Szünet

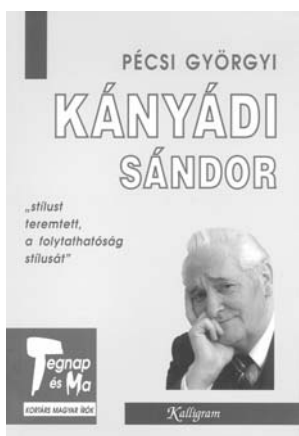
Kertemben ülök. A lombos esztendő elzúgtak fölöttem. Hallgatok. Őszül. Az élő Kányádi Sándor és Tichy Magda, a halott Gaál Gábor és Anna, a halott Gáll Ernő és a folyton sürgölődő Éva... És mások sejtelmes alakjai suhognak a telt bokrok között. Egyre fogyatkoznak... Egyedül ülök a padon, Kányádi sem a régi. Ki tudja...?

2003. november 12.

MÁRKUS BÉLA

Monográfia Kányádi Sándorról

PÉCSI GYÖRGYI KÖNYVÉRŐL

Kalligram Könyvkiadó
Pozsony, 2003
320 oldal, 2490 Ft

Önként vállalt provincializmus – szerepel annak a fejezetnek az élén, címként, amelyik a beérkezés könyveként számon tartott kötet, a *Szürkület* (1978) elemzése. Pécsi Györgyi, a monográfus, aki egyébként sem tart nagy távolságot az alanyától, Kányádi Sándortól, itt aztán igazán közel kerül hozzá. Szinte azonosul – mind az életrajzi szerzővel, mind a költeményeknek a hol vallomásosan feltárulkozó lírai énjével, hol pedig a történetet mondó beszélőjével. Ennek a művek tárgyalásakor éppúgy megvan a hozadéka és az előnye, mint ahogy az életrajzi portré készítésekor, a pálya egyes állomásainak számbavételekor is. Az előbbi esetben, hogy a beleélés, az ihletett átélés következtében – igen is! – élményszerűek lesznek az egyes alkotásokról készített elemzései. Az utóbbiban, hogy a szerző nyilatkozataira, interjúira és vallomásaira támaszkodva életnek és műnek nem egy olyan összefüggésére mutat rá, nem egy olyan mozzanatát ragadja meg, amely eddig vagy kevésbé feltárt vagy esetleg nem is ismert. A sok közül két, esetleg jelentéktelennek látszó részlettel is érzékeltethető és igazolható ez. Az egyik a költő születésnapjával kapcsolatos. Egészen pontosan azzal, hogy 1929. május 10-én látta meg a napvilágot, amely időpont azonban egybeesett a román királyság megalakulásának évfordulójával, ezért a hatóságok egy nappal későbbre keltezték a keresztlevelét – mintha emlékeztetni és figyelmeztetni akartak volna, hogy egy napon csak egy valamit, adott esetben az államot illik ünnepelni. Hogy anekdotába illő, netán szóra sem érdemes, elhanyagolható ez a dátumcsere? A költői önszemléletben nagyon is lényeges elemmé nőhet ki magát: ahhoz az ironikus felfogáshoz vezethetett, amely életnek és létnek nem egy jelenségét, tényét hajlandó és képes megfosztani minden fennköltségtől, hévvel teli emelkedettségtől. A másik tény a második verseskötéssel, az 1957-es kiadású *Sirálytánc*cal függ össze – talán nem is annyira abban a vonatkozásban, amit a monográfus kiemel, hogy ugyanis mindjárt a megjelenését követően betiltották, sőt bezúzásra ítélték, mi több, a költségeket a szerzővel fizettették meg. A kötet – amelyet utólag már a költő is legszívesebben meg nem jelentnek nyilvánítana – megesett ennél nagyobb furcsaság, mondhatni irodalomtörténeti csoda is. Mesébe illő, azt nézve, hogy volt is, meg nem is. Kántor Lajos és Láng Gusztáv közösen szerzett irodalomtörténetében például nem volt, a költőről rajzolt kisportré is ki-

hagyta a művek sorából – ugyanennek a sokszor forgatott monográfiának a bibliográfiájában viszont volt, a könyvészeti adatok összeállítója, Réthy Andor tudott róla. Így szerepeltették – tévesen – a *Harmat a csillagont* (1964) a második, a *Kikapcsolódást* (1966) pedig a harmadik kötetként. Olyanok is, mint Baróti Pál vagy Sőni Pál, de a magyarországiak közül a pályát és általában a romániai magyar irodalmat igazán alaposan ismerő Ilia Mihály, Kiss Ferenc, Szakolczay Lajos sem kivétel, nem szólva a költő egykori középiskolai tanáráról, későbbi jó barátjáról, Tóth Béláról. Anekdotába illő, szóra sem érdemes, elhanyagolható ez a sorrend-csere is? A betiltás és az azt követő kényszerű hallgatás önmagában véve is elegendő ok lehetne egyrészt az említésre, másrészt annak a vizsgálatára, hogy ebben a hét szűk esztendőben mennyire sikerült költői szemlélete tágitása. Azokkal a sematizmus elleni küzdelmekkel párhuzamosan, amelyeket ma már szinte szokásos az úgynevezett Forrás első nemzedéke érdemének tulajdonítani, ám amelyekből az őt felfedező Páskándi Géza – miután kiszabadult a börtönből és ismét megjelenhettek műfaji határokat alig ismerő alkotásai – legalább annyira, ha nem jobban kivette a maga részét, mint Szilágyi Domokos vagy Lászlóffy Aladár. Vagy a korban előttük járóak, az úgynevezett középnemzedék tagjai közül – ha nem a formai kísérletezéseket, az avantgárd próbálkozásokat nézzük – Székely János, nem utolsósorban pedig Kányádi Sándor. A monográfusnő nem növeli meg ezt a szerepét, de nem is tartja jelentéktelennek. Már a *Sirálytáncban* rámutat azokra a változásokra, amelyek a költő „világnézeti megrendülés”-ével függhettek össze, amennyiben az agitatív, expresszív mozgósítás mellett feltűntek a lélek belső világát, a személyiség lét- és élethelyzetét faggató költemények is. Ha a legeslegelején könnyen futottak is tollára pártos, osztályharcos versmondatok, ha – utólag sem tagadja, sőt, nem is szégyelli – maga is híve, cselekvő részese volt az új társadalom, a szocializmus építésének, az irodalom proletkultos felfogásával mégsem tudott teljes egészében azonosulni. Korántsem volt ugyan idegen tőle a propagandisztikusság, a társadalompolitikai sablonok követése, abba a sablonba azonban mégsem tudott beleilleszkedni, amelyik a pártosságot dühös elszántsággal, az ellenség megsemmisítésére törő szenvedéllyel társította. Alkati tulajdonsága, karakterében gyökerező kedélye – néha: kedélyessége – óvta meg ettől, vagy egyszerűen csak az, hogy gazdagabbnak, színesebbnek, egyszersmind bonyolultabbnak látta a világot, mint amilyenek a korabeli eszményi vers látta, láttathatta. Így állhatott elő az a felemás helyzet, amelyet az önértékelés szerinti első „igazi” kötet, a *Harmat a csillagon* kapcsán a monográfia igen körültekintően és meggyőzően jellemez. Egyfelől ott vannak azok az irodalomtörténeti érvelések, méghozzá nem kisebb tekintélyeké, mint Cs. Gyimesi Éváé és Görömbei Andrásé, amelyek szerint a klasszikus és a XIX. századi népi irány jegyében, jellegzetes műformáiban alkot – másfelől viszont, e poétikai ambivalencia, e fáziseltolódás ellenére szinte minden megvan már itt, ami később a Kányádi-líra sajátossága lesz. Megjelennek az egész költészetén végigvonuló motívumok – a báránka, a ló, a kutya, a fák –, a versépítkezés lényegében kétféle modellje – az avantgárd szabadvershez kötődőek, illetve a hagyományt kissé barokkos formában folytatóak –, verstípusai – a példázatok, látomásversek, portrék, életképek –, a lírai realizmusnak majd az elbeszélő költeményekkel, a „hosszú versek”-kel rokon példái. A metaforikus tájleírást mint a klasszikus erdélyi-transzszilván hagyományok folytatóját külön is említi, csakúgy, mint az eltérő hangoltság, hangnemi – egyúttal, persze, szemléleti – változatosság eseteit, az anekdotázó hajlamtól a tragikus hangütésig, a szelíd pátosztól a maró ironiáig, önró-

niáig. Nagyon fontosnak tartja annak hangsúlyozását is, hogy ettől kezdődően szilárdak, biztosak ars poeticájának és világlátásának axiomatikus pontjai is: a költő morális felelőssége, közösségi elkötelezettsége és egyetemes létbizalma. Az ekkor „megtalált alap” a monográfus szerint mindössze a bibliás-zsoltáros versvonulattal egészül ki, illetve, a hetvenes évek végétől az istenkérdés, a kereszténység és a lét metafizikai értelmezésének motívumaival teljeseedik be.

Ez a három axiomatikus pont, ez a megtalált alap azonban szinte magára idézi a provincializmus vádját, illetve az önként vállalt mint e támadás elhárításának talán egyetlen igazán lehetséges és érvényes módját. Pécsi Györgyi a költőre vonatkozó szakirodalom teljes birtokában úgy érvel, hogy a költői pályának többnyire a kötetekkel jelzett állomásain mind inkább előre haladva mind inkább lehetségesnek, elfogadhatónak, sőt, emberileg a legértelmesebbnek láttatja ezt a vállaltat. Biztos támaszokra is lel véleménye megerősítéséhez: provinciálisnak egyáltalán nem nevezhető művészek, tudósok gondolataira. Mindjárt a legelső mondatban például, mintegy kijelölve a monográfia alapállását, Zbigniew Herbertnek a XVII. századi flamand festőkről szóló fejtegetését idézi. Nevezetesen azt, hogy az igazán nagyok – közöttük Rembrandt, Vermeer – sohasem kerültek az Alpokon túlra, még a szomszédos országokba sem. „Hűségeselek maradtak hazájuk és szülővárosuk fáihoz, falaihoz, felhőihöz – állapítja meg –, és ami ennél is furcsább, ez az önként vállalt provincializmus vált erősségükké, ez volt a döntő a halálukat követő diadalmenetben.” Szinte példaként szolgál aztán ez a festészet arra, hogy aki megminta azt, amit lát, a körülötte zajló életet a maga apróságaival, az a szabadság művésze lesz. Mégpedig úgy, hogy a szabadság „nem elvont eszme”, hanem a tárgyakban, figurákban megformált valóság. Könnyű észrevenni: a monográfia a holland festők eme mintáját szem előtt tartva kíséri figyelemmel a költő életének s pályájának alakulását. Akkor is, amikor a szűkebb szülőföldhöz való ragaszkodást, a tájhaza életre szóló élményét hozza szóba. De akkor is, amikor a természeti környezettől elválaszthatatlanul azt a társadalmi háttérrel világítja be, amelyet a falusi élet, a sok vonásában XIX. századi jellegű, félféudális paraszti világ jelentett.

Eleve számolva elfogultságokkal és (elő)ítéletekkel. Hogy fanyalogni fognak – mint tette is egyik első kritikusa a nevében félig irodalmi hetilapban –, kifogásolva, a „táj-élmény” úgymond homályos fogalma hogyan szerepelhet az elemzések középpontjában. Az élet- és társadalomrajzot pedig „egy avittas irodalomszemlélet” megnyilvánulásként marasztalva el. Pécsi Györgyi is hozzászokhatott, hogy akadnak, szép számmal, amúgy eléggé céltudatos és kinyilatkoztatásaikkal fel-feltűnő alkotók, akik a személyiség céltalanná válását, eltűnését, az én eltörlését, a szorongás, a félelem létélményét megragadhatónak, kifejezhetőbbnek tartják, mint a hazához, a szülőföldhöz, az otthonhoz, a családhoz kapcsolhatóak, a vonzások és taszítások életélményeit. A természet élménye homálylik előttük, ragyog viszont, mondjuk, a magány vagy a halálé. Hogy az élethez „más távlatot ad” a halál, de mást a gyermekkor is, a maga környezetével és körülményeivel; hogy az ember, az „egyedüli példány” akarva-akaratlanul szereplője a számára adott kor társadalmi és szellemi történetének? – rég szembesülni lehetett vele, hogy ezeknek a kérdéseknek a felvetése bizonyos „értelmezői közösségek”-ben eleve szűklátókörűségnek számít. A monográfus szemlélete, választott módszere önként vállaltan ócska, kopottas hát. Még – ha úgy tetszik, kihívóan – a hivatkozásaiban is. Ha naprakészen friss sietne lenni, cáfolat-

tul idézhetné például Clifford Geertznek azt az elméletét, amelyik más szakmunkákban is feltűnt már a kisebbségi lét, az „etnikum”-helyzet magyarázatára. Eme „elsődleges kötődés”-nek nevezett teória szerint „az egyes közösségek eleve adótnak és ezáltal elsődlegesnek tekintik például a nyelvhez, fajhoz, valláshoz, illetve a kultúrához való kötődéseiket, ezen alapszik a személyes és közösségi identitás kialakítása”. Ez az ómódi felfogás hozza azonban magával azokat az értékeket, amelyek a kötetét valóban – ahogy ama recenzens is írta – hasznossá tehetik a tanulóifjúság számára is. Az alig valamivel korábban megjelent első Kányádi-monográfia, Kődöböcz Gábornak a költő életművét a hagyomány és az újítás egymáshoz való viszonya szempontjából elemző munkájával együtt. Amihez képest nemcsak az a többlete, ami a kézirat leadás időbeli különbségéből következhetett, hogy lehetősége is volt, de kötelességének is érezte elemezni a legfrissebb kötetet, a pálya betetőzésének számító *Felemás őszi verseket*. Jó szolgálatot tesz azzal is, hogy a mű és az élet egymásra való vonatkoztatása során krónikába illő részletességgel rögzíti azokat a tényeket és eseményeket is, amelyek a szocialista Románia minden más környező államénál szörnyűbb diktatúrája alattvalói, azaz lakói – köztük Kányádi Sándor – életét meghatározták. És bár lehetne megbízhatóbb krónikás, amiatt viszont, amit e társadalomrajzhoz műfajttörténeti, poétikai szempontból hozzákapcsol, nem érheti gáncs. Mert egyfelől jó lett volna, ha legalább egyszer helyesen szerepelne Oki Asalcsi neve, s nem tévesen, mint Szilágyi Domokos halála éve, és hogy a rendszerváltozás utáni eseményekről szólva különbséget tenne az 1990. februári marosvásárhelyi könyves-gyertyás tüntetés és a több mint egy hónappal későbbi, a Sütő András életét is veszélyeztető magyarellenos pogrom között. Másfelől viszont az sem tagadható, hogy termékeny gondolat – Csiki László nyomán – Kányádi költészetét úgy vizsgálni, mint amelyik mintegy megismétli a magyar irodalom törzsfelforrását. Mintha a szülőföldön, a gyermekkorban szerzett élményeket és tapasztalatokat szembesítené azokkal a benyomásokkal, amelyek az idősebb korában már-már világotutazóvá lett költőt érték. A népköltészet dallamvilágától a posztmodern szövegek dallamtalanságáig szinte minden hangot kipróbálni – ez az alakulása és távlata a költő életművének. A varázsa pedig abban rejlik, hogy minél többféle, változatos poétikai eszközzel és megoldással próbálkozik, annál eltökéltebb bizonyos értékek változatlan voltát, időtálló szerepét illetően. Ez annak a Székely János elnevezte „természetes költő”-nek az alapállása, aki az emberi élet alapvető evidenciái, igazságai, elvei dolgában elfogadja, amit készen kapott, nem teszi kételkedése tárgyává, vagy ha töpreng, vívódik is rajtuk és miattuk, énje nem merül alá a bánatban, mert hogy nem talált helyettük újat, mást.

Pécsi Györgyi szerint a költőnek az evidenciális értékekhez és az evidenciális nyelvhez való ragaszkodása a felnevelő környezet, a falusi, paraszti élet erkölcsi világából ered. De mert az eredet még oly biztos felfedése sem háríthatja el a kétely nélküli bizonyosságra, az etikai imperatívuszok maradandóságára vonatkozó kérdéseket, ezért körültekintőbb, mérlegelőbb érvelésre és elemzésre van szükség. A monográfia írója hőséhez hasonlóan itt is leleményes és ötletes a válaszokat keresve Einsteinnek az etikai axiómák eredetét firtató gondolatára is így lelhetett rá. A relativitáselmélet megalapozójának okfejtését követi, amikor különbséget tesz az axiómák logikai és történeti szemszögből történő szemlélése között, határozottan állítva, hogy ez utóbbi, vagyis történeti nézőpontból az etikai alapigazságok egyáltalán nem önkényesek. „Eredetük – idézi szó szerint – abban az egészen természetes törekvésben található, hogy elkerüljük felebarátunk szenvedését és fizikai

megsemmisítését. Az etikai axiómák státusa... nem nagyon különbözik a tudományos axiómákétól. Az igazságuk az értékükben van”. Hasonlóképpen meggondolkodtató, egyúttal az irodalom, sőt az írásbeliség hagyományának távlatát megidéző az az első olvasásra talán öncélúan szellemesnek ható magyarázat is, amelyik a központosítás nélküli írást nem újabb keletű, avantgárd találmánynak tekinti, hanem visszavezeti a könyvnyomtatás korába. Ezt a vélekedést a monográfus „ironikus”-nak minősíti ugyan, mégis olyan részletezően vezeti elő, hogy már ezzel nyilvánvalóvá teszi, nem tartja légből kapott ötletnek. A költői pálya alakulástörténetébe valóban beleilleszkedik mindaz, amire Kányádi Sándor Tamási Áron öccsének az emlékezéseit, önéletírását olvasva figyelt fel, mind pedig az, amit az írásbeliség elterjedésének kezdetéről tételez föl. Nevezetesen, hogy Tamási Gáspár, akárcsak a parasztemberek általában, nem tartották fontosnak mondandójukat versszókkal, pontokkal tagolni – és hogy ez a tagolás, értelmezés nem a szóbeliség sajátja, hiszen az írásjeleket „az írásbeliség idején találták föl”. Mindez, természetesen, nem történeti kérdésként lényeges, hanem annak tanúsítójaként, hogy amikor a költő a verset az élőbeszédhez, a nyelvi egyszerűséghez vezeti vissza, akkor egyszerre követi a legrégebbi és a legmodernebb hagyományokat. Ide kapcsolódik aztán az a gondolat is, amely a tömör ars poetica – „A vers az, amit mondani kell” – háttér magyarázatául egyrészt egészen Jézus Krisztusig megy vissza, s ahogy ezt Pécsi Györgyi egy lábjegyzetben megállapítja, hajszálra ugyanazokat az érveket sorolva, amint Borges *A könyv* című esszéjében. Kányádi azt tartja elképzelhetőnek, hogy Afrikában egész népek átugorják az írás fázisát, hiszen – teszi hozzá – Jézus is csak egy sort írt le, azt is a porba arról, hogy az vesse rá az első követ, aki ártatlan. Borges néhány krisztusi szót említ, amit a homok mindjárt eltörölt, más-különbben pedig az ókor különös jelenségének nevezi, „amit nehezen tudunk megérteni”, hogy nem emlékeztek a modern idők könyvkultuszára. „A könyvben – teszi hozzá ő is – mindig az élőszó pótlékát látják, aztán Keletről jön egy új felfogás, amely a klasszikus ókortól teljesen idegen: a szent könyv koncepciója”. Az ars poetica magyarázatául, elfogadtatásául másrészt a magyar irodalmi múlt földidézése szolgál. Mielőtt az volna a hivatkozási alap, hogy a Gutenberg-korszak könyvbe száműzött versei – a modern technika jóvoltából is – visszakaphatják a homéroszi jogaikat, a versek mondásának, sőt éneklésének jogát, azelőtt az erdélyi peregrinusok szolgálat- és közösségvállalásában lel rá a maga mintájára. Alkotónak és közönségének ez az együvé tartozása erősítheti meg a költőt abban a reményében, hogy életműve a nemzeti hagyomány része és folytatója lesz.

Pécsi Györgyi korántsem hiszi ezt vakreménynek. A költői pálya kiemelkedő darabjainak alapos és sok szempontú elemzésével nagyon sokat tesz annak érdekében, hogy Kányádi Sándort a klasszikusoknak kijáró elismerés illesse. Nemcsak az olvasók, hanem a műítészek körében is.

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2004. MÁJUS

100. SZÁM

VADAI ISTVÁN

Egy hiányzó hattyú

BALASSI BÁLINT *AENIGMA* CÍMŰ VERSÉRŐL

Amikor 1874-ben a Történelmi Társulat kirándulásán a zólyomradványi Radvánszky-könyvtárból előkerült a Balassa-kódex, egy csapásra megváltozott a Balassi Bálintról alkotott képünk. Addig csak az istenes verseket szerző, zsoltáros hangú költőt ismerhettük, mert Balassi szerelmes versei nem jelenhettek meg nyomtatásban, szerelmes versek kéziratai pedig szinte egyáltalán nem maradtak ránk. A Balassa-kódex a költőnek épp ezeket a verseit gyűjti egybe, szerelmes versekből komponált ciklusokat tartalmaz. A Magyar Tudományos Akadémia azonnal elhatározta Balassi verseinek új, immáron az előkerült szerelmes verseket is magába foglaló kiadásának megjelentetését. A munkát Szilády Áron végezte el, 1879-ben jelent meg az első, gyakorlatilag a mai kiadások anyagával megegyező tartalmú Balassi-kötet. Azóta számos új Balassi-kiadás készült, a legfontosabbak Dézsi Lajos, Eckhardt Sándor, Stoll Béla, Varjas Béla, Horváth Iván, Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza kiadásai. A szerelmes versek már csak mennyiségük miatt is átfomálták a Balassiról megrajzolható képet. Ma már elsősorban az udvari szerelem költőjének tartjuk, s csak másodsorban istenes versek szerzőjének.

A Balassa-kódex előkerülése azonban nem csupán a verses életmű mennyiségi gyarapodásával járt. A szerelmes költemények a kódexben sorszámozva, ciklusokat alkotva helyezkednek el. Noha csak viszonylag később került sor e ciklusok kompozícióinak alaposabb vizsgálatára, már Szilády Áron kiadását olvasva is világos, hogy a kötet verseiből összeállítható Balassi Bálint „lírai önélet-rajza”. Klaniczay Tibor használja először ezt a kifejezést

BALASSI BÁLINT
(1554–1594)

*Egyébként nálunk
a sasoknak, szín, nagyság
és viselkedés tekintetében
egyaránt igen sok
változata ismert. Felénk
a heroidus után
a második legnemesebb
sasféle az, amelyik
ludakat, hattyúkat és más
ilyen nagy madarokat
szokott fogni, sőt még
mezei és üregi nyulakat is,
különösen akkor,
ha fiai vannak.*

1961-ben: „Balassi költészetében kezd egy belső lírai folyamatosság kialakulni, az egyes versek, de még inkább az egyes verscsoportok szerves és összefüggő láncolatot alkotnak, követve a valóságos események, illetve a költő belső lélektani fejlődésének a menetét. A külső történések mellett, azok által meghatározva, s azok hatására kezd egy külön *lírai ön-életrajz* kibontakozni, sőt ennek már bizonyos autonóm törvényei, kötöttségei is létrejönnek, melyeket a költő sem hagyhat figyelmen kívül. Gondolatai, kifejezései énekeit önkéntelenül is mindig az előzőkhöz fűzik, [...] új mondanivalóját és terminológiáját az egyszer megtagadott régihez kapcsolja, visszamenőleg is megszilárdítva lírájának – az Anna versektől kezdve – szinte észrevétlenül kialakult zárt belső folytonosságát.”¹ Klaniczay leszögezi, hogy a versek nem esetleges sorrendben sorakoznak, belső összefüggések kötik őket egymáshoz, bár az is kiolvasható az idézett részből, hogy a kompozíciónak csak egy kezdeti, kialakulóban lévő állapotáról beszél. A „kezd” ige kétszeri használata mellett erre utal az idézet végén az „észrevétlenül kialakult” kifejezés. Mintha azt állítaná, hogy Balassi ösztönösen alkotott kompozíciót, versei spontán módon rendeződtek, szerveződtek „lírai ön-életrajzzá”. Ez a nézet nem tűnt el teljesen, ma is szokás a szerelmes versek sorozatát afféle laza kompozícióként szemlélni. Még akkor is, ha azóta egy sokkal feszesebb, határozott szerkezet foglalja egybe az életművet.

Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán fogalmazták meg először 1964-ben azt a sejtést, hogy Balassi szerelmes verseiből két 33-as ciklust komponált, s talán istenes verseinek számát is 33-ra akarta bővíteni, és így egy $1+(3 \times 33)$ -as nagykompozíciót akart létrehozni.² Az elképzelt számszimbolikus kompozíció mintája természetesen Dante *Isteni színjátéka*. Úgy gondolhatnánk, hogy egy ilyen bonyolult és precíz szerkezet elképzelése csak a korábbi spontán ciklus-szerveződési folyamatról alkotott vélemény feladásával lehetséges, de mégsem így van. A szerelmes versek első 33-as sorozatáról, az úgynevezett Anna-versekről ugyanis továbbra is ez olvasható az idézett helyen: „Házassága előtt írt szerelmi és tavaszi-vitézi énekeit, összesen 33-at, meglehetősen laza rendbe illesztette, jórészt figyelmen kívül hagyva a kronológiát; a sorozat végére azonban, rendkívüli megfontoltsággal, a *Bocsásd meg Úristen...* kezdetű bűnbánó éneket helyezte, hogy utána – a második rész nyitóverseként – rögvest meghazudtolása, a *Méznél édesb szép szók...* következzen.”³ A kompozíció létrejötté tehát továbbra is „énekek laza rendbe illesztése”, csak az első rész befejezése és a következő rész nyitása képvisel megfontolt szerkesztői szándékot.

A 3×33 -as kompozíciós ötlet azóta a Balassi-kutatás elfogadott elméletévé változott, Horváth Iván meghatározó jelentőségű Balassi-könyve⁴ sikeresen támogatja meg a Gerézdi–Klaniczay sejtést, további érveket sorakoztatott fel a megkomponált életmű mellett. Ennek két alapvető következménye lett. Egyrészt azóta minden teljes Balassi-kiadás ciklus-elvű. A korábbi, kronológiai rendet követő kiadásokat felváltották a kódex rendjét őrző, a szerelmes verseket 2×33 -as csoportban közlő kiadások. Az első ilyen ciklus-elvű kiadás szintén Horváth Iván nevéhez fűződik.⁵ Másrészt a megkomponált életmű elmélete középiskolás tananyaggá vált. Ma már mindannyian így tanuljuk, noha a Balassi-filológia nem állapodott meg ezen a ponton. Néhány kutató csak korlátozott értelemben fogadta el (2×33 , $33+25+8$), néhányan pedig (köztük Horváth Iván is) további érveket nem a szuperstruktúra mellett, hanem éppen ellene sorakoztatnak fel.

Maradjunk azonban a jelenlegi Balassi-kiadások szerkezeténél, annál a 2×33 verset számláló *Nagyciklus*-nál, ami a Balassi-kódexből (némi filológiai következtetés után) ki-

olvasható. A *Nagyciklus* elnevezés Varjas Bélától származik, aki több tanulmányban arra vállalkozott, hogy Balassi költeményeit ciklus-szinten értelmezi.⁶ Előbb az első 33-as ciklust vizsgálta, majd később mindkét 33-as sorozatra kiterjesztette értelmezését. Nem az egyes énekeket tekintette műegészsnek, hanem a 66 versből álló teljes sorozatot. Ez az értelmezés még mindig számos ponton támaszkodik életrajzi mozzanatokra, Balassi életének tényleges eseményeit használja viszonyítási alapul, a szereplőket lépten-nyomon megkísérli azonosítani. Erről nyilván teljesen nem is lehet lemondani, mégis kissé furcsa, ahogyan a kronologikus élet-történet és a határozottan nem kronologikus ciklus összefonódik. Azt várhatnánk, hogy a verssorozat annál kevésbé szól a valós életeseményekről, minél jobban távolodik a ciklus a kronologikus rendtől. Ha a versek nem időrendben sorakoznak, akkor az általuk elmesélt történet sem tapadhat szorosan a valósághoz. Ám a Balassi-szaki irodalom nehezen tud elszakadni attól a hagyományosnak nevezhető olvasási módtól, mely először mindig konkrét megfelelések, életrajzi tények, létező szereplők után kutat. Ez az azonosítási kényszer, hogy a művet mindig konkrét élményre vonatkoztassuk, csapda. A csapdát egyfelől a régimódi, „hagyományos” olvasási, értelmezési eljárás hozza létre, mely minden műhöz így próbál elsőként közelíteni. Másfelől azonban a Balassa-kódex is alapot kínál egy ilyen értelmezési stratégiához. A két 33-as éneksorozatot elválasztó bejegyzés a következőket mondja:

„Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermekségétől fogva házasságáig szerzett. Jól lehet kettő hía: az egyik egy virágének az *Irgalmazz, Úristen* nótájára, kinek az kezdeti így volt: *Vajjon meddig akarsz engem kesergetni...* Az elveszett. Másik egy könyörgés a *Palatics* nótájára, ki az Nyíri Báthory Istvánnál és Ugnotnénál is volt. Így kezdetik el: *Láss hozzád ödvessígemnek Istene.*

Ezek után immár akik következnek, azokat mind kiket házasságába, kiket a feleségítől való elválása után szerzett. Jobb részre a virágénekeket inkább mind Juliárul, mely nevére azért keresztelte az szerelmesét, hogy a régi poétákat ebben is kövesse. Kik közül Ovidius Corinnának, Joannes Secundus Juliának, Marullus Neérának nevezte szeretűjét.”

Vagyis az énekek két nagy csoportja kronologikus rendben található a kéziratban. Az egyes versek darabonként ugyan nem feltétlenül állnak így (sőt bizonyosan nem így sorakoznak), de a két ciklus keletkezési rendje igazodik Balassi életpályájának nagyobb szakaszaihoz. De vajon bizonyosan így van-e? Igaz-e, hogy a kódex említett bevezetője magától Balassitól származik? A szakirodalom ugyan Balassiének tartja, de mégis elképzelhető, hogy egy a költő környezetéhez tartozó másoló megfogalmazása. Bizonyosan Balassitól származnak azok az információk, hogy mely versek hiányoznak, illetve, hogy honnan származik a Julia név. Az már azonban megengedhető, hogy a megfogalmazás (harmadik személyben) egy másolóé (például Rimay Jánosé). De még ha magát Balassit tekintjük is a ciklusokat elválasztó megjegyzés szerzőjének, akkor is fennáll az a lehetőség, hogy a költő valótlan állít. Különböző okokból (kompozíciós indok, tematikai rokonság, feledékenység) megszegheti saját állítását. Ismerünk efféle pontatlanságokat. Zrínyi Miklós például azt állítja az olvasóhoz intézett előszavában, hogy „munkáját soha meg nem korrigálta”, noha fennmaradt az a kézirat, mely megőrizte Zrínyi saját kezű korrekcióit. Balassi esetében sem kell feltétlenül (minden egyes versre vonatkozóan) hitelt adnunk a kódex bejegyzésének a Nagyciklus kronologikus felosztásának kérdésében.

Ha Balassi Nagyciklusának értelmezéséhez akarunk kezdeni, nem onnan kell elindulnunk, hogy mi történt a költővel, mikor és hogyan udvarolt Losonczy Annának, milyen körülmények között kötött házasságot Dobó Krisztinával, majd különválásuk után hogyan ostromolta ismét Julia-Annát. Nem a valós események felől kell közelítenünk (bár utólag nyilván ezeket a körülményeket is érdemes lesz megvizsgálni), hanem a létrehozott versciklus szerkezetének, belső megfeleléseinek az útmutatása szerint kell haladnunk. Kezdjük tehát ott, ahol a kompozíció is kezdődik, a legelső versnél:

ELSŐ

Egy horvát virágének nótájára

AENIGMA

- 1 *Jelentem versben mesémet,
De elrejttem értelmemet;
Kérem édes szeretőmet,
Fejtse meg nekem ezeket:*
- 2 *Minap én úton jártomban
Láték két hattyút egy tóban,
Hogy volna csendes úzásban
Együtt lassú ballagásban.*
- 3 *Gyakran egymásra tekintnek,
Kiből kitetszik szerelmek,
Egymáshoz való jó kedvek;
Hasonlók, mindketten szépek.*
- 4 *Hogy így együtt szerelmesen
Ők úsznának szép csendesen,
Azonközben nagy sebesen
Egy keselő csalárdképpen*
- 5 *Rájok mennén az egyikét,
Körme között az szebbikét
Elkapá, faggatá szegént,
Mint szeretőt, kedve szerént.*
- 6 *Látván társa, bánatjában
Rív keserves kiáltásban,
Széjjel ballagván az tóban,
Nem tud, medgyen, nagy bújában,*
- 7 *Mert látja társától váltát,
Látja maga özvegy voltát,
Bújában elszánta magát,
Óhajtja már csak halálát.*

A vers hagyományos értelmezése azonnal a szereplők azonosítására törekszik. A bánkódó hattyút természetesen Balassival azonosítják, az elragadott hattyú és a saskeselyű megfeleltetésére több ötletet is felvonultat a szakirodalom. Dézsi Lajos kiadásának a jegy-

zeteiben Dobó Krisztina és Várday Mihály, vagy Losonczy Anna és Ungnád Kristóf a lehetséges szereplők. Eckhardt Sándornál Krusith Ilona és Dietrichstein Miksa a javaslat. Vargyas Béla értelmezésében Kerecsényi Judit és Hagymási Kristóf jöhet szóba. Balassi többi, név szerint ismert szerelme is szóba kerülhet, Bebek Judit, Csák Borbála, Morgay Kata, egy pontosabban meg nem nevezett Zsuzsanna és Krisztina is választható lehetőség.

Ezeknek a javaslatoknak azonban van egy igen nagy bökkenőjük. Az *Aenigma* ugyanis nincsen datálva, egyáltalán nem tudjuk, hogy mikor keletkezett. A verselése, színvonala (?) alapján az egyes kiadók általában úgy vélik, hogy viszonylag nem korai. Ez a bizonytalanság teljesen lehetetlenné teszi, hogy konkrét életrajzi mozzanathoz kössük a verset. Lehet ugyan találgatni, de időpont nélkül szinte minden tényleges szerelmi kapcsolatra ráhúzható az énekben elbeszélte történet: előbb a költő bírta a hölgy szerelmét, majd a kedves másé lett. Ha még azt is megengedjük, hogy az *Aenigma* nem is Balassi házassága előtt keletkezett (s erre a lehetőségre még visszatérünk), akkor teljesen kicsúszik a talaj a lábunk alól. Nem is teszünk tehát kísérletet arra, hogy megnevezzük a hattyúkat. Közelítsünk másfelől!

Az *aenigma* szó mai jelentése: talány, rejtvény. Ebben az értelemben használták a régiségben is, magyar elnevezése *mese* volt. Ez a magyar megnevezés rögtön a költemény első sorában felbukkan. Szenci Molnár Albert latin-magyar szótárában az *aenigma* címszó megfelelője *mese*, és megfordítva is, a *mese* latin alakja *aenigma*. Lőcsén 1629-ben nyomtattak ki egy találos kérdéseket, talányos történeteket tartalmazó művet *Mesés könyvecske, mely újonnan megékesített rövid, értelmes kérdésekkel és feleletekkel* címmel. A németből fordított könyvecske mutatja, hogy a műfaj igen népszerű volt a régiségben. Hasonló, szórakoztató célú kérdéseket, elmés talányokat sorakoztat fel a 18. században Bod Péter is *Szent Hilárius* című könyvében. Tarcsafalvi B. János verses *aenigmáikat* jegyezte fel 1698-ban *Hol mi jeles mesék* címmel.⁷

A legkorábbi magyar verses *mese* 1508-ból való.⁸ A Döbrentei-kódex másolója, Halábori Bertalan másolta le a kézirat 483. oldalára. A megelőző lapokon a bibliai *Énekek éneke* szerepel. A Salamon és Szulamit szerelméről szóló, merész képeket, testiséget is megjelenítő szöveget metaforikusan értelmezték (és így értelmezik sokan a mai napig is), ebben a jelentésében az egyház és Jézus menyegzőjéről esik szó benne. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a könyv végén egy erre vonatkozó *aenigma* olvasható:⁹

Mese

- Soha távol tőle,
Benne: vagyon neki lelke,
Egyes ketten, és hármas,
És nincsen benne választás.*
- 5 *Rája kívül ű nézése,
Lankad, miként Eszter
Vigyáz félvén miként Judit
Mondja kedven kedvét:
Mert megtűzött, miként tövűs*
- 10 *Idvösségnek hívattatik,
Velünk egybe lakozik
Elménkben és szívünknek állatjában.*

A szöveggel foglalkozó szakirodalom a mese megfejtéseként a *Szentháromság*, illetve *Isten* szavakat javasolja. Figyelmesebben követve a szöveget, valószínűbbnek tűnik a *Jézus* név, mint megfejtés. Leginkább a 9-10. sorban megjelenő töviskoszorúval koronázott Megváltó képe utal erre, de ugyancsak Jézusra vonatkozhat leginkább a 6-7. sor két hasonlata is. A bibliai Eszter elalélása, ájulása, Judit aggódó félelme, virrasztása Jézus nagycsütörtöki magányára, törekenységére vonatkozik. Így a találóskérdés pontosan illeszkedik a megelőző szöveghez, az *Énekek énekéhez*, annak egyik szereplőjét, a mennyi jegyest jelelni meg. Mint általában a magyar nyelvű középkori kódexeket, vélhetően a Döbrentei-kódexet is latinul nem tudó apácák számára készítették. Ezért különösen érdekes, hogy az apáca (Jézus menyasszonya) miféle misztikus, elvont értelmezést kap az ótestamentumi szerelmes történethez. Számára az *Énekek éneke* a mennyi jegyessel, Jézussal való szellemi egyesülést írja le. Ebben az értelemben a szöveg talán már nem is *aenigma*, a szakrális, misztikus jelentésű, különösen elvont talánynak külön neve van, ez az *anagógé*.

A találóskérdéseknek nagyon gyakran egyetlen szóból álló megfejtésük van. Így van ez a Döbrentei-kódex *Meséjénél*, a lőcsei *Mesés könyvecske* sok szövegénél, Tarcsafalvi B. János verseinél, vagy a mindannyiunk által a népköltészetből ismert találóskérdéseknél is. Balassi énekénél azonban vélhetően nem fogunk ilyen egyszavas megoldást találni. A versben elmesélt történetnek legalább a három szereplőjét meg kellene neveznünk. Emiatt a szakirodalom azt hangsúlyozza, hogy itt az *Aenigma* címnek nem a szokásos jelentésével van dolgunk. A cím műfajt jelöl, és ennek feltérképezhető retorikai, poétikai hagyománya van. Már Eckhardt Sándor rámutatott arra, hogy Balassi Bálint honnan tanulhatta meg az *aenigma* szó jelentését. Gyermekkorában Raphael Maffei, humanista nevén Volaterranus enciklopédiájában azt olvashatta, hogy „*allegoria* az, amikor idegen szavak alatt más értelem rejtőzik, az allegoria ugyanis folytonos metafora. Az *aenigma* pedig különbözik ettől, mert nagyobb homályosság van benne. (Aenigma vero differt ab illa, quia hoc maioris obscuritatis.)”¹⁰ Ha pedig az *aenigma* nem más, mint homályos allegória, akkor Balassi versét sem kell rejtvényként felfognunk, érthetjük úgy, hogy az elmondott történet a szokásosnál burkoltabban mond el egy példázatot. Megelégedhetünk tehát a vers általános értelmezésével: a költő előre sejt, hogy kedvesét el fogják ragadni tőle. Többet nem kell várunk, hiszen nem rejtvénnel, nem találóskérdéssel van dolgunk.

A fentebbi gondolatmenettel kapcsolatban azonban van két bökkenő. Az egyik az, hogy Balassi ugyan nyilvánvalóan olvasta Volaterranust, retorikai, poétikai ismereteit azonban nem feltétlenül innen, és főleg nem kizárólag innen szerezte. Bornemisza Péter, a nagy hírű lutheránus prédikátor, Sophoklés *Elektrájának* magyar fordítója, számos ének szerzője, kiválóan képzett költő volt a tanítómestere. Tőle nyilván sokkal alaposabban megtanulta, hogy milyen műfajokat, retorikai eszközöket kell ismernie egy poétának. Helyesebben járunk tehát el, ha szemügyre vesszük a korabeli retorika-tankönyveket. Elsőként olvassunk bele Philip Melanchton 1549-es alapvetésébe, mely *A retorika alapelemeinek két könyve* címet viseli: „*Következnek az allegória fajtái: az αἰνίγμα (ainigma), amely, mivel homályosabb, nem való szónoklatba, a költő viszont akárhol élhet vele, mint Hésziodosz: Az egésznél több a fele.*”¹¹ Ezt követi az allegória többi fajtája, az irónia (ezen belül a szarkazmus és a mimézisz), a közmondás és a mese (fabula). Mivel Bornemisza személyesen is találkozott Melanchtonnal, könnyű arra gondolni, hogy e magyarázat legalább annyira lényeges, mint a Balassi kezébe adott enciklopédia definíciója. A homályosabb érte-

lem mindkét helyen szerepel, lényegében ugyanarról a meghatározásról van szó, ám Melanchton példája nagyon beszédes. Az általa idézett talány igenis rejtvény jellegű. Mi az, aminél több a fele? Ez a bonyolultság magyarázza meg, hogy miért nem való szónoklatba. Ehelyett a költészet mezejére úzi a retorikakönyv szerzője, épp oda, ahol mi is találkozunk vele.

Második retorika-szerzőnk legyen magyar. Pécseli Király Imre *Bevezetés a retorikába* című műve ugyan csak Balassi halála után, 1639-ben jelent meg, mégis jól szemlélteti, hogy a korban miféle ismereteket sajátítottak el a külföldi egyetemek magyar hallgatói. A Pécseli-mű VIII. fejezete szól a trópusokról. Először ennek a definícióját kapjuk: „A tropusban a legtöbb szó jelentése megváltozik. Nem csak egy szóé, mint korábban láttuk, hanem az egész mondaté.” Miután korábban a metonímiáról és a szinekdochéről volt szó, világos, hogy a szerző a szóképektől különíti el a terjedelmesebb képes beszédet. Ez utóbbinak az alábbi fajtáit ismeri és ismerteti: „allegória, paroemia vagy másképpen adagium (közmondás), *aenigma* (homályos értelmű allegória vagy talány), irónia, melynek fajtái a sarcasmus, asteizmus, diasismus, charientizmus, mycterizmus, antiphrasis és a mimezis, melyekhez még általában a periphrasis és a hyperbole társul.”¹² Látható, hogy a magyar szerző felsorolása lényegében megegyezik a korábbi retorikakönyvével, ugyanarra az ókori forrásra, Quintilianus retorikájára mennek vissza. Pécseli részletesebb. Elmondja, hogy az allegóriánál mást jelölünk, mint ami a szavak jelentése. Ismerünk világos és homályos allegóriát. Homályosnak minősül a paroemia (közmondás) és az *aenigma* (talány). Ez utóbbinak pontos meghatározása a következő: „Az *aenigma* (talány, rejtvény) olyan kétértelmű és talányos beszéd, melyet azért találtak ki nagy furfangosan, hogy valamit homályba burkolva elrejtse és meg kelljen fejteni, mi az. Szent Jeromos szerint – Ezékiel könyvének 19. részéhez kapcsolódva – az *aenigma* olyan homályos beszéd tárgy, mely mást jelent a szavak szintjén, és más a mélyebb értelme. Mint például ezek:

Mater me genuit, eadem mox gignitur ex me.

(Az anyám szült engem, de ugyanő majd tőlem fog megszületni.)

Mater me peperit, genui prior ipse sed illam

Filius eiusdem, quis fuit atque pater.

(Az anyám szült engem, de korábban én hoztam létre őt
az ő fiaként, de ki volt az apánk?)”

A verses példák megfejtése a fordító szerint: *Tojás*. Jól érzékelhető, hogy az *aenigma* itt is bonyolult, nehezen megfejthető rejtvényt jelöl, és Melanchton könyvének megfelelően itt is verses, azaz költői példákat kapunk. (A következő, Vergiliustól származó példát már nem is mertük idézni, olyan nehézkesen értelmezhető.)

A második bökkenő, ami miatt elutasíthatjuk a Volaterranus-könyvre támaszkodó, egyszerűsített *aenigma*-definíciót, éppen a vizsgált Balassi-ének első versszaka. A költő először lefordítja magyarra a latin műszót, *mesének* nevezi versét, majd közli, hogy *elrejtette* az értelmet, és azt meg kell *fejteni*. Vagyis maga Balassi hangsúlyozza, hogy verse költői talány. Ráadásul az *aenigma* szót címként használja, vagyis az egész költeményre vonatkoztatja. Így retorikai eszközből az *aenigmát* műfajjá emeli, ez pedig már nem a retorika, hanem a poétika hatáskörébe tartozik.

Fogjunk hozzá a szöveg alaposabb értelmezéséhez! A bevezető strófa metanyelvi, mint láttuk, magáról a költeményről, annak műfajáról, funkciójáról és címzettjéről beszél. Fontos mozzanat, hogy a versszak megnevezi a címzettet, a vers „én”-je a szeretőjéhez beszél, őt kéri arra, hogy értelmezze a következő történetet. Szándékosan tartózkodunk attól, hogy ezt az „én”-t Balassival azonosítsuk. Mivel fenntartjuk azt a szándékunkat, hogy mind az vizsgált költeményt, mindpedig az egész Nagyciklust elszakítsuk a konkrét életrajzi tényektől, általánossá tegyük, kissé bonyolultabban fogunk fogalmazni (bár ez a beszédmód a modern irodalomelméleti diskurzusokban egyáltalán nem szokatlan). Balassi megalkot egy beszélőt, egy fiktív „én”-t, aki a vers narrátoraként megszólal. Az elbeszélő megnevezi, megszólítja a szeretőjét, vagyis létrejön egy fiktív kommunikációs folyamat, annak ő nem részese közvetlenül. Persze a költemény, benne az iménti kommunikációs folyamattal, maga is jel egy kommunikációs folyamatban, ami immár Balassi Bálint és az olvasó között folyik.

Maga a történet a hely és az idő kijelölésével kezdődik: „Minap én úton jártomban...” Az események a közelmúltban játszódnak, a szemtanú elbeszélő mintegy véletlenül, utazás közben pillantja meg a két hattyút. Kísértetiesen emlékeztet ez a történetkezdés Balassi egy másik versindítására, a 28. ének elejére:

*Minap mulatni mentemben
Jöve két kegyes előmben,
Egyik monda: Halljad legény,
Melyikünk szebb, ez-é vagy én?*

*Felelém: Ez szót nem fejtem,
Vétekben én nem leledzem,
Nem akarok megfelelnem,
Mind szépek tetszetek nekem.*

Nem csak a „Minap” és a „mentemben” szavak kelthetik fel a gyanúkat. Ez a vers is megfejtetni való kérdésre épül. A versforma azonossága is feltűnő, mindkét ének négysarkú 8-asokból áll. Ez ugyan nagyon gyakori metrum a régi magyar költészetben (hymnusok, vallásos énekek szokásos formája), ám Balassira éppen az jellemző, hogy a szokásos formákat ritkán alkalmazza, helyettük inkább saját metrumtípust alakít ki. Ebben a versformában összesen öt verse íródott, az első 33-as verscsoportban csak az *Aenigma* és az imént idézett ének ilyen. Megkockáztatható az a kijelentés, hogy ez nem véletlenül van így. Pirnát Antal Balassi-könyvében¹³ felveti azt a lehetőséget, hogy a Nagyciklus költeményeiben összefüggés mutatható ki *genus* és *modus* között, vagyis összefügg az énekek *formája* és *műfaja*. Ő elsősorban a Balassi-strófa *genus*ának meghatározásával, és stíluszintjének megállapításával foglalkozik, illetve röviden kitér a 3×12-es metrumra. A Pirnát által Dobó Jakab-strófának nevezett háromsarkú 12-es négy alkalommal fordul elő Balassinál (45., 46., 49., 52), és „egyértelmű műfaji affinitást mutat”, határozottan kötődik a *dialogus* műfajához. Ez a megfigyelése számunkra azért fontos, mert a *dialogus* is olyan műfaj, melynek nevéből a költő verscímet képez, akárcsak az első vers esetében az *aenigmá*-ból.

Igaz-e, hogy az *Aenigma* versformája, a 4×8-as metrum összekapcsolható az ének műfajával? Nos, ez a Dobó Jakab-strófához viszonyítva sokkal kisebb határozottsággal vethető csak fel. Ott a forma mind a négy előfordulása rokonítható volt a *dialogus* műfaj-

jal, legalábbis párbeszédre (fiktív párbeszédre) épült. A 4×8-as forma Pirnát könyvében is említésre kerül, de véleménye nem illeszkedik a mi elképzeléseinkhez. Az öt ilyen formában íródott énekről azt bizonygatja, hogy nagyon ismert dallamra íródtak, ennél fogva az énekek nagyon egyszerű beszédhelyzethez társulnak. A ciklus 35. és 39. éneke, illetve az *Ó, én kegyelmes Istenem...* kezdetű, gyűjteményen kívül fennmaradt vallásos vers valóban nem illeszkedik a talány, *aenigma* műfajához. Csak akkor vethető fel műfaji affinitás, ha megfigyeléseinket az első 33 versre korlátozzuk. A kérdés ezek után az, hogy mi ennek az oka. Az, hogy a négysarkú 8-as nem kapcsolódik az *aenigma* műfajához, vagy az, hogy a Pirnát Antal által kifejtett elmélet csak korlátozottan, bizonyos verscsoportokra szűkítve, esetleg bizonyos dallamokhoz társulva érvényesül?

De térjünk vissza az *Aenigma* szövegének értelmezéséhez! A 2. strófa bejelenti, hogy az elbeszélő két hattyút pillantott meg. Apró megjegyzés csupán, hogy a versszak utolsó sorában szerepel egy magyarázandó szó, a *lassú*. A régiségben ennek a szónak még nem az a jelentése, hogy 'kis sebességű', hanem az, hogy 'halk'. Julia szép szava is *lassú*. Zrínyi a patak csobogására alkalmazza ezt a jelzőt. Még Mikszáth novellájában, a *Szegény Gélyi János* lovaiban is azt olvashatjuk, hogy „Lassabban, mert meghallják!”. Ha a szónak ezt a jelentését vesszük figyelembe, akkor az *Aenigma* 2. szakaszában a két utolsó sor teljesen párhuzamossá válik. Mindkét sor azt állítja, hogy a hattyúk halkán haladtak. Ez a megkettőzés többféle hatást is kivált. A részletezés késlelteti a történet elbeszélését, lassítja (most a mai értelemben) a verset, nyugodtságot, békességet sugall. Ráadásul a két hasonló hattyúra vonatkozó két azonos állítás ravasz szimmetriára épül. Az egyik is halkán úszik, a másik is csendesen halad. Már csak azt kell a képhez hozzáképzelnünk, hogy eközben a két hattyú képe a tó tükreán is megjelenik, és így már négyen ballagnak lassan.

A 3. versszak a két hattyú viszonyáról ad leírást. Egymásra tekintenek, pillantásukból azonnal világossá válik, hogy szeretik egymást, és emiatt jó kedvük van, azaz boldogok. Az idilli kép továbbra is használja a szinonimákkal kifejezett kettőzést. A *szerelem* és a *jó kedv* ugyanazt a boldogságot jeleníti meg, az egyik hattyú is ezt érzi, a másik is, vagyis kölcsönös érzelmek kapcsolja őket egymáshoz. Az azonosítás egészen meglepő szintig jut, az elbeszélő azt állítja, hogy „mindketten szépek”. A korábbi ikerítő beszédmód miatt, és az utolsó sorban határozottan kitett „hasznalók” szó miatt világos, hogy a „szépség” ugyanúgy jellemzi az egyik hattyút, mint a másikat. Ha kilépünk a betű szerinti olvasás szintjéről, és a képet emberi szerelmekre, egy férfira és egy nőre alkalmazzuk, a költő azt mondja, hogy nemcsak szeretője szép, hanem saját maga is.

(Csak zárójelben játszom el azzal a gondolattal, hogy itt határozottan narcisztikus mozzanatba botlottunk. Sőt, feloldhatjuk a vers elején megfigyelt geminációkat, ha feltesszük, hogy a tavon egyetlen hattyú úszik. Nyilván tükröződik a vízben, így a szemlélő két madarat lát. A hasonlóságok, sőt a teljesen azonos tulajdonságok így azonnal magyarázatot nyerne. Nem lenne teljesen idegen az *aenigma* műfajától egy efféle értelmezés. Bajba csak akkor kerülünk, ha a verset tovább olvasva nem tudunk mit kezdeni a saskeselyűvel, illetve a bosszantó ténnyel, hogy a másik hattyú ottmarad a vízben, és bánatában hangosan rí.)

A 4. és 5. strófa egyetlen egységet alkotva viszi tovább a cselekményt. Megjelenik a történet harmadik szereplője, a „keselő”. Itt nyilván nem keselyűről van szó, hiszen az dögevő madár, hanem a saskeselyűről, vagy mai szóval egyszerűen sasról. A 4. szakasz első fele még *lassú*, csendes, hogy annál váratlanabban robbanjon be a képbe a veszélyes ellen-

fél. Hirtelen bukkan fel, és a szöveg hangsúlyozza, hogy „nagy sebesen” csap le. A ragadozómadarak szokásos támadási technikája, a zuhanórepülés éles ellentétet alkot a korábbi csendes, nyugodt úszkálással. A sas csalárd módon csap le, azaz nemcsak váratlanul, hanem orv módon, rászédve áldozatát. Azonnal morális értékelést is kapunk. A két hattyú szép, szerelmes és békés, a sas csalárd, gyors, erőszakos. Meglepő mozzanata a strófának, hogy a két egyformán szép hattyú közül a szebbikre csap le a ragadozó. Eddig azt hangsúlyozta a szöveg, hogy a két hattyú között nincs is különbség szépség tekintetében, most kiderül, hogy az egyikük mégis szebb.

Megint a már idézett 28. vers juthat az eszünkbe, ahol a legénynek két teljesen egyformán szép kegyes közül kell választania. Ott éppen ez a paradoxon alkotta a talányt, az *aenigmát*. Újra csak zárójelek között merem megjegyezni, hogy váratlan, eddig nyilván számba nem vett jelentéssík került így elő. Eddig csak úgy olvastuk a verset, hogy a két hattyú különböző nemű. Holott elég egyszerű elképzelni, hogy mindkettő nőnemű. Ekkor a sas lehetne a férfi, és az *Aenigma* egyszerűen arról szólna, hogy két nővér közül az egyik szeretőre talál. Ehhez csupán két szót kell óvatosabban olvasnunk a versben, a 3. strófa „szerelmek” és a 4. strófa „szerelmesen” szavát. Ha ez jelenthet testvérek közötti szeretetet, akkor az éneket minden gond nélkül átértelmezhetjük. Kissé ugyan furcsa lesz a vers befejezése, mert miért is kívánná a halálát a pártában maradt hattyú?)

A saskeselyű csalárd támadását, a történés dinamikus voltát egy eddig nem alkalmazott formai eszköz is segít ábrázolni. A 4. és 5. versszak között áthajlás figyelhető meg. A gondolat, a mondat nem ér véget a 4. szakasz végén, hanem folyamatos lendülettel sodródik át a következő strófába. Az 5. szakaszban található a vers egyik legnehezebben értelmezhető szava, a „faggatá”. A Balassa-kódexben „foggata” alak olvasható, ennek megfelelően több kiadásban is „foggatá” szerepel a szövegben. A régiségben azonban gyakoribb a „faggat” szóalak. Magyarozatként az egyes kiadások jegyzetei a ’tépdés, szaggat’ jelentést fűzik a szóhoz. Valóban, a sas körmei leginkább erre alkalmasak. De az ígét nem feltétlenül kell a sas körmeire vonatkoztatnunk. Használhatja a ragadozó madár a csőrét is, ekkor a „foggat” jelentése ’üt, megsebez, erőszakoskodik’ jelentésű lehet. Feltétlenül megemlítendő Balassi Bálint egyik verstörédeke, melyből csupán pár szó maradt ránk:

Pokolbéli kísértetek faggatnak...

Nyilván Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek* műcímének emléke hat itt. Eckhardt Sándor ennél a töredéknél egy alkalommal a „foggat” szóhoz a ’húzkod’ jelentést társítja.¹⁴ A „pokolbéli kísértetek” kifejezésben azonban nem szellemek, túlvilági lények szerepelnek, hanem ahogyan ez Bornemisza művéből egészen egyértelműen kiviláglik, kísértések. A kísértés pedig leginkább ’gyötör’. Nem elvethető egyik korábbi jelentés sem, beilleszthető az *Aenigma* szövegébe a ’tépdés, szaggat, üt, húzkod’ szavak mindegyike, de ha idegen nyelvre kellene fordítanom a Balassi-éneket, a magam részéről az „Elkapá, gyötré szegényt” sort használnám.

Az 5. strófa utolsó sorában megismétlődik a vers egyik korábbi szava, a „szerető”. Az ének elején, még a metanyelvi szinten, az elbeszélő nevezi a vers címzettjét „szeretóm”-nek. (Visszacsillan a fentebb kifejtett második zárójeles megjegyzésünk gondolata: a költő lenne a sas?) Az első szakasz szóhasználata pozitív: a szerető kedvest, szerelmezt jelent. Az 5. strófa szava szenvedő szemléletű, a saskeselyű „kedve szerént”, azaz kényére-kedvére te-

kinti szertőjének az elragadott hattyút. Ugyanerre a kiszolgáltatott állapotra vonatkozik a megelőző sor „szegén” szava. Több mozzanat arra utal tehát, hogy az események a szebbik hattyú szándéka ellenére történnek. A sas család módon csap le, a hattyúk tudta nélkül; erőszakosan lép fel; a szebbik hattyú pedig elszenvedi a történeteket. Elemelkedve a szószerinti jelentéstől, ha a példázatot emberek közötti viszonyra fordítjuk, a két boldog szerelmes viszonyát egy harmadik személy erőszakosan szakítja meg. A lány akarata ellenére lép fel szeretőként, mintha kikényszerített házasságra vonatkozna a történet.

A 6. és 7. strófa az egyedül maradt hattyú helyzetét írja le. Bánatos, hangosan rí, és céltalanul úszkál a tóban. Megint felfigyelhetünk a szóalakok kettőzésére: „bánatjában” – „bújában”. Az ének elején is felvetődhetett az a gondolat, hogy Balassi egyszerűen a rímelés miatt, a hely kitöltése okán ismételi. Ez azonban nem valószínű. Ugyan a régi magyar költészet szinte általánosnak mondható bokorrímélése erős rímkényszeres helyzetet teremt, és ez valóban gyakran együttjár szóismétléssel, önrímmel, de nem Balassinál. Ő ennél sokkal tehetségesebb verselő. Az ének elején az idilli hangulat, az elbeszélés nyugodt tempója és a késleltetés indokolták az ismétlést. Itt a vers végén hasonló érvet fogalmazhatunk meg: az egyedül maradt hattyú bánatának folyamatos, soha nem múló, végérvényes voltát erősíti. A strófa újfent megismétel egy szót a költemény elejéről, a bánatos hattyú „ballag”. A „széjjel” a régiségben gyakori irányt jelző szó, ’szerte, mindenfelé’ jelentésben. A mozgás többirányúsága, határozatlansága jeleníti meg a hattyú céltalanságát. Ez odáig fokozódik a költemény legvégére, hogy az egész életét céltalannak ítéli, a halálát várja. A „medgyen” szintén gyakori kifejezés régi szövegekben, Balassinál is többször előfordul. Jelentése: ’mit tegyen’, vagyis itt a sor azt jelenti: ’Nem tudja, hogy mit tegyen nagy bújában’.

A 6. és 7. strófa háromszoros szava a „látja”. Az egyedül maradt hattyú tétlen szemlélője az eseményeknek, nem tud közbeavatkozni, ő is elszenvedi a történetet. Mivel a „lát” ige is előfordul a vers első szakaszában, ezt a szót is felvehetjük az ismételt motívumok közé. Annyi csupán a különbség, hogy az vers elején, az elbeszélő látja a hattyúkat, a végén pedig az egyik hattyú látja (kétszer) a másiktól való elválását. Szándékosan bonyolult módon mondván: az elbeszélő látja, hogy a hattyú látja, majd megintcsak látja...

A költemény befejező mozzanatai közül különösen fontos lehet a „rív” ige. Természetes mozzanatnak tűnik, hogy az „özvegyen”, vagyis árván, egyedül maradt madár hangosan kiáltozik bánatában, vagy emberi fogalmakkal mérve: sír. De ne feledjük, hogy nem akármilyen madárról van szó! Ez a hattyú a halálára készül, elszánta magát a pusztulásra, amikor tehát ezt megelőzően hangot hallat, az nem más, mint hattyúdalt! A költemény szakirodalma, a Balassi-kiadások jegyzetanyaga, illetve a Nagyciklus már említett elemzései sem térnek ki erre a mozzanatra. A kiadások esetenként szóba hozzák a „rív” szó írásmódjának a kérdését, hogy „rén”, „rév” vagy „rív” alakban kell-e közölni, arról azonban, hogy a szó a hattyúdalt jelölné, mélyen hallgatnak.

Köszeghy Péter egy tanulmányában¹⁵ Ariosto *Orlando Furioso*-jában véli felfedezni a Balassi-vers mintáját. Az általa idézett 17. századi magyar fordítás¹⁶ így hangzik: „Ez a lator ember-e? Pokolbeli ördög-e, vagy micsoda? Elég az, valamihelt meglátá az én kedves szeretőmet, mint sólyom az kis madarat, egy szemhunyasban űzi, fogja, viszi és kapá az én kis asszonyomat s kedve ellen elvivé, eszembe sem vettem jövetelét, hott már szeretőm oda fel kiált.” Nem az a fő gond ezzel az idézettel, hogy a saskeselyű helyett sólyom (falcon) szerepel benne, erre valóban elegendő magyarázat lenne az, hogy a sólyom általában nőmeg-

szólító udvarló képek része. Inkább az a baj, hogy Ariostónál semmiféle hattyúról, sem egyről, sem kettőről nincsen szó, következésképp hattyúdálról sem. A madárkához hasonlított kedves, illetve az, hogy a sólyom „úzi, fogja, viszi és kapá”, sőt „kedve ellen elvivé” persze tetszetős párhuzam. De Balassinál az egész vers a hattyú-motívumra épül. Ez kép az ókortól ismert alapvető toposza a költészetnek, magyar előfordulásokat is szép számmal sorolhatunk. Bessenyei György *A természet világa* című munkájának az olvasóhoz intézett bevezetésében így ír: „Múzsámat szólítom, hadd panaszolja életemnek hanyatlását, úgy mint a megélemedett hattyú, mely már utolsó óráit hozzá közelgetni érezvén, abból vett fájdalmát hajnalonként bánattal énekelgeti...”¹⁷ Amade László egy versében ezt olvashatjuk:¹⁸

*Mint mikor az Hattyú végső elestében,
Möander posványa gyászos szigettyében,
Először utolsó éneköl éltében,
És azzal a' Lelkét ki adgya testében.*

A második sorban olvasható Meander kisázsiai folyó, mocsaras terület (erre a folyóra utal a „meanderezni” szó, értsd: ’sok kanyarulatot leírni’), partján a hagyomány szerint sok hattyú élt. Ez a folyónév szerves részét képezte a hattyúdálról szóló legendának, megtalálható torzult alakban egy nagyon népszerű XVII. századi ének elején is. A Vásárhelyi-daloskönyv változata a legkorábbi datált variáns, 1662-ben keletkezett:¹⁹

*Síralmas hatyu Néánder partyán,
Egyedül szegény sétál jajgatván,
Vagy eszak fele szemet fordítván,
Honnan szerelmet bus szível varván.*

A legkorábbi változat Debreceni S. János *Lukács Pap éneke* című halotti búcsúztatója.²⁰ Hodászi Lukács püspök 1613-ban halt meg, a vers pedig szülőhelyének, Hodásznak a nevében siratja el a jeles férfiút. Első versszaka így hangzik:

*Igy sir a' fejér hattyú Neánder vize parttyán,
Mikor kesergi magát halálának végső napján,
Igy zokog a' szép gerlicze özvegységben aszszú fán
Szerelmes társa halálán:*

Bisztray Gyula a vershez írott jegyzetekben megemlíti, hogy az idézett strófa szövege olvasható Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében is *Páratlan hattyú* címmel. Majd magyarázatképpen hozzáfűzi: „Nyilvánvaló, hogy Pálóczi Horváth már nem tudta, hogy ez a versszak eredetileg egy halotti ének kezdősora volt, valószínűleg szerelmi éneket sejtett mögötte.”²¹ Ezzel nem értünk egyet. A halotti búcsúztatók alkalmi költemények. A szerző ilyenkor nagyon gyakran nyúl korábbi versekhez, bátran idéz belőlük, különösen a búcsúztatók képekben gazdag nyitóstrófái szokatlan idézetek lenni.²² Sokkal valószínűbb, hogy Debreceni S. János 1613-ban egy korábbi, talán 16. századi vers egy közismert szakaszát emeli be költeményébe. Vagyis a hattyúdálról szóló példatárunkat egészen Balassi koráig ki tudjuk egészíteni. De mehetünk még korábbra is. Albertus Magnus (1193–1280) a középkori természettudomány legnagyobb hatású alkotója a következőket írja *Az állatokról* című munkájában:²³

„A hattyút, aki ismert madár, latinul az énekéről [a canendo] nevezik cignusnak. [...] Ügyetlenül jár, jól úszik és közepesen röpül. A nagy vízimadarak közt ő az egyetlen, aki énekel. Effelől – állítólag – messze északon azt tartják, hogy a hattyú az énekesek és a vándorzenészek muzsikájára dallal válaszol. Nálunk viszont úgy tapasztaljuk, hogy csak fájdalmában vagy bánatában dalol, ezért aztán az ő esetében inkább sirámról, mint dalról beszélhetünk, ahogy azt a költő is bizonyítja, mondván:

»Meander mellett így zeng, leomolva a nyirkos
gyepre fehér hattyú, hogyha közel van a vég.«

[Ovidius: Heroides. VII. 1–2., Muraközy Gyula fordítása]

Az idézett Ovidius-hely együtt tartalmazza a Meander folyónevet, a hattyú fehér színét, illetve azt a mozzanatot, hogy a madár életének végét közeledni érezvén kezd énekelni. Nyilvánvaló, hogy különböző áttételeken keresztül ez a szöveghely terjedt el Európa-szerte, és a magyar költészet hattyú-toposza is ide vezethető vissza. Balassi Bálint *Aenigmája* is ezt a toposzt jeleníti meg.

Albertus Magnus könyvét azonban érdemes felütni egy másik helyen is, a sasnál: „Egyébként nálunk a sasoknak, szín, nagyság és viselkedés tekintetében egyaránt igen sok változata ismert. Felénk a heroidus után a második legnemesebb sasféle az, amelyik ludakat, hattyúkat és más ilyen nagy madarakat szokott fogni, sőt még mezei és üregi nyulakat is, különösen akkor, ha fiai vannak.”²⁴

Ez a mozzanat is általánosan ismert volt Balassi korában. Eckhardt Sándor már fentebb is idézett Balassi-monográfiájában idézi a megfelelő részletet a Volaterranus-enciklopédiából:²⁵

„Cygneus vagy olor szelíd madár, csupán a sas támadja meg, de ennek erősen ellenáll, mint írja Aristoteles. Folyóvizeken tartózkodik. Öregkorára szeliden dallal végződik élete, miközben tollát fejére borítja. Ovidius: Veluti canentia dura Traiectus penna tempora cantat olor. Énekelnek pedig, mint mondja Plato, nem szomorúságból, hanem inkább örömből, mikor a vég közeledik, mert halhatatlanoknak érzik magukat és mert érzik, hogy Apollójukhoz térnek vissza. Tudniillik Pythagoras azon a véleményen volt, hogy halhatatlan lelkük van. Cicero Apolló szent madarainak mondja, mert megjósolják végüket. A hattyút így allegorice a becsületes ember lelkéhez lehet hasonlítani, mely örömmel várja a halált.”

Az idézet rész végén arról van szó, hogy a hattyú nem bánatosan, hanem örömmel készül a halálra. Ez némiképp ellentmond az *Aenigmának*. Eckhardt éppen ezért egyetlen célzással utal csak erre a versre, a Volaterranus-idézetet pedig arra használja, hogy a 34. vers egy nehezen érthető helyét, a legutolsó versszakot megvilágítsa:

*Ezt ha megnyerhetem, bár meghaljak ottan,
Búmnak, mint hattyúnak, legyen vége vígan;
Más kívánságom ez: idvözöljek osztán.*

„Így tér vissza a fiatalon tanult anyag a késő férfikorban – fogalmaz Eckhardt. – A pythagoreista-platonista magyarázat megérteti, miért várja végét Balassi *vígan*, mint a hattyú és hogy kerül össze az üdvösség fogalma a hattyú képével. Zolnai Béla valóban jól sejtette, hogy Balassi opusában a platonista doktrínának akadnak nyomai: most már látjuk, milyen mértékben és milyen kerülő úton jutott költőnk Plato elméleteinek ismereté-

hez. Az üdvözülés plátói formája a hattyú szimbólumán át, mindenesetre ilyen ifjúkori humanista tanulmányok emlékének látszik.”

Ha fenn is tartjuk azt a véleményünket, hogy Balassi retorikai, poétikai, filozófiai és teológiai nézetei nem csupán ebből az enciklopédiából származtak, hogy nyilván más műveket is olvasott, és hogy Bornemisza Péter szóbeli tanításai legalább ilyen fontosak voltak; egyetérthetünk abban, hogy az idézett Volaterranus-hely kielégítő magyarázatot nyújt a 34. vers vígan haldokló hattyújára. De térjünk vissza a szomorú hattyúhoz!

A szöveg értelmezésének elején az első versszak körüli óvatoskodás egyáltalán nem volt ok nélkül való. Ha leegyszerűsíténénk a költeményt, és a narrátort Balassival, a címzettet pedig a kedvesével azonosítanánk, ezzel visszatévednénk az életrajzi mozzanatok firtató olvasásmódhoz. És ezzel nem csupán az a gond, hogy nem tudjuk határozottan azonosítani a költő aktuális szerelmét. Nagyobb baj az, hogy a vers azonnal értelmetlenné válna! Balassi kedvese számára nyilván nem volna rejtély, kiket is kell a két hattyú helyébe képzelni. Ő azonnal tudná, hogy kikről van szó. Ebben az esetben az lenne furcsa csupán, hogy Balassi honnan tudná előre, hogy kedvesét el fogják tőle szakítani! Ha valós szerelmi kapcsolatot rajzolunk a szöveg mögé, ami a leírtak szerint zajlott le, akkor egy már lezárt, befejezett történetet kell elgondolnunk, egy olyan történetet, amiben az elválás már megtörtént. De ha így lenne, és a hölgyet már elragadták a költőtől, akkor mi értelme lenne találóskérdésbe foglalni az egészet, és azt a kedvesnek rejtvényként feladni?

Rejtvényként csak a kívülről olvasó számára működik a szöveg. Számára a költemény két okból is homályos. Egyfelől, ő nem tudja azonosítani a költő kedvesét, tehát a szöveget általános szerelmi kapcsolatként szemléli. De nem ettől a homályosságtól *aenigma* az *Aenigma*. Ez az anonimitás csak abban segít, hogy a Nagyciklus több darabjához hasonlóan ez a vers is egyetlen szerelmi történet elbeszélésének egyik láncszemévé válhasson. Ha konkrét névvel jelölhetnénk a költő kedvesét, csupán egyetlen boldogtalan végű kapcsolat felett bánkódna a költő. Így azonban a „minden Szerelmem darabokban” pillanatát jósolja meg. Ugyanezen okból teszi Csokonai Vitéz Mihály is a *Reményhez* végén többes számba mûzsája nevét: „Kedv, remények, Lillák, Isten véletek!”

Másfelől, a kívülről olvasó az *Aenigmát* a Nagyciklus nyitóverseként olvassa, és így az egész „lírai önéletrajzra” vonatkozó jóslatként fogja értelmezni. Ebben az értelemben az *Aenigma* valódi *aenigma*. Nem a szereplők anonimitása, hanem a vers jóslat jellege miatt. Az elbeszélő előre, az elbeszélt események előtt megsejteti a történet szomorú végét. Ebben a megközelítésben is a szájalomkeltés stratégiája működik, de a címzett nem a kedves, hanem az olvasó. Az elbeszélt történet természetesen fiktív, így nem lép működésbe az a zavar, ami a vers konkretizálásakor lehetetlenné tette, hogy a mese rejtvényként működjön. A fiktív narrátor feladhatja a hattyús példázatot találóskérdésként akár fiktív kedvesének is, ez nem vezet ellentmondáshoz, hiszen a valódi szerző, Balassi természetesen tudhatja az elbeszélt történet végét.

A költemény lírai elbeszélést bevezető szerepe egészen nyilvánvaló, ha Balassi verseit nem az életrajz felől szemléljük, hanem ciklus-szintű olvasatot akarunk kialakítani. Ha az egész Nagyciklust tekintjük műegésznek, magától értetődő, hogy az *Aenigmát* a mű nyitódarabjaként kell értenünk. Ha pedig ez a nyitódarab előreutalást tartalmaz, megelőlegezi az elbeszélt történetet, akkor joggal gondolhatunk arra, hogy (1) ez kompozíciós okokból történik, (2) és a kompozíció végleges megalkotásakor jön létre. Hiszen az előszó rendsze-

rint legutoljára íródik meg. Ezzel érvet szolgáltatunk ahhoz, hogy az *Aenigma* keletkezését minél későbbre helyezzük. Ha csupán az első 33 verset tekintjük ciklusnak, akkor sem feltétlenül 1584, a költő házasságának dátuma a határpont. A kompozíció megalkotása történhetett később, a feleségétől való elválása után is. Akár csupa korábbi darab felhasználásával, akár néhány újabb beillesztésével is. Sőt tekinthetjük a 66 versből álló Nagyciklust is műegésznek, ekkor egészen 1589 őszéig haladhatunk.

Ez utóbbi kompozíciós modell az általánosabban elfogadott. Varjas Béla már idézett ciklus-értelmezése óta az első 33-as költeménysorozatot afféle első felvonásként, a Julia-ciklus előkészítéseként szokás értelmezni. A hattyú-motívum előfordulásai a nagyobb kompozíciós modell mellett szólnak. Ugyanis a második 33-as sorozatot a 34. sorszámú, *Méznél édesb szép szók...* kezdetű vers nyitja, s éppen ennek a költeménynek a végén található a másik hattyús hely, a már említett vígan halálhoz készülő hattyú. Nem lehet véletlen, hogy mindkét 33-as sorozat erre a motívumra épül. Igaz ugyan, hogy az *Aenigma* egész költeményt épít rá, a 34. vers pedig csak egyetlen sorban említi. Az is igaz, hogy az egyik esetben búslakodó, a másik esetben víg hattyúról van szó. Ám akár a hasonlóságra, akár a különbségre figyelünk, kétségtelen, hogy a két ciklus-nyitás összefügg, egymást is értelmezi. Ezért gondolhatunk arra, hogy a ciklusokat nyitó versek a nagykompozíció létrejöttékor, a költő Lengyelországba bujdosása előtt kerülhettek a helyükre (vagy akár arra is, hogy ekkor jöhettek létre).

De tárgysuk még tovább a lehetőségeket! Nincsenek olyan forrásaink, melyek pontosan mutatnák be Balassi kompozícióját. A Balassa-kódex a 61. vers lejegyzésénél megszakad, filológiai vita tárgya, hogy a többszöri másolás során miféle torzulások kerültek a kódex szerkezetébe. Már a 2×33-as ciklus-szerkezet is csupán erős hipotézis. Sőt, a kódexben ezt követően még zavarosabb a helyzet. De valahogyan mégis a kódexbe kerülnek a Lengyelországban írott Célia-versek is. Ezekről általában úgy beszélünk, mint amik Balassi életének teljesen új fejezetéhez tartoznak. Annak ellenére teljesen külön ciklusként olvassuk a 10 versből álló kiskompozíciót, hogy benne lépten-nyomon Juliára vonatkozó utalásokat, hasonlításokat találunk. Megengedhetőnek tartom azt az elképzelést is, hogy a Célia-versek szorosabban kapcsolódnak a Nagyciklushoz, mint ahogyan korábban gondoltuk. A Balassa-kódex ezügyben nem kínál könnyű megoldást, több nehéz filológia kérdés miatt homályos – mondhatni: enigmatikus – a teljes kompozíció szerkezete. A hattyú-motívum mindenestre nem mond ellent ennek a legutolsó szerkezeti elképzelésnek. A Célia-versek sorozata ugyanis csonka, sajnos éppen az első darab hiányzik.

JEGYZETEK

¹ KLANICZAY Tibor: *A szerelem költője*, in: uő.: *Reneszánsz és barokk*, Budapest 1961. 225.

² GERÉZDI Rabán–KLANICZAY Tibor: *A magyar irodalom története 1.*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. Balassi Bálint-fejezet, 471.

³ I. h.

⁴ HORVÁTH Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.

⁵ *Balassi Bálint összes versei*, szerk.: HORVÁTH Iván, Újvidék 1976.

⁶ Legteljesebb formájában: VARJAS Béla: *Balassi lírai regénye: a Nagyciklus*, in: Uő.: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Akadémia Kiadó, Budapest 1982. 309–346.

- ⁷ A versek kiadása: *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század. 14. kötet*, sajtó alá rendezte: JANKOVICS József, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. 99. sz. 100. sz. A *Palimpsestus...* kéziratára FONT Zsuzsanna hívta fel a figyelmet.
- ⁸ Noha már DÉZSI Lajos említi ezt a szöveget, KŐSZEGHY Péter látszólag nem vesz tudomást róla. „A magam részéről a századból egyáltalán nem ismerek több népnyelvű aenigmát.” – *Az aenigmatikus aenigma*. in: *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*. Budapest 2003. Országos Széchényi Könyvtár. 229–232. Vélhetően azért nem számol a Döbrentei-kódex szövegével, mert tanulmányában élesen megkülönbözteti a neolatin *aenigma* és a népnyelvi *mese* fogalmát. Számunkra e két fogalom azonos.
- ⁹ A vers kiadása: *Régi Magyar Költők Tára I²*, Sajtó alá rendezte HORVÁTH Cyrill, Budapest. 1921. 144. A teljes kódex hasonmása: *Döbrentei-kódex – 1508 – Halábori Bertalan keze írásával*. Közzéteszi: ABAFFY Csilla, T. SZABÓ Csilla, MADAS Edit; Argumentum Kiadó – Magyar nyelv- és irodalomtudományi Társaság, Budapest 1995.
- ¹⁰ Idézi: ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*, a Franklin Társulat kiadása, H. n. É. n. [Budapest, 1941.] 22.
- ¹¹ Részleges magyar fordítása: *Retorikák a reformáció korából*, Szerk: IMRE Mihály, Debrecen 2000. Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 5. 70–71.
- ¹² I. m. 308–310.
- ¹³ PIRNÁT Antal: *Balassi poétikája*, Balassi Kiadó, Budapest 1996. (Humanizmus és reformáció, 24.) 23.
- ¹⁴ ECKHARD Sándor, i. m. 33.
- ¹⁵ KŐSZEGHY Péter, i. m. 230.
- ¹⁶ ItK 1905. 166–173, GÉBER Antal közlése.
- ¹⁷ Idézi: *Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 1. kötet*, A szóbanforgó részt sajtó alá rendezte és a jegyzetet írta BISZTRAY Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959. 586–587.
- ¹⁸ GÁLOS Rezső: *Amade László kiadatlan versei*, Győri Szemle 1936. 192–193., idézi: *Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 1. kötet*, 585.
- ¹⁹ *Régi Magyar Költők Tára, XVII. sz. 3. kötet*, sajtó alá rendezte: STOLL Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. 99. sz.
- ²⁰ *Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 1. kötet*, A szóbanforgó részt sajtó alá rendezte és a jegyzetet írta BISZTRAY Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959. 64. sz.
- ²¹ I. h. 585.
- ²² Ehhez ld. VADAI István: *A XVII. századi magyar költészet: idézetek poétikája (II.)*, ItK XCIII. (1989) 281–286.
- ²³ MAGNUS, Albertus: *Az állatokról*, vál.: KÁDÁR Zoltán, ford.: MAGYAR László András, Balassi Kiadó, Budapest 1996. 119.
- ²⁴ I. m. 116.
- ²⁵ Idézi ECKHARDT Sándor, i. m. 23.

MAI MAGYAROK – MAI MAGYAROKRÓL

MONOSTORI IMRE

„Ugyanarról – másképpen”

DOMOKOS MÁTYÁS FÉL ÉVSZÁZADA

2003-ban a 75 éves Domokos Mátyást köszöntő esszében különös paradoxon olvasható.

E szerint: „Visszatekintve azt mondhatjuk, hogy negyedszázaddal ezelőtt a 20. századi magyar kritikai-esszé irodalom talán legtehetségesebb 'pályakezdője' Domokos Mátyás volt – akkor már ugyancsak negyedszázada a pályán. De csak ekkor jelent meg első kötete, amivel amúgy egy írói pályát el szokás kezdeni.” S még egy idézet, ezúttal Domokos Mátyástól. „Felnőttkorom – írja egyik kötetének bevezetőjében – a magyar könyvkiadás szolgálatában telt el. Jó sorsom 1953. június 2-i hatállyal sodort az ország négy évtizeden át legnagyobb könyvkiadójának: a Szépirodalmi Könyvkiadónak: a New York palota negyedik emeletén működő szerkesztőségébe, s 1991. október 15-ig ennek a vállalatnak a műhelyében voltam a könyvcsináló szakma napszámosa.”

Ha egy picit számolgatunk, kiderül, hogy Domokos Mátyás első tanulmánykötetének a megjelenése (1977-ben) a könyvcsináló műhelybe történt belépésétől számítva csakugyan negyed évszázadnyi időbeli távolságra van. Pedig – miként majd majd kötetének sorából kitűnik – kivételesen előnyös pozícióban, ha tetszik főállásban, munkaköri kötelessége szerint is olvasással a 20. század derekán és második felében élő legnagyobb magyar írókkal való mindennapos ismeretségben töltötte el ezt a bizonyos kötet nélküli negyedszázadot. Ez hogyan volt lehetséges? S mi végre történt így?

Miként az idézett méltatás fogalmaz: „Volt mersze nem írni.” (Pontosabban legalábbis: kötetet nem kiadni.)

Majd azután, tehetjük hozzá – a hetvenes évek közepén-végén –, a nem írni bátorságát az írni, az írás bátorsága váltotta fel.

Már első kötetének előszavában megfogalmazza az irodalmi művekről szólás – a kritika, az esszé, a tanulmány – terrénumának helyét és szerepét, Aquinói Szent Tamás *Logica Summa* című munkájára hivatkozva. E szerint – Domokos Mátyás interpretálásában – a „konkrét igazság és egyetemes érvényesség – az emberről és a világról – a mű-

* A Németh László Társaság, a Forrás és a Tiszatáj által 2003. november 11-én rendezett konferenciával olyan portrészorozatot indítottunk, mely a Szép Szó hajdani vállalkozását eleveníti föl. A portrék a mai magyar szellemi élet kiválóságait mutatják be. A Forrás májusi számában Kass János és Vekkerdi László arcképvázlata jelent meg.

vekbe van zárva”. Ez az elsődlegesen teremtő „intentio”. A kritika, a tanulmány, a művekről levont „alkalmazott egyetemesség” nem létezhet az »örök művek világa« nélkül. A kritika és a tanulmány úgyszintén erről, ez utóbbiról, tehát *ugyanarról* szól –, de *másképpen*.

Vajon mi lehet ez az „ugyanaz”, ez a közös, e két terep tartalmi elemeiben? Domokos Mátyás az egyik – már a kilencvenes években írt – esszéjében így válaszol erre: „egyetlen művész sem élhet meg szellemileg a valóság nélkül. Pontosabban: annak emléke nélkül, mert emlékezet nélkül nincs művészet. S emlékezet nélküli emberekre sem lehet művészi hatást gyakorolni.” Más megközelítésben: vajon visszhangzik-e az irodalomban „valamilyen módon a kor, melyben élünk s az élet, amelynek részesei vagyunk?”

Ez az értelmezés – láthatjuk – tiszta logikájú, sőt természetes kíváncsi egy kritikus-irodalomtörténész számára. Ámde mi olvasók – Domokos Mátyás írásainak az olvasói – észrevehetünk egy másik, „másképpen” szólásbeli értelmezési tartományt is.

Domokos Mátyás ugyanis már a hetvenes években (tehát alkotói pályája elején) – a szigorú pártirányítással működő és előírászerűen *sorvezető* hivatalos irodalompolitikával szemben – a *teljes* magyar szellemi (ezen belül irodalmi) örökség számbavételére és a vitás, a vitatott kérdések kendőzés nélküli tisztázására jelentette be igényét. Szinte dermesztő nyíltsággal, ráadásul lefegyverző tárgyismerettel és – legalábbis a józan ész számára – cáfolhatatlan argumentációval. És azóta is: Babits Mihály, Németh László és Ilyés, Weöres és Pilinszky, Szabó Lőrinc és Vas István, Nagy László és Jékely Zoltán; Nemes Nagy Ágnes, Mátyás Iván, Esterházy Péter s persze Bibó István életműve egyaránt alapérték-pillérek Domokos Mátyás 20. századi magyar irodalmában, magyar szellem-történetében.

És egy harmadik vetületben: a *másképpen* szólás vonatkozik a 20. század magyar szellemi élete leginkább vitás kérdéseinek a megközelítésére is. Sőt, *ez a másképpen* az egyik legfontosabb újdonság Domokos Mátyás színrelépésében. Figyeljük csak meg: már első kötetében közöl egy nagy tanulmányt – A „*Sorskérdések*” sorsa Németh László *Sorskérdések* című, megjelenésre váró, de meg nem jelentethető könyvkéziratáról. Ebben szinte kihívó módon exponálja Németh esszéírói életművének minden bizonnyal (és mind a mai napig) három leginkább kényes („neuralgikus”), minthogy a legtöbbet bíralt és támadott témavariációját: „1. A faj fogalma, a faji kérdés. [...] 2. Marxizmus és szocializmus. [...] 3. [...] amit a két háború közti közírás jobbról és balról egyaránt az úgynevezett ’zsidókérdésként’ pertraktált”. S Domokos Mátyás mindhárom kérdésről valóban *másképpen* szól (mint mondtuk, a hetvenes évek közepén-végén), abszolút tiszta, meggyőző érveléssel írta le – történelmi kontextusba ágyazva – ezeknek az „idült vádpontok”-nak (ahogy Németh László nevezte egyiket-másikat) tartalmát s adta meg magyarázatát.

Szinte valamennyi 20. századi (szellemileg, ideológiailag és esztétikailag) „kényes” kérdést és hamisan agyonkoptatott fogalmat újra szemügyre vesz műveiben, széles skálájú érvkészlettel, a tények hosszú sorának a felsorakoztatásával. Például: antiszemitizmusról, faji kérdésről, alkuról és kompromisszumról, vagy arról, hogy nemcsak a már Fülep Lajos által is ostromozott *nemzeti öncélúság* létezett és létezik, de ugyanígy létezik „és mérgez az etnikai öncélúság, a zsidó öncélúság, a klerikális öncélúság vagy az osztályharcos bolsevik öncélúság”.

Pontosan érzékeli azt is Domokos Mátyás, hogy a hamisítások mellett (illetőleg azokkal együtt) leginkább a *felejtések*, különösképpen a mesterséges felejtések, azaz a felejtések mennek neki az agynak, és bomlasztják a leghatásosabban az értelmiség (és persze a nemzet) önismeretét és helyzettudatát. Ez történik jó ideje a népi irodalom hajdani legnagyobbjaival (vagy ha mégis szóba kerülnek a manapság uralkodó eszmék fénytörésében, akkor „alibi jobboldalisággal keverten” látszódnak, illetőleg tüntetődnék fel), de például mára már erősen felejtődtek a nem is oly rég még éppen hogy csak *megtűrt* Bibó István-i életmű leginkább karakteres vonásai, vonulatai is.

*

Domokos Mátyás sokszor beszélt arról, mit jelent számára az *irodalom*. Egyik interjújában például ekképpen: „Kora kamaszkorom óta, minthogy az irodalom nyitotta ki az agyamat, az irodalom a szenvedélyem. Vagyis mindegy milyen korban, milyen körülmények között élek éppen, amit egyáltalán meg lehet csinálni, és amit jó lélekkel megcsinálhatok, azt megcsinálom.” Domokos Mátyás alapkérdéseket vet föl állandóan, folyamatosan: az *írás* és az *olvasás* értelmét firtatva. *Hasznát*, ha úgy tetszik. Közérthetően ad számot ’ómódi’ meggyőződéséről, amely szerint „az irodalom a világ és a valóság – egybefoglaló szóval: a létezés – megértésének olyan lehetőségét kínálja, amelyet se a tudomány, se a vallás, se a filozófia”.

Domokos Mátyás nagy kérdései voltaképpen megegyeznek a 20. század szellemi és kulturális-művészeti természetű alapkérdéseivel. Az ő „szerelmes elfogultságai” nem az elfogultság „torzítás” jelentésében értendők, hanem abban az értelemben, mint ahogy, mint amikor *mindenünket föltesszük valamire*, hezitálás nélkül.

Az egyik fundamentális tétel nála az *európai és a magyar* kultúra (legalább) ezeréves összefonódása. Tudta és vallotta ezt már fél évszázaddal ezelőtt is, tehát távol áll tőle – ezúttal is – a kicsinyes, 21. század eleji méricskélő aktualizálás. Szívesen hivatkozik Babits Mihály szép és találó metaforájára: az európai kultúra katedrálisában a magyar a *mellékkápolna*, az egyik kis „chapel”. Természetes mivoltukban, normális helyzetükben ezek az összesimulások nem létezhetnek egymás nélkül, s különösen nem egymás ellenében. *Egymással* viszont egymást gazdagítják. Vallja továbbá, hogy „az európai kultúra teremő és értékképző archimédeszi pontja mindig a belső szabadságban élő individuum volt: az olyan egyéniség, aki vállalni tudta a szabad teremtés kockázatát”.

*

Domokos Mátyás – láthatjuk – egyfajta „hagyományosan” klasszikus erkölcsi világkép és egyfajta (úgyszintén) „hagyományosan” klasszikus esztétikai értékrendszer híve és közvetítője. Messzire vezetne ennek a konklúzióknak a logikai levezetése, de talán meggyőzően tudjuk megközelíteni a *szembesülést*, hogyha neveket sorolunk föl az övével „párhuzamos” szellemiségű életművekre gondolva: Babitsét, Illyését, Némethét és Bibóét elsősorban. E szerint a fölfogás szerint a művészi produktumok értelmes, felfogható és praktikus is hasznos emberi alkotások: többé, teljesebbé teszik az embert. Az (értékes) irodalmat ostobaság nem esztétikai szempontok szerint szétvagdosni, osztályozni, „fő vonalakat” keresni, első-másod- (stb.) osztályba sorolni, ilyennek, amolyannak nevezni, kategóriákba gyömöszölni.

Az ő kritikusi feladata: „hűség az esztétikai minőségigényhez s a ragaszkodás ahhoz a tapasztalati igazsághoz, hogy minden műnek saját esztétikája van, ahogyan az életben is saját tér-idővel rendelkezik minden létező”.

Ugyancsak világosan és józan egyszerűséggel fogalmaz, amikor másutt (például) azt nyomatékosítja, hogy az irodalmi „paradigmaváltás” hangoztatása „áltudományos manipuláció”, minthogy minden időben és bármely időben annyi „paradigma” létezik egyszerre, „ahány eredeti tehetség lép fel egy adott korszak történetében. [...] A paradigmaváltás hangoztatása ezópusi beszéd. Az ideológiai hegemoniatörekvések erőszakos-terrorisztikus igénybejelentésének a takarója [...] A kérdés [...] nem az, hogy *mi mit ér*, hanem hogy *ki kit győz le*. De hát ez már volt egyszer”.

A kiürült „posztmodern” búvészkedés teoretikusainak nézeteiben sem maga az „elméleti konstrukció” zavarja. Hanem az, hogy úgy érzékeli: „a régi irodalompolitika új mutációja jön létre az effajta elméletekkel, anélkül, hogy alkotóik annak személy szerint a képviselői volnának”. Az igazi veszély az, hogy csak néhány – általuk jó okkal favorizált – író nevét „forgatják”, „a többi mintha nem is létezne. Ha létrejönnek ilyen kánonok, s a hozzájuk kapcsolódó üzletipar, akkor az e kánonokra való hivatkozással, a 'tudomány' tekintélyével bárkitől meg lehet vonni a szellemi élet jogát!”

Az ő számára a magyar irodalommal foglalkozás nemcsak tudósi, „szellemi feladat”, de „erkölcsi kötelesség” is. Domokos Mátyás nagy emlékező, egyszersmind keresetlenül világos és tiszta emlékeztető: „könyvem tanúvallomás” – írja egyik kötetének előszavában. Reá is szépen illik a Németh László-i világkép tán legfontosabb jellegzetessége: az „etikummal megemelt minőség”. Ennek a vállalása és élése pedig egy újabb fénytörésben is láttatja velünk életművének az „ugyanarról – másképpen” típusú és érvényű jellegzetességét. Nevezetesen azt, hogy működése során mindvégig szinte magától értetődő gesztusként, rohamszerűen, ámde mégis természetes könnyedséggel „vett be”, döntött le számos tabunak, illetve kényesnek számító téma-tilalomfát: olyan elegánsan, oly megejtő izgalmassággal, és persze – legfőképp – oly meggyőző erővel, hogy – a mikor milyen – ellenfelei sohasem értek a nyomába, igazából soha nem tudták elgáncsolni. Szellemének természetes csillogása valósággal elvakította őket.

Változatlanul „mondja a magáét”. Szívós következetességgel, ám szinte „laza” természetességgel. Úgy vagyunk vele, mint Németh László a régi görögökkel: akárhol üjtük fel, úgy érezzük, rólunk van szó! Például – láthattuk, láthatjuk – az írás és az olvasás értelméről, a szabadsághiány bénító hatásáról, a nemzeti öncélúság veszedelmeiről, az írásaiban (de nem egyéb módon) közvetlenül politizáló író elkopásáról, a magyar irodalom 20. századi aranykorának elmúlásáról (és így tovább). Babitsot közvetítve arra mutat rá, hogy az irodalom szempontjából a kor alapkérdése „erkölcsi kérdés”, vagyis „az igazsághoz való viszony kérdése”.

Ez az értékvilág az, amelyben Domokos Mátyás alkotói évtizedei elteltek, s telnek ma is írói mindennapjai. Ezt az értékrendszert vette át a magyar (és európai) szellem klasszikusaitól. Ilyeténképpen, ennek jegyében gondolva – például – Bibó Istvánra, aki félreérthetetlenül tette, hogy „a politikában is az individuális ember a végső mérték [...]”. S az is a bibói életmű tanulságai közé tartozik – fogalmaz Domokos Mátyás –, hogy „az igazi gondolkodót semmiféle történelmi kutyaszorító vagy magánéleti verem nem mentheti föl mesterségének, az igazság kutatásának az erkölcsi és intellektuális kötelessége alól”.

*

Mindeközben szépen látszik Domokos Mátyás irigylésre méltó *lényeglátó*, lényegmegragadó képessége. Talán már művészete. Igen, ahogyan az alkotóművészek formálják személyes, de a tényleges valóság értékeinél semmivel sem szegényebb vagy értéktelebb világukat.

Erős sodrású esszéstílusú képes fölszívni, majd egyetlen íráson végighömpölyögtetni a *rendkívül* gazdag tárgyi-filológiai ismeretanyagot. Magas hőfokú tárgyszeretete és lenyűgöző (korántsem csak filológiai) tárgyismerete nem egyszer eredményezi azt, hogy szinte *belülről*, a tárgyalt életmű vagy személyiség belső szöveteiből, mintegy magát a tárgyat megszólaltatva mutat kifelé, az olvasó felé.

Domokos Mátyásnak mindezekon kívül alighanem van még – legalább – egy boldogító érzése-tudata is: a háboríthatatlan szuverenitás fölemelő érzése, amely ott fénylik valamennyi írásán. Egyik vallomásában – mintegy önleplezően – ezt írja: „az irodalomban én mindenkit szerethetek, akit szeretni tudok”.

Lényegileg fontos és túl nem becsülhetően értékes adománya ez korunk szellemi emberének – persze, csak annak, aki ezt kiérdemelte –, e darabokra marcangolt, mindenkit mindenkivel szembeállító, kijátszó, egymás ellen fordító világunkban. Még azt is mondhatnánk – némi nosztalgiával –, hogy üdítő. Pedig az ő irodalmi működése korántsem valamiféle jámbor megbékéltető szerepre emlékeztet. Éppen ellenkezőleg, egyik kiváló kortársa találó jellemzését kölcsönözve: „Domokos hitvitázó alkat.” Ráadásul, tehetjük hozzá – s ettől válik oly élvezetessé írásainak gazdag termőföldszerű világa –, kristálytisztán érthető, színesen változatos, izgalmas és megrendítő, szarkasztikus, majd fennkölt, tapintatos, majd indulatos, meggyőző és provokatív, önvészélyesen őszinte és – legfőképpen – csillogóan okos.

*

„S még valami – írja egy levélvallomásában –: ezért nagyobb költő (számomra) Illyés, mint X. vagy Y., mert akármire nyúlunk életművében, esztétikumtól függetlenül, valahogy megrázza az embert – az egészzel érintkezik. Olyasmivel, aminek a létét, problémáját – kint a világban és visszhangját bennünk – nem lehet kétségbe vonni.”

Igazában (és természetesen) mindig is ezt az *egyetemesre* utaló, az emberi nem ősen azonos léthelyzetére kérdést, az abban való gondolkodást és szenvedést keresi és mutatja meg Domokos Mátyás fél évszázados életműve szinte valamennyi általa kiszemelt alkotóban, illetve alkotásban és életműben. Tózsér Árpád költészetéről szólva például kitér a szlovákiai magyar irodalom „én-tudat”-hiányára. Tózsér érzi: „az irodalom autonómiája – nem kizárólagosan az irodalompolitika függvénye, hanem a teremtő fogyatékoságok felismerését szolgáló belső szabadság lehetősége is [...]”.

Mint gondolkodó és teremtő embernek, Domokos Mátyásnak hiánytalanul megmutatkozik ez a *belső szabadsága*. Nemcsak személyességével tűnik ki, de ezzel együtt a – manapság oly ritka – szabadon gondolkodás és emberi szuverenitás „luxusával” a *teljes emberiség* korunkbeli lehetőségét – és szépségét is hitelesíti.

GYÁNI GÁBOR

A szintézis akarása és a közvetítő szerep

ROMSICS IGNÁC PORTRÉJÁHOZ

„Ami a legfontosabb – s ami a történezt elsősorban történésszé teszi –, az nem a szakma módszertanának ismerete, s nem is választott ars poeticája, hanem agyműködésének és szenzibilitásának különlegessége, vagyis tehetsége. S ez nem függ kortól, világnézettől, módszertől és technikától. Minden kornak és minden iskolának megvoltak és megvannak a maga tehetségei, tisztos iparosai és epigonjai. A szorgalmas kismesterek és az epigonok idővel a feledés homályába merülnek, a tehetséggel megáldott nagyok viszont tartós hagyománnyá válnak.”¹ Azért idéztem némileg hosszabban Romsics ekként megvallott ars poeticáját, hogy rámutassak: a mese róla is szól, hiszen a minden kortól, világnézettől, módszertől és technikától független, vagyis csupán a maga tehetségéből nagyot és maradandót alkotó historikusok között foglal helyet ő is.

26 évesen, 1977-ben robbant be Romsics a történész szakma élvonalába, midőn kecskeméti levéltárosként megírta, majd a Valóság hasábjain két részben publikálta *A Duna melléki ellenforradalom* című tanulmányát.² A szerző mondhatni a partvonalon kívülről, vagy ahogy egykor ő maga fogalmazott: „egyenesen az utcáról” jelentkezett játékra,³ hogy azon nyomban gólt is rúgjon. A Kalocsa melletti Alsómégyen született, volt olvasható a cikk után közreadott szerzői életrajzban, majd tanárképző főiskolát végzett, hogy ezt követően folytassa tovább tanulmányait a budapesti egyetem történelem szakán. Végül vidéki levéltárosként kezdte meg felnőtt életútját. A Valóságbeli cikk publikálását követően viszont hamar felívelt a pályája: hamarosan a fővárosba került, miután a szakma akkori fellegvárába, az Akadémia Történettudományi Intézetébe hívták tudományos munkatársnak.

A fiatal vidéki levéltáros azzal hívta fel magára elsősorban a figyelmet, hogy vitathatatlan bizonyosságot tett agyműködésének és szenzibilitásának a különlegességéről. Mert miről is szól a később könyvvé fejlesztett,⁴ eredetileg a Valóságban publikált tanulmány? Nem másról, mint a diktatúrával szembeni társadalmi, közvetlenül népi vagyis paraszti ellenállás „racionalizmusáról” és történelmi létjogosultságáról. Ez önmagában szemlélve akár közhely is lehetne, ha történetesen nem épp a Tanácsköztársaság az a diktatúra,

¹ Romsics Ignác: A történész mestersége. Rubicon, 2003/6. 5.

² Uő: A Duna melléki ellenforradalom (I. rész). Valóság, 1977/1. 18–36.; II. rész. Valóság, 1977/2. 56–69.

³ Történészek felelnek. Romsics Ignác. Mozgó Világ, 1979/5. Október, 125.

⁴ Romsics Ignác: A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben. Akadémiai, Bp., 1982.

amely ezt az oly hosszú időn át csak ellenforradalomként megbélyegzett népi önvédelmi küzdelmet kiváltotta. Romsics kétségtelen szellemi bátorsága és az általa előadott – a források révén gondosan alátámasztott⁵ – történet vitathatatlan szakmai hitele és hihetősége együtt kezeskedett a szerző kivételes tehetségéért.

Időzzünk el még kissé historikusunk rendhagyó pályakezdésénél. Nem feledkezhetünk meg azon nem sokkal későbbi írásáról sem, melyben Buday Dezső portréját rajzolta meg akkoriban szokatlan intellektuális érzékenységgel. A fehérterror áldozatává lett volt kecskeméti direktórium vezető kacskaringós szellemi pályáját rekonstruálva Romsics megint csak tabukat döntött. A század eleji messianisztikus forradalmiság szellemi-lelki forrásai között helye volt ugyanis annak a szociális érzékenységet kifejlesztő neokatolicizmusnak, valamint nemesi hazafiságnak is, melyet lelkesen vallott magáénak Buday Dezső élete korábbi szakaszain. Ez okból joggal tulajdonította tehát Romsics magának azt a szándékot, hogy amikor Buday egyéni életpályáját egészében áttekinti, sikerrel lép túl „a kegyelet diktálta általánosságok” unottig megszokott közhelyein.⁶

Az ígéretes pályakezdés tehát ekkor és így megtörtént, és ezt követően Romsics megkezdhette kiaknázni azon szakmai alkotó lehetőségeket, melyek immár előtte is megnyíltnak látszottak. Szintetizálás és biografizmus – e kettő együtt vezette őt tovább a tudósi pályán, melyek gyümölcsként született meg a tollából Bethlen István politikai életrajza, és megannyi Horthy-kori országtörténet.⁷ Az utóbbiakat tekintve 1982-ben megjelent könyvének volt (vagy lehetett) igazán döntő befolyása Romsics történeti eszmélésére. Szakmai be-robbanását ugyanis túl hamar követte az a sokkhatás, amit a könyv hetvenes évek végén elkészült kéziratáról munkahelyén, a Történettudományi Intézetben rendezett vita gyakorolt (gyakorolhatott) rá. Nem voltam ugyan jelen ezen a vitán, ám mint sokan mások, én is hallottam akkoriban felőle. Az történt, hogy a fiatal, de már szintézis írására felkért historikus váratlanul beleütközött a történész szakma akkortájt mérvadó képviselői jelentős részének a heves ellenállásába. A kérdés, mint már évek, sőt évtizedek óta mindig, ezúttal is a Horthy-kort illető „helyes” elvi megítélés körül forgott. A pályakezdő történész szőnyegen heverő munkája kapcsán, és kifejezetten annak rovására hirtelenjében felszínre csapó heves indulatok valójában a történész szakma szüntelen belső ideológiai feszültségeiből, s nem Romsics meggondolatlanul provokatív fellépéséből fakadtak. A Magyar História könyvsorozatban *Ellenforradalom és konszolidáció* címmel utóbb megjelent művet⁸ olvasva már akkor érthetetlennek tűnt számomra és másoknak is a kézirat korábbi heves fogadtatása. Igaz, Romsics Horthy-korral kapcsolatos elvi álláspontja, melyen azóta sem módosított egyébként érdemben, holott 1989 óta igen sok történész fordított hátat korábbi szakmai meggyőződésének, nem mindenben felelt meg a mainstream marxista történetírás korabeli kánonjának. Ám most nem is ez a számunkra elsősorban érdekes kérdés, hanem, hogy miként befolyásolta a későbbiek során az említett esemény az ígéretes

⁵ Előzőleg külön kötetben tette közzé a kérdés teljes helyi forrásanyagát: Romsics Ignác, szerk.: Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez. Kecskemét, 1976.

⁶ Uő: Neotomizmustól a proletárdiktatúráig (Buday Dezső portréjához). Valóság, 1978/3. 12–27.

⁷ Uő: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarágkutató Intézet, Bp., 1991. A Horthy-kori országtörténetek ugyanakkor rendre mások által szerkesztett gyűjteményes kötetekben láttak napvilágot.

⁸ Uő: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. Gondolat, Bp., 1982.

szakmai karrier előtt álló tudóst. Úgy vélem, a származás és a sok vonásában sajátos pályakezdés már érintett tényei mellett a Történettudományi Intézetben átélt eme vesszőfutás játszott és játszik talán mind a mai napig meghatározó szerepet Romsics tudósi és emberi habitusának az alakulásában. Mert milyennek is látom én Romsics Ignácot annak a pályatársnak a látószögéből, akit egy bizonyos szakmai és emberi közelség is egybeköt vele?

Az első fontos vonás, amit Romsics szakmai portréját rajzolgatva mindenképp ki szeretnék domborítani, a hagyományos politika- és diplomáciatörténeti érdeklődés és szemléletmód kizárólagossága. A klasszikus, valójában persze csak a 19. századi szakmai professzionalizáció eredményeként megszülető történész alakját látszik magára öltetni Romsics, annak a historikusnak, akit folyton a nagy történeti narratíva elbeszélésének lankadatlan vágya fűt. Már pályakezdőként vagyis meglehetősen korán próbálkozott a szintetizálással, és azóta is újra és újra ide tér vissza. Hadd emlékeztessék a Bethlen könyve melletti másik ismert munkájára, az egyszerűs modern kori Magyarország története magnum opusára, vagy a Kelet-Közép- és Délkelet-Európa 19–20. századi historikumáról írt, eredetileg egyetemi előadásként elhangzott, kötetére.⁹ Számomra, aki meggyőződéssel vallom, hogy elmúlni látszik a nagy történeti narratívák kora, elgondolkodtató Romsics makacs szintetizálási törekvése. Cáfolják-e vajon az utóbbi években írt összefoglaló munkái azt a ma mind szélesebb körökben osztott feltevést, hogy – mint Lyotard kijelentette – a nagy elbeszélésekkel szemben napjainkban mind erősebb bennünk a bizalmatlanság érzése. Úgy vélem, hogy részben igen, részben viszont nem.

Annyiban kétségkívül igen, amennyiben ezen munkái vitathatatlanul nagy olvasói sikere kézzelfoghatóan jelzi: a szélesebb és egyúttal a szűkebb (tehát a szakmai) közönség egyaránt igényli még a nagy elbeszélést. Romsics hűséges olvasójaként (és szigorú bírálójaként) ugyanakkor mégis azt gondolom, hogy szóban forgó műveiben nem képes megvalósítani a nagy elbeszélés eredeti eszményét. Nem, mivel az állam (vagyis a politika és a diplomácia) fogalmi bázisán megmaradva, ahhoz ragaszkodva, nem beszélheti el immár teljes értékűen a múltat. Nem arról van persze szó, hogy ne tematizálná Romsics a gazdaság, a társadalom, a kultúra és az ideológia historikumát. Természetesen nem hiányzik munkáiból az arra irányuló jogos törekvés, hogy mindazt belefoglalja extenzív országtörténeti narratívájába, melynek egy szintézisben valóban ott a helye. Nem is a terjedelmi extenzióval, sokkal inkább a koncepcionális építménnyel van inkább gond. Hiszen, ha elismerjük, mondjuk, a gazdaság vagy a társadalom bizonyos fokú, sőt messzemenő autonómiáját, semmi sem indokolja többé, hogy emlékezetre méltó tényeiket mindenáron beleszuszakoljuk a politikatörténet általános fogalmi sémáiba, és nekik alárendelt módon beszéljük el ezeket a történeteket. Úgy vélem, ha ezt tesszük, megerőszakoljuk a valóságot, és bizonynyal látszólagos csupán az így elérni vágyott teljesség.

Hogy mennyire korlátozott az ezúton megcélzott történetírói holizmus, azt egyetlen példa segítségével igyekszem érzékeltetni. A *trianoni békeszerződés* című remek összefoglaló munkájában Romsics külön figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy mi lehet az oka annak, miszerint a 20. század első két évtizedében (és különösen a háború során) gyökeresen megváltozott a nyugati antant hatalmak Osztrák-Magyar Monarchiával szem-

⁹ Uő: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp., 1999.; Uő: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág, Bp., 1998.

beni magatartása. Korábban nem gondoltak ugyanis komolyan arra, hogy a Habsburg-birodalom e kései és némiképp modernizált képződményét teljességgel és végérvényesen likvidálják. Romsics megállapítja: az angolokat a német Mitteleuropa tervek, vagyis a burkolt német gyarmatosító törekvések, a franciákat viszont az orosz forradalom (és a forradalom tovaterjedésének a lehetősége) rémisztette meg oly mértékben, hogy végül eldöntötték, az Osztrák-Magyar Monarchiának pedig végképp el kell tűnnie Európa színteréről. Magyarán: a nagyhatalmi erőviszonyok percepciójának a módosulása vezette őket, amikor tevőlegesen is „hozzájárultak” a nemzetállami kisállamok birodalombomlasztó tevékenységének a végső sikeréhez.¹⁰

Ez a mondhatni szűken politika- és diplomáciatörténeti argumentáció azonban – meggyőződése szerint – nem magyarázza meg kellőképpen azt, ami a Monarchiával és benne a királyi Magyarországgal akkor történt. Nem, mivel fájoan hiányzik az iménti gondolatmenetből az ideológia- és mentalitástörténeti megfontolás, vagyis az a mélyebb belátás, hogy az ebből a forrásból fakadó késztetések is mennyire hozzájárultak a Habsburg-birodalom változóban lévő nyugati megítéléséhez. Arra gondolok, hogy a nemzeti elv előretörése, helyesebben, hogy megtörtént a szakítás a liberális küszöbélv 19. századi átható hagyományával és persze az etnikai nemzetfogalom ezzel összefüggő térnyerése szintén szükséges, ha egymagában nem is elégséges feltétele a sorsdöntő változásnak.¹¹ E nélkül ugyanis be sem következhetett volna a nemzeti önrendelkezés elvének a wilsonizmusban jelentkező diadala, amely a birodalom nemzetiesítése vagyis kis nemzetállamokra való szétarabolása előtt egyengette az utat.

Az idézett példa arra szolgált csupán, hogy megpróbáljam nyomatékosítani: a kizárólagosan politika- és diplomáciatörténeti fogalmi keret akár még az érintett esetben is könnyen gátat állíthat mindennemű történeti egész egyben láthatásának és egyben láttatásának. Ezért is nevezem Romsicsot, természetesen csak a jellemzés és legkevésbé sem a minősítés szándékával, hagyományos eszményeket magáénak valló történetírónak. Amihez azonban a továbbiakban még hozzájárul, hogy legbensőbb meggyőződése szerint a tudomány alkalmas igazán a múlt mitikus értelmezésének hatékony cáfolatára. Mint írja: „A kitartó kutatás, a feltárt adatok alávétése különböző verifikációs eljárásoknak, a körültekintően értelmezett – és időről időre újraértelmezett – tények folyamatos rendszerezése a történetst olyan tudás birtokába juttathatja, amely múltértelmezéseit kitüntetett jelentőséggel ruházza fel, őt magát pedig alkalmassá teszi arra, hogy a társadalom történeti tudatát foglalkoztató, jellemzően ideológiailag meghatározott kérdésekhez is megalapozottan szólhasson hozzá.”¹² Talán akkor is eme nyilvánvalóan aufklérista ethosz diktál számára, amikor témát választ magának; ez állhat tehát a mögött is, hogy nagy előszeretettel ír monográfiát – a mitizáló történelemszemlélet könnyű prédájául szolgáló – történeti

¹⁰ Uő: A trianoni békeszerződés. Osiris, Bp., 2001. 55–61. A kérdésnek szentelt és korábban megjelent tanulmánykötete: Uő: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Bp., 1996.

¹¹ Ehhez alapvető, E. J. Hobsbawm: A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások. Maecenas, Bp., 1997. különösen 129–166.

¹² Romsics Ignác: Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Uő, szerk.: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Osiris, Bp., 2002. 26.

problémákról, mint amilyen Trianon kérdése vagy az 1989-es rendszerváltás eseménysora.¹³

A historikus és a személyiség további fontos közös vonása a mindenkori megfontolt-ság, a talán rejtőzködésre való hajlamként is minősíthető szellemi beállítottság. Személyesen nem egyszer tapasztaltam, hogy Romsics a neki feltett kérdésre legszívesebben viszontkérdéssel válaszol, s időnként így végül el is kerül, hogy feleljen a kérdésre. Hogy érhető azonban tetten ez a szemérmesség a gondolkodó Romsicsnál? A történetírói retorika problémáját vizsgálva a rejtjelező beszéd példajaként épp tőle, közelebbről a *Magyarország története a XX. század* című munkából vettem a bizonyító példát. Annak alapján végül arra következtettem, hogy Romsics szeret *a sorok között írni*. A Leo Strauss által érzékletesen bemutatott megnyilatkozási mód arra az esetre vonatkozik, amikor különféle retorikai fordulatok és eszközök ügyes használatával, burkoltan adja tudtunkra a megszólaló a valódi véleményét. Úgy szólal meg tehát a nyilvánosság előtt, hogy szavait a kisebbséghez intézi, a többség előtt azonban ezt legalábbis palástolja; vagy oly módon üzen a többségnek, hogy a kisebbség, amely persze figyel a közölni kívánt mondandóra és vélhetően nem is mindig helyesli, közvetlenül mégse emelhessen kifogást ellene. E személyvesztés titka pedig nem más, mint hogy a vélt, az inkább csak sugalmazott mondani-való nem a szavak szó szerinti értelméből, hanem egyebek közt a diskurzus széles körben hatni tudó hagyományából fakad. Ez történt a mondott esetben is.¹⁴

De mi rejlik vajon a dolog mélyén? Korábban már említettem az életút két számomra fontosnak tűnő mozzanatát, a származás és a pályakezdés egynemű sajátosságát, valamint, hogy milyen merev elutasítás fogadta eleinte az önálló történeti koncepcióval fellépő fiatal historikust (amely azonban, tegyük hozzá gyorsan, később enyhült, majd teljesen meg is szűnt). Úgy vélem, ennek is, annak is van vagy lehet bizonyos szerepe a rejtőzködési hajlam kialakulásában és későbbi állandósulásában. Az a végeredményben nagyívű mobilitás, amely Romsics személyes életútjának bizonyíték az egyik meghatározó élménye, továbbá a hamarjában megtapasztalt „közegellenállás”, amely a hetvenes évek végén manifesztálódott – közösen szilárdította meg a személyiség legbelső magvában a történész Romsicsra is jellemzőnek talált karaktervonást.

Minden bizonnyal jó adag racionális bölcsesség is rejlik azonban mindezek háta mögött. Abban a tudományos világban, ahol az intézményesen nyugtázott (tehát visszaigazolt) szakmai karriert döntően a gerontokrácia által megszabott szempontok határozzák meg (a magyar történetírásban legalábbis ilyenek a ma uralkodó állapotok), Romsics példátlanul sikeres tudományos pályafutása,¹⁵ a vitathatatlan meritokratikus értékek mellett sokat köszönhet ennek a megfontolt szellemi magatartásnak is.

Romsics Ignác minden bizonnyal az egyik legismertebb történész manapság a szélesebb hazai nagyközönség szemében. Ami nem utolsósorban abból a szerepfelfogásból is fakad, melynek egészen fiatalon így adott hangot. „A szakma nem óhajtja a közönség kegyeit keresni, a közönség pedig fütyül a szakma véleményére. Napjainkban (az 1970-es években – Gy. G.) mindkét részről van elmozdulás, de hogy mikor találkoznak, erre nézve

¹³ Legújabb könyve: *Uő: Volt egyszer egy rendszerváltás. Rubicon*, Bp., 2003.

¹⁴ Bővebben Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 47–55.

¹⁵ Ne feledjük: a történészek között ma szokatlanul fiatalon, 50 éves korában lett akadémikus.

nem merek jóslásokba bocsátkozni. Én mindenesetre szeretnék az egyik közvetítő lenni.”¹⁶ Ennek a közvetítő szerepnek a betöltését célzó folytonos készenlét az oka, hogy az általánosan elismert szaktekintély autoritásával, vagyis mindenkor „megalapozottan” szól hozzá „a társadalom történeti tudatát foglalkoztató, jellemzően ideológiailag meghatározott kérdésekhez”.¹⁷

¹⁶ Történészek felelnek. Romsics Ignác. *Mozgó Világ*, 1979/5. október, 125.

¹⁷ Romsics Ignác: i. m. (2002) 26.

Tanulmány

FRIED ISTVÁN

Az újra-megalkotott Európa antológiája

FALUDY GYÖRGY: EURÓPAI KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA

Igaz, láttam és hallottam Európát, megéltem egy kultúrát...

(Márai Sándor: Egy polgár vallomásai)

Én végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de én éltem végig: most már valamit kezdenem kell vele.

(Kertész Imre: Sorstalanság)

Talán azért függenek össze a különféle környezetben előforduló, minek következtében különféle jelentéslehetőségeket sugalló szavak, mivel különféle szerzői „szándék” és értelmezői „önkény” ellenére sokkal többet rejtenek magukban, maguk előtt, mint azt bárki is a maga teljességében föltárhathatná. S bár szűkítő értelemben, a szimbólumnak szokás tulajdonítani, hogy „lényege” mindaz, ami legfőljebb érezhető, megközelíthető, de megnyugtatóan, kimerítően, „érvényesen” nem magyarázható (talán csak „érvényesebben”), jóllehet az (élet)utak a „jelképek erdején át” vezetnek, és még az is lehet, hogy a felé a tartomány felé, amelyből még nem tért meg utazó (és hogy hívek legyünk Faludy György „üzeneté”-hez, álmos és kanyargó vizeken elindulva). A jelen esetben ugyanis három tényező vár összeolvasásra. Elsőnek egy 2003-ban ismét megjelentetett, átdolgozott, némileg bővített, utószóval ellátott, valójában újragondolt könyv, amely szerény szerénységgel az *Európai költők antológiája* címet viseli a külső, igen ízléses borítóján, valami olyasfélért hirdetvén meg, hogy magyar és „idegen” költők lírájából összeállítható egy olyan tematikus könyv, amely a béke- és a szabadságvágy európai irodalomtörténetét példázza, pontosabban szólva, magyar válogatók, fordítók, költők lírai Európa-vízióját. Másodjára a főljebb leírt Márai-szöveget lehetne vitapozícióként megjelölni. Európának és „egy kultúra”-nak egymás mellé rendelése a spengleri hanyatlás-tézis ellen szegezett kijelentés, hiszen ha látható, megtapasztalható a kulturális Európa, akkor annak továbbélése sem teljesen reménytelen vállalkozás, még 1938-ban sem, amikor is Európára ordas eszmék uszultak, és Európa töprenghetett azon, miféle „európai” előzmények (politikaiak, világgazdaságiak, „kulturálisak”, irodalmiak, a történetkutatásból származtathatók) összjátéka tette lehetővé, hogy ezek a különféle színbe öltöztetett ordas eszmék hatalmi tényezőkként, új rendként, legalább egy darabig népszerű-nemzetközi irányzatokként fogadtatták el magukat, többek között neves írástudókkal, olykor azok által. Az európai kultúra fenyegetettség-„élménye” egyben az európai kultúra szemléletének újragondolását, más „előzmények” (politikaiak, világgazdaságiak, „kulturálisak”, irodalmiak, a történetkutatásból származtathatók) keresését, föltalálását, értelmezését-fölmutatását igényeltek, más

magatartásformák alakítását igényelték. 1948-ban Márai Sándor már másképpen látja Európa jövőjét, a jövő Európáját: „Lehet, hogy Európa most esik át a gyerekbetegség hascsikarásos, lázas időszakán, amelyen az Egyesült Államok 1780 körül kínlódta át magát, mikor a tagállam-jelöltek nagy, partikuláris ellenzések leküzdése árán egyeztek csak bele a nagyobb egység eszméjébe és előnyeibe. Amíg Rhode Island, – vagy Szlovákia megérti, hogy a helyi energia is több lesz, ha egy közös áramtelep táplálja... ehhez idő kell. Európa kis és nagy népei most megoldják ezt a leckét.” 1938 és 1948 között, illetőleg 1948 és 2003 között sorsfordító és *sorstalan* esztendőket teltek el, az *Európai költők antológiájának* első és harmadik kiadása közrefogja Európa történetének azokat a fejezeteit, amelyek Faludy György, Márai Sándor és Kertész Imre élet- és irodalmi pályájából éppen úgy kiolvashatók, mint az ismertető kötet „fátum”-ából, hiszen habent sua fata libelli. Aligha túlzás állítani, hogy ebben a mondásban jellegzetesen *európai* megfontolás lelhető. Harmadszor a Kertész-idézet irányíthat az antológia bemutatásakor, de – természetesen – az európai hanyatlás és/vagy „üdv”-történet lapozgatásakor is. Talán a kamaszodó gyermek Köves Gyuri rádöbbenésére élete „regényé”-n gondolkodva földrészünk, Közép-Európánk és Magyarországunk hányattatásai szintén válaszolnak; a kamaszodó gyermek kimond valamit, ami az én megalkothatóságának kérdőjeleit (is) tartalmazza, s ami felszólítás a számvetésre, részint annak, aki problematikusnak gondolja individuális szubjektuma nyelvi létrehozhatóságát, részint annak, aki az európai költészet folytathatóságának inkább dilemmáit, antinómiáit tartja szem előtt (és nem nyugszik bele abba a „metafizikába”, amelynek vigaszát már Camus határozottan elutasította), részint annak, aki illúziókba ringatva magát (és olvasóit) úgy véli, hogy *vissza* kell találni az „európai életformához”, amelyet a kultúrában jelölt meg Coudenhove-Kalergi (*Európa erwacht*. Zürich-Wien-Leipzig 1934. 287.)

Mindezt tekintetbe véve, még egyszer, igen hangsúlyosan, az évszámok: 1938–2003. Ami Európát illeti, az 1938-as és az azt megelőző események nem sok reménnyel kecsegtettek, az 1919/21-ben elveszített békék követte mintegy húszesztendőes fegyverszünet a végére látszott érni, Csehszlovákia bukását, fölszámolódását elemezve (ha akkoriban valóban elemezték volna a magukat akkor győzteseknek, veszteseknek, a békét megmentőknek hívó politikusok, közírók, szakemberek, diktátorok, bőven akadt belőlük akkortájt), ki lehetett volna mutatni, hogy 1870–71-ből, 1878-ból, 1914–1918-ból, 1919/1921-ből hogyan következett „törvényszerűen” 1937–38; a nagy- és kisantant rövidlátásából, diadalittasan önző politikai-gazdasági gyakorlatából nem kevésbé – és nem utolsósorban a krízeológusok vészjósló köteteit félretolva, a műveltség elárulását állami szintre emelve miként formálódott egy olyan, a tömegkultúra leplébe burkolózott ideológikus-„veszedelmes” világnézet, amely kihasználta az európai kultúrában támadt „üres helyek”-et: a végső magyarázat és „igazság” igényével felejtésre ítélte mindazt, ami Márai Sándornak még 1934/36-ban, önéletrajzi regénye és a *Napnyugati őrző*át megjelentetésekor hitet kölcsönözhetett: az őrzés, az ellenállás talán megmentheti, aminek a reálpolitika(?) valójában a vesztere tört, akarva is, akaratlanul is. 2003 nem azért írja át, gondoltatja újra 1938-at és a közöttük vergődő hetvenöt esztendőt, mert nem Coudenhove-Calergi, hanem Márai Sándor Európa-álma tetszik megvalósíthatónak (ami elsősorban a politikai egyesítést illeti), hanem mindenekelőtt azért, mert szégyellős elhallgatások, szemérmesen körülírt, célozgatásokban kimerülő történetmondások és otromba-álságos tagadások ellenében mód nyílik

a szembenézésre: a humanitására, kultúrájára, neveléstörténetére, fejlődés-hitű világszemléletére oly gögös Európa, a hivatástudatát minduntalan hangoztató, civilizációs kísérleteit történelemmé dimenzionáló kontinens 2003-ban már elég éretté vált arra (nem mindenütt, mégis...), hogy egy olyan kötetet, mint a Faludy György, az *Európai költők antológiáját* a maga gondolkodástörténete hív dokumentumaként, a maga sorsának és sors-talanságának értelmezéseként elfogadhasson. Olyan történetről van szó, amelynek prológusa Bacchylides *Békedala* (Babits Mihálynak, a *Húsvét előtt* poétájának tolmácsolásában), és amelynek utolsó darabja Celan *Halálfűgája*, Faludy György új átültetésében. Azaz: a sosem teljesen megvalósuló „világ”-béke utáni vágy antikvitásból érkező üzenete (erre majd a formailag „hűtelen” Tibullus-elégia fog felelni) annak a fordítónak szavaival ölt testet, aki dithirambosz-költői „álarcban” sürgeti e béke megteremtését, meghozzá olyképpen, hogy a történet „negatívumait” megjelenítő sorokhoz a korszerűnek tetsző, expresszionista „irány”-ból kér kölcsön szó- és mondatformákat, hogy a remélt béke-idill eljövételét rímekkel, korszerűtlennek tetsző verseléssel kiáltsa „világ”-gá. A záró vers, illetőleg a *Halálfűga* záró verssé avatása memento, korántsem a memento mori, éppen ellenkezőleg: a memento vivere értelmében: a sokfelé bolygott, sokat tapasztalt, családja révén és mindenképpen érintett fordító sem nyugodhat bele a felejtésbe, a hazugságba, a tagadásba, hanem tanúsítja, hogy Celan verse szinte szintetizálja, átírja az európai költők és az *Európai költők antológiáját*, összhangban Kertész Imrének ezúttal a *Valaki másból* származó megjegyzéseivel:

„és Auschwitz óta semmi sem történt, amit Auschwitz cáfolataképpen érhattünk volna meg. Megéltük viszont, hogy birodalmakat működtettek olyan ideológiák alapján, amelyek a használatban pusztá nyelvjátéknak bizonyultak, sőt éppen a nyelvjáték voltuk tette használhatóvá, azaz a terror hatásos eszközeivé ezeket az ideológiákat. Azt éltük meg, hogy gyilkos és áldozat egyaránt tisztában volt ezeknek az ideologikus parancsnoknak az ürességével, a jelentésnélküliségével; s éppen ez a tudat adta az ilyen ideológiák nevében elkövetett emberi rémtettek különleges és egyedülálló aljasságát, ez okozta az ilyen ideológiák uralma alá vetett társadalmaknak a gyökerek ható perversztálódását.”

Efféle tanulság, végkövetkeztetés az *Európai költők antológiájából* is levonható, amennyiben a tematikára vonatkozó, 1938-as szerkesztői, fordítói, a napi politikával is vitatkozó, ám mindenekelőtt antiideologikus „szándék” után nyomozunk. Ugyanis az 1938-as kötet felfogható olyan érvrendszerként, amely egyfelől a szűkebb értelemben vett „nemzeti” (Balassitól József Attiláig ívelő) költészet béke- és szabadság-tárgyú verseit gyűjti össze, olyaténképpen, hogy azok egymásnak válaszoljanak, egymás gondolatát erősítsék föl, másfelől a nemzeti-anyanyelvi irodalom történéseivel párhuzamban láttassák az európai líra hasonló kérdésirányait, amelyek a más körülmények között született költői szövegekben a magyar versekéihez hasonlóképpen artikulálódnak. Másképpen szólva: a magyar nemzeti irodalom egy bizonyos aspektusból tekintve azt az utat tette meg, amit az „európai” költészet. Ennélfogva egy európai költészeti antológia elképzelhetetlen a magyar hozzájárulás nélkül, és megfordítva: a magyar költészet nem társtalan, léte az európai irodalmi kontextusba van beágyazódva. Ennek azonban nem kizárólagos, még csak nem is elsőrendű oka a tematikai válogatás célirányossága. Megint így kell írnom, éppen ellenkezőleg: az a tény, hogy a magyar irodalomból ugyanolyan (tematikájú) antológia készíthető, mint az európai irodalmakból, szintén erősíti a magyar irodalom „európaiság”-

át meg azt, hogy az európai irodalmi tudat alakítói között ott található a magyar irodalom. 1938-ban pedig még egy tényező kap különös hangsúlyt. Történt akkor ugyanis, hogy Faludy György két saját verset csempészett az „európai” lírába, a *Katalán koldusdalt*, valamint a *Német zsoldosdalt*, a 15. és 16. századot megajándékozva a 20. század tapasztalatával; s míg le nem leplezte önmagát, talán csak a beavatottak szűk köre volt tisztában a „misztifikáció”-val. Igaz, Faludy György fordítói módszere tág teret engedett az átköltéseknek, a versekbe bújtatott interpretációknak, az időszerűsítéseknek, a hűtlenkedéseknek, kiváltképpen az 1930-as esztendőben formálódó „maszkos” líra eljárásait követve teremtvé. Ám az a tény, hogy egykori lírai víziók a huszadik századi történetekre vetülhettek, nemcsak az önmagát ismételni látszó (de csak látszó!) történelem eseményeire reagáló vers időszerűségét fogadtathatja el, hanem e történelemmel szemben megformált költői/fordítói magatartás állandóságát és hitelességét is biztosíthatja. Itt azonban meg-szorító megjegyzések kívántatnak: ugyanis az *Európai költők antológiája* különféle versei akképpen olvasódnak egymásra, hogy nem mosódik szét „történetiségük”; amennyiben a magyar versek (a tematika és a gondolkodástörténet kölcsönös egymásra írodása révén) végül is történetet alkotnak, akképpen a Faludy György fordította–átköltötte–adaptálta „európai” líra szintén azáltal áll történetté össze, hogy a különféle, a versben megképződő „szerzők” mögött ott a versformák, költői hiedelmek/félreértések, verstárgyak segítségével „igazi” arcát rongáló-formáló költő, az a Faludy György néven a címlapra írt szerkesztői/fordítói/költő-alak, aki több minőségében, egykori és jelenkori megjelenésében, illetve rejtőzésében, szavaival és szavak által eltakartan keresi és mutatja föl sokféle önmagát. Hiszen saját, 1956-ra emlékező versei éppen úgy belekomponálódnak a kötetbe, mint a *Német zsoldosdal*, amelynek 1938–1945-ös vonatkozhatósága nincs ellentétben egy másik diktatúrára, 1945 utánra vonatkozhatóságával; ám az előadásnak olykor feltétele volt a lelőhely elhallgatása, a fiktív fordítói-szerzői anonimitás. A fölerősített „kortársi” áthallás révén elbizonytalanodik a szerző–fordító „viszonylat”. Mivel a fordítások eredetijét „visszakeresve” több olyan kifejezésre, verssorra, versszakra bukkanunk, amelyekre nem bukkanhatunk az „eredeti”-ben, és ennek okát sem a szép hűtlenségben, sem az átültetések szükségszerű változtatásaiban nem leljük, sem annak a ma sokat (túl sokat?) idézett bon mot-nak gyakorlattá válásában, amely a fordítói feladat (Aufgabe) és a feladnifeladás (aufgeben) között lát igen szoros kapcsolatot. Az *Európai költők antológiája* nem egy verse az eredeti szövegre épített kései történeti tapasztalatot olvassa rá, azaz az átültetett „idegen” költőnek a verseiből, életrajzából, „utókorából” eredeztethető legendájával kell konfrontálódnia (ebben az eljárásban), az „eredeti” vers ennek következtében akképpen lesz a másik versévé, hogy e másik kulturális-„politikai” tapasztalatának enged teret, s így egyszerre emlékeztet hajdani önmagára, és jelenik meg az »eredetit« átgondoló formációként. Jó példa erre a kötetben publikált Heine-versek néhány szakasza. Az 1938-ban hazájában legföljebb a Loreley „ismeretlen” költőjeként egzisztálható német poéta ironikus, helyenként erőteljesen szatirizáló szemléletéhez a fordító hozzáadja az 1938-ból való német-szemléletet, úgy „modernizálja” a heinei verset, hogy a Heine költői világával messze nem ellentétes ironiát a jelenkori leírás szerves részének gondoltatja el. Annyi mindenesetre bizonyossá válik, hogy az „eredetit” nem ismerő olvasó „heinei”-nek tudja elfogadni a fordítótól származó sorokat, esetleg a vers leginkább „heinei” sorainak. Hogy aztán a napi időszerűség elmúltával a vers beleíródjék a magyar Heine-befogadás törté-

netébe. Így – bár a kutatás során fény derült az „átírássra” – az egykor Heinének olvasottak immár egy Heine-középpontú történetben foglalják el „irodalomtörténeti” helyüket. Ám ezt csak azért tehetik meg, mert ez a fajta Heine-értelmezés Heine költészete és tágabb kontextusa összelátásával lett (1938-ban, de talán 1948 után is) jelentéssé.

– Egy nagy, zsíros háború az, mire vágyunk,
s míg eljön, jó addig a menzura is;
és ha betiltottunk már minden újságot,
úgy elmarad egy nap a cenzúra is...

(Itt jegyzem meg, hogy az első két sort a fordító „beleköltötte” a versbe, éppen nem ellentétben Heine „szellemével”. A német költő *Németország. Egy téli rege* című elbeszélő költeményében például a farkasoknak elmondott beszéd cenzúrázását róttá föl, nem kevés iróniával, az *Allgemeine Zeitung*nak.)

S a németek nagy öröme végre
én, Heinrich Heine, feljutok az égbe,
s ha igaz az, hogy néha rosszat tettem,
úgy majd az Isten törvényt ül felettem,
és megbocsát, mert az a mestersége.

(Egy rigorózus kritikus felróhatná a fordítónak, hogy egyrészt az *Enfant perdu* szakaszai eredetileg négy- és nem ötsorosak, másrészt azt, hogy ez a poénként csattanó befejező versszak nem található meg a Heine-versben, ellenben a legenda szerint megtérésre buzdított költő utolsó szavai lettek volna az Istenről, aki megbocsát, mert az a mestersége, megőrizvén nem annyira „hitelenségét”, mint inkább öniróniáját. Azaz egy Heinének tulajdonított mondás applikálódik a versbe, ám a verscímmel talán némileg összhangban, s az egyébként is átköltött vers modalitásához híven.)

Most érkeztem el oda, hogy „bekapcsoljam” az *Európai költők antológiáját* egy nem mai keletű, de ma, Magyarországon változatlan indulattal és ezzel együtt több poétikai-retorikai vonatkozással rendelkező vitába, amelyhez egyfelől a Faludy-kötet egyes darabjai, másfelől a kötetegész „hozzászól”-nak; ennél kevésbé „metaforisztikusan”: amelyről töprengve, mind az egyes versek, mind a kötetegész minősítése, besorolása, értékelése és értelmezése az eddigieket talán még meghaladó időszerűséget kaphat. (Annyit azért előre bocsátok, hogy a kötet e nélkül a vitába kapcsolás nélkül is megérdemli a figyelmet kor-dokumentumként meg azért, mert mind a versek, mind a fordítások önmagukért is „helyt állnak”. Érdektelen könyv ismertetése csak akkor közlendő, ha éppen nincs a kéznél jobb-érdemesebb anyag. Bár rossz művekről is lehet igen jó elemzést készíteni, miként jó művekről is készülnek nem olyan nagyon jó elemzések, ez utóbbiak manapság fölös bőséggel...)

Mint arról már említés tétetett, a kötet főleg a béke- és szabadságvágy európai költészetét adja, számos vers fölé lenne írható az „in tyrannos”, nem egy, újonnan beválogatott költemény a diktatúra természetrajzával szolgál, a versek egy másik csoportja a 20. század botrányát, Auschwitzot „verseli meg” (Celan emlékezete mellé sorolódik Kányádi Sándoré például). Egyszóval a kötetegész, legalábbis első megközelítésben a közéleti, az irány- és a küldetéses költészet mellett voksol, nem akárhogyan, az európai líra legnagyobbjainak

versmondait. A kisebbségivé kényszerültek sorsa és nem-sorsa, a száműzetésre ítélt nyelv, a száműzetés mint létforma: mind-mind értelmezhető ennek a fajta lírának egy változataként. Hiszen még a politikai dalt az ocsmány énekkel (ein garstiges Lied) azonosító Goethétől is azt a *Prometheus*-verset közli (korábbi magyar fordítói közül említsük meg Kazinczy Ferencet, Szabó Lőrincet és Kosztolányi Dezsőt), amely ebben a kötetben és ebben a szöveg-összefüggésben csak halványan emlékeztet a költő önfelszabadító és (költői) világot alkotó tetteire, inkább *A tűz csíholója* Ady-versére mutat „előre”, és még inkább az embernek az istennel vívott sok ezer esztendő küzdelmére. Arról nem is szólva, hogy Eötvös felszólítása („Kit nem hevít korának érzeménye, / Szakítsa ketté lantja húrait”) a „magán”-líra mellőzését ajánlja, megalapozván az irányregény és irányköltészet kétes „eredményeit” (amelyeket egyébként a korántsem apolitikus Heine vont kétségbe). De efféle indítatás, példa-követés az antikoktól is származhat:

*„Most megpukkadsz, ha elolvasod bátor
soraimat, dicsőséges diktátor...”*

(Catullus)

*Istennek atyja, uram, büntesd meg a zsarnokokat, hogy
majd, ha kitombolták szíveik vad s állati vágyát,
meqlássák az erényt és sírva fakuljon el arcuk...*

(Persius)

*most hogy az ünnepeken Cézár besugói feszítnek,
s jött-ment rabszolgák járnak bíborköpenyegben
most, hogy az új-gazdag, dözsolva, nyaranta pehelynyi:
gyűrüje súlyától is izzadozik – lehetetlen
lenne nem írni szatírárt...*

(Juvenalis)

A magyar költészet története szintén bővelkedik olyan művekben, amelyek a kortársi eseményekre történő közvetlen célzás, a politikai fordulatok, jelenségek átesztétizálása akár a politikai retorika szókincsébe is jól illeszkedhetnének, vagy olyan idézettárrá alakul, amelyből okkal, ok nélkül merítenek a politika szószólói, exponensei. A *Napoleonra* „politológiai” epigrammát szerző Berzsenyi Dániel, az egykori hősöket idéző és nemzet-halált vízionáló Kölcsey Ferenc, az *Európa csendes, újra csendes* Petőfi mellé írhatnók a tudományos (?) dunatáji diszkurzusnak talán legtöbbet hivatkozott két versét, Adynak a szlovák és a horvát lírában is visszhangot keltő magyar jakubinus-dalát és József Attila Duna-versét, ugyanide sorolhatjuk be Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* ódáját, a nemzeti kisebbség sorstörténetének látomását, Dsida Jenő *Psalmus hungaricus* (részletét, valamint Jékely Zoltán *A marosszentimrei templomban* című elégiáját. Az európai irodalmak jelesei sem fukarkodtak olyas verstípussal, amely egy meghatározott esemény ürügyén szólaltatja meg a kortárs gondolatmenetét a korszak megítélése ügyében. Giosué Carducci 1870. szeptember 21-ére datált ódája, *A francia köztársaság kikiáltásának hetvennyolcadik fordulóján szabadságvágya* éppen úgy hirdeti a vers politizáló indulatait, miként Shelley *Dal Anglia férfiaihoz* című verse, mely akár forradalomra felhívó vers-beszédként is számon tartható lenne. Erich Kästner „használati lírá”-ja egyáltalában nem

titkolja, miszerint példázatos, tanulságok levonására készítő, napi fogyasztásra alkalmas „irodalom”, a József Attila átültette *Dán ballada* lázító hangja a szabad paraszti öntudat megnyilatkozásaként szól, a költői öntudat modernre hangszerelt darabja, Faludy Villon-balladája, amely Brecht és József Attila nyomába lépve kezd dialógusba a magyar költészet 1930-as esztendeivel. De a mai irodalomtudományban oly annyit és oly kevés higgadsággal vitatott „életrajziség” vagy túl/alábecsült referencialitás problematikájába is beleütközhet az antológia olvasója. Petőfi évfordulós rapszódiaja, az *Egy gondolat bánt engemet...* igényli-e vagy sem a Petőfi-életrajz idevágó fejezetét, több lesz-e a vers vagy sem, ha tudjuk/nem tudjuk Petőfi halálának máig vitatott körülményeit? Radnóti Miklós-nak a kötetben publikált „kései” verseihez a tragikus végkimenetel hozzáad-e valamit? S ha igen, mit? A versbe írt halálra ráolvasható-e az életrajzot lezáró mozzanatot?

*Tarkólövés. – Így végzed hát te is, –
súgtam magamnak, – csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. –
Der springt noch auf, – hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülemben.*

(Kiváltképpen az én múlt idejű szemlélete jelzi az elszakadást a kronológia szerint tagolt időtől, és egy olyan *ott*-léte kísérlet meg megjeleníteni, amely számára az *itt*-lét a lezárult események közé utalandó).

Vajon Byron születésnapi verse, benne utalásokkal az életrajzra, még a jelentékeny átköltéseket is figyelembe véve, mennyiben járul hozzá egy teljesebb poétikai tudáshoz, vagy csupán (?) háttér-információ? Elegendő-e, ha az *Anno 1801* címen megjelentetett Schiller-versről csak az évszámot ismerjük, s a Faludy-tolmácsolás a jelzett időszak történéseivel nem vagy alig ismerős olvasót nem igazítja el, miről, konkrétan mely hatalmi konstellációkról, mily „világ”-történelmi eseményekről ír a költő, s a versben felbukkanó római történelmi utalás azonosítható helyzetre céloz-e, netán allegorikus jellegű, vagy pusztán a hasonlat kedvéért kerül elő? S mi köze lehet Brennusnak a franciákhoz, a brit hajóhadnak Amfitritéhez, antik és modern miképpen alkotnak egy szöveget?

Emígy a szaporítható kérdések, amelyek az életrajziség, a referencialitás tárgyában szegülnek szembe egymással, de emígy az irodalom és a politika, a közéletiség és a költői magánvalóság „vitája”, amennyiben valóban olyan (irodalmi) tényezőkről van szó, amelyek kizárják egymást. Olyanokról tehát, amelyek az irodalmiság minden problematikus meghatározásakor (vagy az értelmezés gyakorlatában) egymást gyanúsán szemlélgető táborokra osztják az „értelmező közösség”-eket. Annál is inkább, mert az *Európai költők antológiája* 1938-ban bizonyára rendelkezett azzal a többlet-funkcióval, amellyel 2003-ban már jórészt nem szükséges rendelkeznie, igaz, ilyenkor gyorsan hozzáteendő, hogy 2003-ban már jóval több a történelmi és esztétikai tapasztalatunk, amely távlatot kölcsönözhet a „referenciák” és általában e versek értelmezéséhez. Kiváltképpen akkor, ha a kötetegészben végrehajtandó változtatásokhoz maga Faludy György is késztetést érzett, s az eredetileg Cs. Szabó László által megtervezett kötetet, előbb az első sajtó alá rendezés-kor, majd, radikálisabban, e harmadik kiadás alkalmából módosította. A szerkesztő Faludy nem adhatta ki „eredeti” formájában az antológiát, ugyanis nem muzeális könyv megjelentetését igényelte tőle a 2003-as esztendő, nem irodalom- vagy gondolkodástör-

téneti dokumentumot, hanem a változatlan címnek megfelelően olyan európai olvasókönyvet, amely a (történelmi) eseményekre és a személyes világtörténelemre adott költői reflexiókat tartalmazza. Ezért mutatkozott megkerülhetetlennek azoknak a verseknek a kötetbe illesztése, amelyek a vészkorszakra, az 1945 után szerveződött diktatúrákra emlékeztetnek, nem zárván ki annak lehetőségét sem, hogy ugyanazt több nézőpontból világítsák át az egymástól eltérő beszédmódot képviselő versek, de azt sem, hogy az eltérő „poétikák” összecsendítése révén ugyanarra máshonnan derüljön fény.

Az *Európai költők antológiája* olyan tematikus válogatás, olyan szuverén európai (verses) irodalomtörténet, amelyet az európai irodalom- és politikatörténet „veszedelmes viszony”-ainak egy jól megragadható pillanata hozott létre, és amely 2003 egészen másfajta körülményei között, némileg (de csak némileg) változtatott tartalommal ismét megjelent, arra biztatván az olvasót: töprengjen el, mindenképpen meg kellett-e jelennie, mond-e még valamit az 1938-as pillanatot immár a történelmi emlékezetbe iktató olvasónak ez az akkor rendkívül időszerű könyv; miféle fogadtatásra számíthat mainapság a régmúlt idők verses „krónikája”. S kielégítő-e úgy aposztrofálnunk ezt az alkotást, mint „régmúlt idők verses króniká”-ját? Vajon nem az idők szorításában szűkült össze (összeszűkült?) az értelmezési lehetőség? És éppen 2003 decemberében időszerű-e megkockáztatni egy egészen más megközelítési kísérletet, szembesítvén (nem pusztán a nap követelményeivel, jóllehet az Goethe szava, hanem) azzal a helyzettel, amely úgy gondolható el, hogy az 1938-as kérdésfeltevések miként módosultak 2003-ra? Vajon minden tekintetben meghaladta-e a költő, a fordító, a szerkesztő, az irodalom, a „világ”, a befogadók köre 1938-at? Vagy (netán) Márai egyik beszélőjének higgyünk: „Igen, a szavak visszatérnek. Minden visszatér, a dolgok és szavak körbemennek, érintkeznek és zárnak valamit.” (*A gyertyák csonkig égnek*)

Induljunk messzebbre! Amikor az *Európai költők antológiája* az első ízben, a rend kedvéért ismételve az évszámot, 1938-ban megjelent, az olvasó nem csupán a *Német zsoldosdal*-ban döbbenhetett rá az „új középkor” aktualitására, hanem az átköltött Byron versben is helyzetét idézték a verssorok:

*Ébredj és térj magadhoz, béna lélek,
köszönts fel ezt az ifjú századot, –
lemossa a halál, mivel az élet
beszennyezett: bűnt és gyalázatot.*

*Ne keresd a múlt alkonyuló napját. –
ha letűnt ifjúságod, mi maradt?
Egy tűz világít néked: a Szabadság,
emeld reá a végső poharat.*

(Amellett, hogy a Petőfi–Byron „kapcsolatot” írja újra Faludy György szabad idézete, a romantizáló előadás lehetővé teszi, hogy a csupán távolabbról idecsengő Byron-sorokat közvetlenebbül ráolvassuk a magyar szövegre. Annyi azért elmondható, hogy Byron szavával a *Nemzeti dal* is idegondolhatóvá válik.)

Schiller *Rousseau sírjára* írt verse meg mintha a *Thomas Mann* üdvözlésének záró sorára reagálna, a száműzetésbe kényszerült német író megjelenítése és Schiller-Faludy szava összecseng:

*és Rousseaut megölték a keresztények,
mert keresztények közt embert kerestek.*

Az *Európai költők antológiája* olvasója részint a számára ismeretlent is közelíthette a feltehetőleg ismerthez, joggal tételezvé, hogy a politikailag megosztott (Schiller említett verse a bizonyosság, már 1801-ben megosztott) Európájában mégsem szűnt meg egy közös, egymásra figyelő beszéd lehetősége, a költői szavak oly közvetítők, amelyek a napi esetlegességeken túl is föllelik az egymáshoz vezető utat. Az *Európai költők antológiája* ennél fogva az, amit a puritánul megfogalmazott cím jelenthet, egy földrajzilag meghatározható terület költői műveiből készült olyan válogatás, amely azt igyekszik sugallni, hogy az a sokat vitatott, sokféleképpen értett, mert sokféleképpen érthető európaiság a (politikai) látszat ellenére sem szűnt meg létezni, talán még hatni sem; a szerkesztő–fordító–költő nem hiszi el a magát realitásként elfogadtatni kívánó jelenkornak, hogy időszerűtlenné vált. Kosztolányi Dezső a magyar történelem egyik legválságosabb időszakában sikoltott segítségért Európa költőihöz, s még Márai *Halotti beszédében* sem feledkezik meg arról, hogy „Jenő nem adta vissza a Shelly-kötetet”. Thomas Hardy a népek összeomlásának idejére utalja versét, Carducci meg egyazon gondolatkörbe fogja Alkaioszt, Voltaire-t és Kantot, Anastasius Grün a táncoló kongresszus rendcsináló igyekezetét gúnyolja, miközben Munkács várának és Elba szirtjének rabjait idézi meg.

Mindezek alapján bővíthető volna a kötet címének értelmezése. Nem csupán egy kontinens szülötteinek verseit fogja össze, hanem ennek a kontinensnek megnevezésével egy, az Európa megnevezéséhez kapcsolható/kapcsolódó műveltség/irodalom-elképzelés nem múltó időszerűsíthetőségét is tételezni engedi. Faludy György és társai ennek a könyvnek megjelentetésével amellől tanúskodtak, hogy Európa nem avított fogalom, amelyet a politika törlésjél alá helyezhet; hanem háttérbe szorítva, „képes” beszédre kényszerítve, mintegy „illegálitásban” létezik, s még Schiller borúlátása is az Európa-tudatot erősíti: „A szabadság ma álmaink lidérce, / s a halott szépség csak a versben él.” De ott él, túl-él, föltámadásában reménykedve. Az *Európai költők antológiája* a magyar irodalom, a magyar szerzők tanúságtétele az európaiság ügyében. A kedvezőtlen külső körülmények sem gátolhatták meg az Európa-„diszkurzus” életben tarthatóságát. Az antológiában alakot kapó Európa: ábránd a szabad emberek, szabad népek, szabad nemzetiségek közösségéről, melynek lényegéhez tartozik a gondolat, a szólás, a gyülekezés, a sajtó... a „hallgatás” szabadsága; mindaz, amit a parlamenti demokrácia megvalósít(ott), hozzáadván amit az úgynevezett „jóléti társadalmak” biztosíthatnak, lett légyen szó a „gazdasági csoda” Németországról, a svájci vagy a svéd „modellről”, a nemzeti kisebbségek problematikáját illetőleg a dél-tiroli és a finnországi „rendezés” tapasztalatairól. Az 1938-as antológia az emberi-polgári szabadságjogok ellen támadó hatalmakat és hatalmasságokat állította pellengére, és bár 2003-ra Európában a különféle diktatúrák rémálomként, riasztó emlékként idéződnek föl, arról még nemigen számolhatnánk be, hogy össztársadalmi igényné nemesedett volna a demokrácia „akarása”, ideértve olyan kérdések megvitatását, mint a globális problémává lett környezetszennyezés/védelem, a személyiségi jogok elismerésén

túl a nemzeti kisebbségi személyiségek kollektív jogai, a régiók egyenjogúsága és azonos „kezelése”, a hegemoniális törekvések föladata.

Mégsem csupán ebben jelölhetjük meg az *Európai költők antológiája* 2003-as időszíveségét. Rövidre zárva, az Európa-gondolat folyamatossága lehetne az egyik érv mellett, hogy a „nyugati kánon” számos szerzője mellett az onnan ideig-óráig kimaradt költők hangja is fölcsendül egy összehangzó kórusban. Más oldalról szemlélve: ennek az európai kórusnak, annak tudniillik, hogy létrejött, nem csökkent a jelentősége, igazolja ennek tartós szükségességét, azt ugyanis, amit a sokféleség egységének szoktak mainapság nevezni. Olyan „európai avagy világirodalom”-fogalom él ebben a vállalkozásban, amely egyrészt visszautal Goethének az 1820-as esztendőkből megformálódott kezdeményeire (az Európa-centrizmus vádja igaztalan, hiszen Goethe érdeklődése például a perzsa, az indiai és a kínai kultúra iránt éppen úgy ellene vethető, mint Faludy György adaptálói-közvetítői munkássága), másfelől Goethe a világirodalmat nem egymástól függetlenül alakulató, egymással legföljebb párhuzamos alakulástörténetben, hanem irodalomközi folyamatban, irodalom- és szövegköziségben, a kölcsönös fordításirodalomban képzei, véli megragadhatónak. Az egyéni/egyedi és az általános nem hierarchikus viszonyban áll egymással, hanem dialogikusban. Mások interkulturalitásról szólnak, ám ennek elfogadtatásához az volt szükséges, hogy belássuk, saját teóriánk sem nem objektív, sem nem értékmentes, a szónak Max Weber-i értelmében, hanem mind kulturálisan, mind ideológiailag meg van határozva, miáltal az ideológiai meghatározottság mindig kultúraspecifikus, hiszen az egyes nemzeti kultúrákban különféle ideológiai nyelvek uralkodnak (és itt Peter V. Zima gondolatmenetét követtem). A tudományköziség és a kultúraköziség szorosan összefügg egymással, mindkettő az összehasonlító (komparatív) tudományfelfogásokra alapozhat, és kiváltképpen 2003-ban és feltehetőleg a közelebbi/távolabbi jövőben a kutatás nemcsak a hasonlóságok és különbségek „egységére” irányul, hanem azon a tézisen is el-előpereg, miszerint a kultúra- és a tudományközi szinten feltáruló hasonlóságokat és különbségeket a maguk kölcsönös kapcsolataiban lehet vagy érdemes elemezni. Innen indulva tágabb összefüggésbe helyezhető az *Európai költők antológiája*: és bár irodalom és politika, irodalmi együttes/régió és ideológia, irodalomtörténet és történettudomány egymásra vonatkoztathatósága, szembeállítás, a nyelvek konfrontációja sok tanulsággal járhat, elsőnek talán célszerűbbnek mutatkozhat más, hasonló vagy eltérő antológiákkal való összevetés; így minden bizonnyal mélyen elgondolkodtató volna Emil Boleslav Lukáč *Sötét vizeknek partján* kötetének bemutatása, a szlovák költő a második világháború bonyolultabbá lett szlovák-magyar kontaktusai ellenében szervezte könyvvé a maga és társai magyarirodalom-látomását, az „európaisághoz” egy közös irodalmi vállalkozást gondolva. Az *Európai költők antológiája* által fölvethető irodalmi problémák (amelyek följebb kérdések formájában jelezték az egykori és mai kritikái, „világnézeti” megosztottságokat) 2003-ban más alakzatban igénylik az álláspontoknak nem feltétlenül egymáshoz közelítését, hanem kölcsönös elismerését. Így az életrajziság és referencialitás nem bizonyosan üzendő ki az irodalomértelmezés területéről, de az sem bizonyos, hogy onnan csálthatatlan és perdöntő adalékokat kaphatunk irodalmi művek elemzéséhez. Az önéletrajzokra vonatkozó, egyre élénkebb kutatói aktivitás jelzi, hogy a fikcionalitás versus referencialitás kérdésében aligha értelmes végletes és kizáró nézetekkel vizsgálni, és az egyoldalúan értett „szerző halála” tézist és „szempontot” ideje volna célszerűbb elgondolásokkal helyettesí-

teni. Annál is inkább, mert a könyvek borítóján, címlapján ott a szerzői vagy a szerkesztői név, majd a könyv lapjain ott a szöveg, s a két „tényező” eggyé/egybe/összeolvasása vagy szétolvasása megteremtheti azt a szerzőt, aki nem feltétlenül, nem mindig utal vissza az ún. empirikus szerzőre; gyakrabban történik meg, hogy az olvasás során rajzolódik ki az olvasó előtt (aki többnyire valamilyen ismerettel érkezik meg az olvasáshoz, a könyvhöz) egy szerző-alak, aki annyira az ő teremtménye, miként a szöveg benne kialakuló „jelentése”. Az *Európai költők antológiája* 2003-as címlapján található a fordító/újra-kiadó neve, Faludy György, és ez a név a könyvet megvásárlók/átlapozók többségében korábbi olvasmányélményeket, műveket, szerzői magatartást hív elő. Minthogy ebben a kötetben az egyes költők neve alatt csupán a születés és a halálozási évszám szerepel, a magyarázó jegyzetanyag minimális, így az olvasó az egyes versekre van utalva, nincs más fogózója, mint a költőkre (és talán a versben megjelenő „történelemre”) vonatkozó ismerete. Nyilván a magyar irodalmi ismeretek rétegzettebbek, a külföldi költők esetleg csak nevükkel jelentenek valamit, és a könnyen hozzáférhető kézikönyvekből, például Szerb Antal világ-irodalom-történetéből megint csak nem bizonyosan az a kép alakul ki a költőkről, a versekről, amely képek az antológia olvasása során az egyes olvasókban keletkeznek. Példának teszem hozzá, hogy a közölt Petőfi-versek nem az elfogadott kronológia, hanem a kötet szükségletei(?) szerint sorolódnak egymásután, más Petőfi-„életrajzot” adva, mint ami az iskolai tanulmányokból lenne ideérthető. Ronsard, Musset vagy Keats szintén másképpen jelenik meg Szerb Antalnál, mint ebben a kötetben.

Mindehhez annyit kiegészítésül, hogy 2003-ban másképpen hatnak e szövegek, mint 1938-ban, ugyanakkor a folyamatosság sem mellőzhető, hiszen ez az irodalmi Európa 2003-ban nem vált kevésbé időszerűvé, mint 1938-ban volt, talán azzal a különbséggel, hogy manapság mintha nyitottabb lenne az úgynevezett „nagy” nyelvek irodalma a „kisebb” irodalomnak befogadása tekintetében; és főleg 2003 Európája legalább kinyilvánítani érzi szükségesnek, hogy Európa teljesítménye, hozadéka közös vállalkozás eredménye, a „nyugati kánon” igen alapos felülvizsgálatra szorul, már csak azért is, mert általában fontos (lenne) a kánonok folyamatos felülvizsgálata. Az *Európai költők antológiája* aligha a kánonképzés szándékával készült, sem magyar, sem külföldi irodalmi válogatása (1938-ban) nem nélkülözte az önkorlátozó aktust: azok a művek kerültek az antológiába, amelyek tematikailag egy kötetbe voltak szerkeszthetők. Ugyanakkor mégis „kanonizált”, hiszen a meghirdetett tematika szempontjából a közölt verseket vélte a leginkább lényegesnek (tehát Mindszenty Gedeon *Visioját* és nem *A wales-i bárdok-at*). A 2003-as kiadás átírta a kánont, nemcsak Ady- és József Attila-versek fölcserélésével, hanem a már említett kiegészítésekkel, az 1938-at követő események költői-verses reakciójával. Így a kötet értékszerkezete módosult, szemlélete rétegződött és differenciálódott, Európa-víziója és „anti-vízió”-ja változott. Azon túl, hogy az olvasói tapasztalat is módosult, az 1938-as beíródott a 2003-asba. Ez újra a fikcionalitás versus referencialitás vitájához illeszt kérdőjelet: a különféle tapasztalatok miféle más olvasási lehetőséggel kecsegtetnek, az új antológiában átértékelődik-e a szerzői, olvasói, elbeszélői, beszélői „státus”?

Mindehhez egyetlen példa bemutatása (amely nem válasz a kérdésekre) újabb adalékkul szolgálhat. Az *Európai költők antológiájának* magyar anyaga Petri György többször hivatkozott-elemzett versével zárul (*Hogy elérjek a napsütötte sávig*). A vers utolsó sorának időjelzése („nyári hajnal, kilencszázhatvanegy”), a helyszínek megnevezése (Hév-

végállomás, Margit-híd, Boráros-tér) még az emlékezés némileg elbizonytalanító „logikája” ellenére (a budapesti olvasók számára) eligazító jellegű, nem is szólva az olyan mondatról, mint „Ismertem a Rákóczi téri kurzust”. A történetek viszonylag könnyedén elbeszélhetők, a mélyből a magasba, a sötétből a fénybe vezet az út, az elbeszélő és a női szereplő „kalandja” mégsem végződik megnyugtatóan, „egyértelmű” feloldódás, „katarzis” nem következik/következhetsz be, a magasba, a fénybe érés nem szünteti meg a „nevelődési regény” buktatóit, az új történet kezdete sem kecsegtethet „üdv történettel”. A „napsütötte sáv” ugyan talán a világ, az, ami látható (szemben a nem láthatóval, a pincehelyiséggel az alsó világgal), de a világgal azonosított tisztasághoz (köztük a *világít* teremthet kapcsolatot) csak „csorba lépcsők”-ön át lehet eljutni. Ám a befejezés legalábbis ambivalens:

*komoran feloldoz, közömbösen fenyeget,
émelygés lépcsői, fogyni nem akaró mínusz-emeletek,
nyári hajnal, kilencszázhatvanegy.*

A „kaland” lezárul, emléke nem csitul, a „világ” nem lett átláthatóbb, kiismerhetőbb, a vers beszélőjének kezdeti reményét (az idézetet megelőző négy verssor!) nem igazolja vissza, hogy a megnyilatkozás és annak módja között ellentét feszül: a feloldoz üdv történeti lehetőségét a komoran részben visszavonja, míg a fenyeget „vérszólását” a közömbösen némileg semlegesíti. A Petri-költészet megjelenésekor egy új költői beszédet jelentett be, a „költőiség”-nek, a „líraiság”-nak átértékelődését sürgette. Azonban valószínűleg érdemes elgondolkodni: hogyan és miért került be Faludy György antológiájába? (Hogy a Nagy Imréről szóló vers miért kapott helyet, azt aligha szükséges bővebben magyarázni.) Minthogy a költők születési év szerint következnek egymásután, így a Petri-versek helye eleve biztosítva van. Ám Petri „politikai” lírájából akár más darabot választhatott volna a szerkesztő, olyat, amely jobban illeszkedett volna a tematikához. Igaz, versünk utal, még ha többszörös áttétellel, olyan „értékekre”, mint a másik becsülése, az emberi méltóság őrzése nyomorúságos körülmények között, vágy a tisztaság után, és ezek, ha úgy tetszik, „európai” értékek (is), ennek ellenére meglepő lehet, hogy egy nagyívű magyar irodalmi-verses sorozat ekképpen cseng ki. Ugyancsak óvatosan célozhatnánk arra a változó költő-attitűdre, a „lírai én”(?) módosuló önreflexiójára, egy prózainak tartott előadásmód verssé tördelésére (a kifejezésnek több jelentésében), amely elmondható volna a Petri-versről. *Innen* továbblépve, de talán még a túl-interpretáláson *innen* maradván volna állítható, hogy ez a kíméletlen emlékező magatartás, e mentségeket nem kereső önszemlélet éppen ellentétje a korszak hivatalos tudatában kifejeződő nézetrendszernek, ilyen módon az efféle versalkotás nem egyszerűen szemben-áll a kor elfogadott és tűrt „esztétikájával” és „retorikájával”, hanem tudatosan vállalja a „tiltott” irodalommal azonosulást, maga lesz ennek az irodalomatlanságba utalt beszédnek reprezentánsa. A bevált módszerekkel megelégedni nem képes, az alulretorizáltságból és -poétizáltságból retorikát és poétikát fakasztó „líra” egyben (mondjuk így) annak az európainak „költészete”, aki hiába tanulta évszázadok művészetét, bölcséletét, onnan nem az önfeladó követés, hanem a szüntelen újraírás öntudatát merítette. A „fausti” ember, aki mindig törekedve fáradoz, hogy önmagához, ahhoz, ami önmagában valóban méltó, eljusson a napsütötte sávig, igyekszik föllépni a csorba lépcsőkön, másként szólva: az embert megillető létig. Nem a könnyekre fakadó humanitás rejtezik Petri versbeszédében, ellenben a kegyetlenebb-józanabb tudás, amely

Kosztolányi felszólító módjában ekképpen hangzik: Szemedben éles fény legyen a részvét. Amely részvételt is jelenthet.

Az *Európai költők antológiája* Petri és Celan költeményeivel kilép a szűkebbre szabott történeti időből, és anélkül, hogy a mitológiai időszámításra térne át, a térré váló időbe vetett létező sorsát kísérli meg körülírni. Ez viszont nemcsak lehetővé teszi az említett versek és rajtuk keresztül az egész kötet 2003-as, illetőleg 2003-má olvasását, hanem szinte előfeltétele annak. Ilyeténképpen azonban 2004 májusától (de addig is) európai „segédanyag”-ként funkcionálhat, olyan könyvként, amely európai magatartáslehetőségeket ír le – versben. És most vissza Márai Sándor 1948-as naplójához. Az emigráció első hónapjaiban izgatottan figyeli a rádiót, lapozza az újságokat, mi történik a kettéosztott Európában:

„A rádió a brüsszeli egyezmény aláírásáról közvetít helyszíni hangjátékokat. Bevin, Spaak, Bidault hangját hallani. Lehet, hogy ez a szerződés az igazi értelme mindennek, ami az én életemben történt. Az Egységes Európa a mai napon körvonalaiban kezd derengeni; de én már nem élem meg, de nem lehetetlen, hogy egy napon valóság lesz belőle. És akkor sok minden valóság lesz, amiért érdemes volt elviselni a keserves tanulságokat és szenvedéseket: nagy egység, társadalmi, gazdasági és szellemi egység, a tehetséges európai erők összjátéka a nagy egység lehetőségein belül. Szellemi egysége utoljára a humanisták és a latin nyelv korában volt Európának: az izgatott nemzeti rögeszmék fölött talán kivirul az új egységen belül valamilyen reneszánsz...”

A keserves tanulságok és szenvedések Faludy antológiájában köszönnek ránk, Márai reménykedése 2003-é is, noha a mai fogalmazás feltehetőleg visszafogottabb lenne. A nemzeti rögeszmék itt-ott felhangzanak, a demagógok negatív Európa-képét azonban viszonylag kevesen tudják a magukénak. A gyors átalakulás természetesen illúzió, a fokozatos építkezés, a szerves növekedés oly lehetőség, amellyel élni illenék. A napsütötte sáv – versből tudható! – csorba lépcsőkön kell fölfelé kapaszkodnunk. E sávban sem az időtlen idill vár, miként Goethe-Faust utópiájában sem: Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben/ Der täglich sie erobern muß. (Csak az érdemli meg a szabadságot és az életet, akinek naponta kell meghódítania.)

Szeged, 2003. december végén.

FÜGGELÉK

Éppen dolgozatom leadására készültem, mikor könyvecsomagot hozott a posta kissé megkésett karácsonyi ajándékként. Zoran Konstantinović és Fridrun Rinner *Eine Literaturgeschichte Mitteleuropas*, azaz Egy közép-európai irodalomtörténet című, 510 lapos kötetét rejtette a csomagolás. A tartalomjegyzék alapos és a kötet futólagos átnézése (a Szeged–Budapest közti két és fél óras időben) arról győzött meg, hogy nem a szerénykedő cím (a határozatlan névelő egy irodalomtörténeti lehetőségről árulkodik csupán), hanem a bevezetőben és más fejezetekben hangsúlyozott szemlélet a lényeges: Közép-Európa irodalomtörténete az európaiság, az Európa-gondolat, az Európa-tudat kivételesen fontos tényezője, „Európával” mintegy rész-egész viszonyban írható le; a május elsejei esemény „jogilag” rögzíti azt, ami „szellemileg” sosem volt kétséges.

Szerkesztői asztal

Diákmelléklet sorozatunk jubilál: májusi számunkban immár a századik füzetet veheti kezébe az olvasó. Csak emlékeztetőül: a sorozat 1992 októberében indult Levendél Júlia József Attila-írásával. 1997-ben *Orpheus panasza. Pályaképek Balassitól Nagy Lászlóig* címmel a Helikon Kiadóval közösen adtunk ki egy kötetet az itt megjelent munkákból. Az elmúlt hét évben közölt mellékletekből terveink szerint újabb kötetet jelentetünk meg.

*

Áprilisi számunkban *Regény és történelem* címmel – Gyáni Gábor és Kibédi Varga Áron írásával – sorozatot indítottunk, mely júniusban további hat tanulmány illetve esszé közlésével folytatódik. A történelmi narratíva új aspektusainak megközelítése a célunk. A vizsgálódás tárgya elsősorban a ma irodalma, a történelmi regény korábbi metamorfózisai azonban nem zárhatók ki. A sorozatban elméleti munkától műhelynaplóig és műelemzésig sokféle műfajnak kívánunk teret adni.

*

A *Tiszatáj Könyvekben* megjelent Kosztolányi Dezső *Az aranyrárkány* című regényének eddig ismeretlen változata. Az ifjúsági kiadás kívánalmainak megfelelő átdolgozást maga az író végezte el, ez a szöveg jelent meg 1932-ben. Aztán több mint hét évtizedig sem az irodalomtörténet, sem az olvasóközönség nem tudott róla.

Júniusi számunk tartalmából

TOLNAI OTTÓ, DOBAI PÉTER, KIRÁLY LEVENTE, VILLÁNYI LÁSZLÓ versei

CSIKI LÁSZLÓ, NAGY KOPPÁNY ZSOLT, PODMANICZKY SZILÁRD prózája

DOMOKOS MÁTYÁS esszéje *Fodor Andrásról*

Regény és történelem

(Bényei Péter, Kisantal Tamás, Németh Zoltán,
Olasz Sándor, Sándor Iván, Tandori Dezső írása)

„A Tisza-parton mit keresek?”

(Hollósi Zsolt beszélgetése *Koczor György* építésszel)